

VOLUME 5 NUMBER 1 JANUARY 2024

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Journal of Anglo-Turkish Relations (JATR) is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in January and June. The electronic version of the journal can be read at <https://dergipark.org.tr/en/pub/jatr>. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same web side. JATR uses plagiarism software in order to detect and prevent plagiarism. JATR is indexed in ASOS İndeks, EuroPub and ResearchBib.

Owner & Editor in Chief

Behçet Kemal Yeşilbursa

Editor

Ayşegül Amanda Jane Audrey Yeşilbursa

Secretary

Batuhan Ulukütük

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Advisory Board

Ayşegül Sever	Marmara University
Çiğdem Balm	Indiana University (Emeritus)
Dilek Barlas	Koç University
Edward Erickson	Antalya Bilim University
Ekavi Athanassopoulou	University of Athens
Feroze A. K. Yasamee	University of Manchester (Emeritus)
Gül Tokay	Richmond American International University
Hasan Köni	İstanbul Kültür University
Hazal Papuççular	İstanbul Kültür University
Ilan Pappé	University of Exeter
Liliana Elena Boşcan	University of Bucharest
Mesut Uyar	Antalya Bilim University
Mustafa Türkeş	Middle East Technical University
Namık Sinan Turan	İstanbul University
Ömer Kürkçüoğlu	Ankara University (Emeritus)
Ömer Turan	Middle East Technical University
Seçkin Barış Gülmez	İzmir Katip Çelebi University
Serap Durusoy	Bolu Abant İzzet Baysal University
Sevinç Aliyeva	Azerbaijan National Academy of Sciences
Sevtap Demirci	Boğaziçi University
Taha Niyazi Karaca	Yozgat Bozok University
Temuçin Faik Ertan	Ankara University
William Hale	University of London (Emeritus)
Yücel Güçlü	Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Board of Referees

Arpad Hornyak	Hungarian Academy of Sciences
Ayşegül Sever	Marmara University
Betül Batır	İstanbul University
Bilgin Çelik	Dokuz Eylül University
Burcu Kurt	İstanbul Teknik University
Çiğdem Balım	Indiana University (Emeritus)
Deniz Yıldırım	Ordu University
Dilek Barlas	Koç University
Doğan Duman	Dokuz Eylül University
Edward Erickson	Antalya Bilim University
Eminalp Malkoç	İstanbul Teknik University
Esra Özsür	İstanbul University
Fahriye Begüm Yıldızeli	Bilecik Şeyh Edabali University
Feroze A. K. Yasamee	University of Manchester (Emeritus)
Fevzi Çakmak	Dokuz Eylül University
Figen Atabey	Ağrı İbrahim Çeçen University
Fuat Uçar	Giresun University
Gizem Zencirci	Providence College, USA
Gül Tokay	Richmond American International University
Hasan Köni	İstanbul Kültür University
Hazal Papuççular	İstanbul Kültür University
İbrahim Erdal	Yozgat Bozok University
Ilan Pappé	University of Exeter
İsmail Köse	Karadeniz Teknik University
İsmail Şahin	Bandırma Onyedi Eylül University
Kemal Çiçek	Journal of Yeni Türkiye
Liliana Elena Boşcan	University of Bucharest
Mehmet Tuncer	Çankaya University
Mesut Uyar	Antalya Bilim University
Mustafa Şahin	Dokuz Eylül University
Mustafa Türkeş	Middle East Technical University
Mustafa Yılmaz	Hacettepe University
Namık Sinan Turan	İstanbul University
Nedim Yalansız	Dokuz Eylül University
Neşe Özden	Ankara University
Ömer Kürkçüoğlu	Ankara University (Emeritus)
Ömer Turan	Middle East Technical University
Rezzan Ünalp	Ankara Ufuk University
Seçkin Barış Gülmez	İzmir Katip Çelebi University
Serap Durusoy	Bolu Abant İzzet Baysal University

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Şerif Demir
Sevinç Aliyeva
Sevtap Demirci
Taha Niyazi Karaca
Temuçin Faik Ertan
William Hale
Yasemin Doğaner
Yücel Güçlü

Kastamonu University
Azerbaijan National Academy of Sciences
Boğaziçi University
Yozgat Bozok University
Ankara University
University of London (Emeritus)
Hacettepe University
Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Referees of this Issue

Bahar İZMİR	Ankara University
Devran KAYA	Final International University
Fırat YAŞA	Çanakkale Onsekiz Mart University
H. Hilal ŞAHİN	Giresun University
Hacer KARABAĞ ARSLAN	Bursa Uludag University
İbrahim ERDAL	Yozgat Bozok University
Mine ERSEVİNÇ	Bursa Uludag University
Nursal KUMAŞ	Bursa Uludağ Üniversitesi
Şengül DEMİREL	Yüzüncüyıl University
Zeki AKÇAM	Ankara Social Sciences University, TRNC Campus
Zeynep ABACI	Bursa Uludag University

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Table of Contents

i Cover Pages

vi Table of Contents

viii Editorial

Research Articles

1-44 Türk İstiklal Harbi'nde İngiltere ve Fransa'nın Çukurova'ya Yönelik Nüfuz Mücadelesi ve Yansımaları: Adana Örneği
Erdal KORKMAZ

45-56 Hindistan'da İngiliz Tahakkümünün Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Sonuçlarına Dair Genel Bir Değerlendirme (1658-1947)
Hilal ŞAHİN

57-76 Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Yoksulluğu ile Mücadelede Dâr'ül-Aceze'nin Rolü
Seda EKREM

77-91 Anglo-Saxon İngiltere'sinde Kullanılan "Folkland" Kavramı Üzerine Bir Tartışma
Sultan GÜRSOY

92-115 Kıbrıs Barış Harekâtı Süreci Adada İngiliz Özerk Askeri Üsleri
Ulvi KESER

116-132 Hindistan'da Müslüman Moplah Halkının İctimai Hayatı ve İngiliz Karşıtı Mücadeleleri
Vedat MERAL

Interview

133-136 Ambassador Koray Ertaş's Interview to the Journal of Anglo-Turkish Relations, (13 December 2023)
Çiğdem BALIM

Report

137-139 Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Konferans Çevirmenliğinin Tarihi ve Önemi
Batuhan ULUKÜTÜK

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Book Reviews

- 140-148** Osman Okyar, Mustafa Kemal in Turkish – Soviet Relations in the War of Independence, (1920-1921), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, ISBN: 978-975-458-102-7
Burcu KAYA
- 149-156** M. H. Donohoe, İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi (1918), ed. Kaya Ataberk, çev. Cengiz İ. Çay, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016, 219 sayfa., ISBN: 978-605-9833-33-2
Fuat UÇAR

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Dear Readers,

In Volume 5 Issue 1 of the Journal of Anglo-Turkish Relations, we have six research articles, one short report, one interview, and two book review.

In the first article, Erdal KORKMAZ discusses the struggle for influence of England and France in the Çukurova region during the Turkish War of Independence and the developments in Adana during this period.

In the second article, Hilal ŞAHİN presents from a different perspective the geography of India, which has a special importance in the context of the history of colonial empires, and the problems to which the people of India have been exposed.

Seda EKREM, in the third article, discusses the importance of the Hospice institution, which can be considered as the end of the social state practices in the late Ottoman Empire, for poor women based on various archive documents, thus aiming to contribute to the research of the history of poverty in the context of gender

The fourth article, authored by Sultan GÜRSOY, discusses the concept of 'folkland' in Anglo-Saxon Britain..

Ulvi KESER, in the fifth article, presents an account of the situation of the Turkish Cypriots who took refuge in British sovereign bases during the Peace Operation of 1974.

In the final article, Vedat MERAL investigates the social life of the Muslim Moplah people in India and their anti-British struggle.

The interview in this issue was conducted by Çiğdem BALIM with Koray ERTAŞ, the Turkish Ambassador to London.

In addition to the articles and interview, there is a short report by Batuhan ULUKÜTÜK on the history of translation and interpretation practices in the Republican era.

Finally, Burcu KAYA reviews the book by Osman Okyar, *Mustafa Kemal in Turkish – Soviet Relations in the War of Independence*, (1920-1921), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017. The second review is by Fuat UÇAR of the Turkish translation by Cengiz İ. Çay of M. H. Donohoe's, *İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi (1918)*, ed. Kaya Ataberk, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016.

We hope you enjoy this collection of works that we have brought together in this issue, and we look forward to meeting you again with the next issue.

20 January 2024
JATR Editorial Team

Türk İstiklal Harbi'nde İngiltere ve Fransa'nın Çukurova'ya Yönelik Nüfuz Mücadelesi ve Yansımaları: Adana Örneği

Erdal KORKMAZ¹

Özet

Sanayi İnkılabı sonucu ortaya çıkan makineleşme, XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarının Avrupalı devletlerin hedefi haline gelmesine yol açmıştır. Bu durum, Birinci Dünya Harbi ile birlikte İngiltere ve Fransa öncülüğünde gizli paylaşım antlaşmalarının yapılmasına sebep olmuştur. Gizli paylaşım antlaşmaları, Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'nden sonra Birinci Dünya Harbi'nden çekilmesiyle birlikte hayata geçirilmiştir. Bu kapsamda Osmanlı toprakları işgal edilmeye başlanmıştır. İlgili süreç, İngiltere ve Fransa'nın nüfuz alanları konusunda karşı karşıya gelmesine yol açmıştır. İki devletin Çukurova da dâhil aralarında cereyan eden anlaşmazlık, yaptıkları Suriye İtilafnamesi ile çözüme kavuşturulmuştur. Bu kapsamda İngiltere, Musul ve çevresi karşılığında, Adana'nın içerisinde yer aldığı Çukurova'yı Fransa'ya bırakmıştır. İngiltere ve Fransa arasındaki bu nüfuz mücadelesi, Çukurova bölgesinde Kuva-yı Milliye'nin başlamasına etki etmiştir. Bu direniş, zamanla Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın başlatmış olduğu Millî Mücadele'ye entegre olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Çukurova'ya gönderdiği subaylarla şekillenen Adana'daki Kuva-yı Milliye, İngiltere ve Fransa'nın hedeflerinin boşa çıkması ile sona ermiştir.

Bu çalışmada, Türk İstiklal Harbi döneminde İngiltere ve Fransa'nın Çukurova bölgesine yönelik nüfuz mücadelesine ve bu süreçte Adana'da yaşanan gelişmelere değinilecektir. Ayrıca, İngiltere ve Fransa'nın Birinci Dünya Harbi'nden itibaren başlayan Anadolu'yu paylaşma ve bölüşme stratejilerinde Çukurova'nın yeri ve bu stratejinin Mondros Mütarekesi'nden sonraki boyutu işlenecektir.

Araştırma, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB) ile MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi'nden temin edilen belgeler ile dönemi yansıtan tetkik eserler ve süreli yayınlar çerçevesinde ortaya konacaktır. Çalışma, karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılmak suretiyle aktarılacaktır. Araştırma, İngiltere ve Fransa'nın siyasi, askeri ve ekonomik çıkarları ekseninde Çukurova'yı paylaşım politikalarına dâhil ettiklerini, ancak bölgede başlayan millî mücadelenin iki ülkenin hedeflerini boşa çıkardığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk İstiklal Harbi, İngiltere, Fransa, Nüfuz Mücadelesi, Çukurova.

The Influence Struggle of England and France towards Çukurova in the Turkish War of Independence and its Reflections: The Case of Adana

Abstract

The mechanization that emerged as a result of the Industrial Revolution, XIX. It has caused the Ottoman lands to become the target of European states since the 19th century. This situation, together with the First World War, led to the conclusion of secret sharing agreements under the leadership of England and France. The secret sharing agreements were implemented with the withdrawal of the Ottoman Empire from the First World War after the Armistice of Mudros. In this context, Ottoman lands began to be occupied. The related process led to the confrontation between England and France over their spheres of influence. The disagreement between the two states, including Çukurova, was resolved with the Syria Agreement they made. In this context, England left

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Hava Harp Enstitüsü, E-mail: erdalkorkmaz.01@gmail.com (Orcid: 0000-0003-3260-9403).

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Çukurova, which includes Adana, to France in return for Mosul and its surroundings. This struggle for influence between England and France influenced the start of the Kuva-yı Milliye in the Çukurova region. This resistance was integrated into the National Struggle initiated by Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) Pasha over time. The Kuva-yı Milliye in Adana, which was shaped by the officers sent by Mustafa Kemal Pasha to Çukurova, ended with the failure of the goals of England and France.

In this study, the struggle for influence of England and France in the Çukurova region during the Turkish War of Independence and the developments in Adana in this process will be discussed. In addition, the place of Çukurova in the strategies of Britain and France to share and partition Anatolia, which started after the First World War, and the dimension of this strategy after the Armistice of Mudros will be discussed.

The research will be presented within the framework of the documents obtained from the Presidency of the Presidency of State Archives (CDAB) and the Archives of the Ministry of National Defense and Military History (ATASE), as well as the research works and periodicals reflecting the period. The research showed that Britain and France included Çukurova in their sharing policies in line with their political, military and economic interests, but the national struggle that started in the region nullified the goals of the two countries.

KeyWords: Turkish War of Independence, England, France, Struggle for Influence, Çukurova.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki askerî, siyasi ve ekonomik durumu, sanayi inkılabı sonucunda endüstrileşen ülkelerin hedefi haline gelmesine yol açmıştır. Bunda, ülkenin Batı'daki yenileşme ve modernleşme faaliyetlerini takip edememesi etkili olmuştur.² Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin Mısır, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp gibi bölgeleri kaybetmesine, diğer taraftan Balkan topraklarının da Rusya'nın çıkarları doğrultusunda hedef bölgeler haline gelmesine yol açmıştır.³

Osmanlı Devleti'nin askeri, siyasi ve ekonomik durumu, iç ve dış gelişmelerin etkisi ile yıkılma süreci içerisinde girmesine etki etmiştir. Devleti oluşturan farklı etnik unsurların milliyetçilik akımının etkisi ile isyan etmesi, ülkenin birlik ve bütünlüğünü tehlikeye sokmuştur. Bu durumun Batılı ülkeler tarafından kullanılması, ilgili süreci daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Bu ortamda Osmanlı toprakları, büyük devletlerin sömürge ve nüfuz alanı haline gelmiştir. Batılı Devletlerin çıkar çatışmaları, kendi aralarında izledikleri politikaları da etkileyerek politik duruşlarına yön ve şekil vermiştir.

Bu sırada başlayan Birinci Dünya Savaşı, İtilaf Devletleri'nin gizli paylaşım projelerini hayata geçirmelerine neden olmuştur. İngiltere önderliğindeki müttefikler, aralarında icra

² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.1.

³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s.123.

ettikleri gizli muahedelerle Osmanlı ülkesini aralarında bölüşmüştür. Bu gizli antlaşmalardan bazıları, Adana ve çevresini de konu almış ve paylaşım müzakerelerine konu olmuştur.⁴

İngiltere ve Fransa'nın politikalarına şekil ve yön verdikleri gizli paylaşım antlaşmaları, Osmanlı Devletinin topraklarını bölüp parçalamayı öngörmüş ve Türk insanına yaşama imkân ve olanağı tanımamıştır. Bu süreç zamanla, Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi Adana'da da Millî Mücadelenin başlamasına zemin hazırlamıştır.

1. Çukurova Bölgesi'ndeki İşgalin Tarihsel Arka Planı

Gizli antlaşmalardan 9-16 Mayıs 1916'da imza edilen Sykes-Picot Antlaşması, genelde Osmanlı'nın Ortadoğu topraklarını hedef almış, özelde ise Adana ve çevresini de konu edinmiştir.⁵ Sykes-Picot Antlaşması'na göre; İngiltere ve Fransa'nın himayesinde bağımsız bir Arap Devleti teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Teşkil edilecek bu bağımsız Arap Devleti'nin, Fransız ve İngiliz himaye bölgelerine ayrılması planlanmıştır. Filistin'de ise milletlerarası denetim altında muhtar bir eyalet kurulması öngörülmüştür. Ayrıca aynı antlaşma ile Hayfa ve Akka limanlarının İngiltere'ye verilmesi kararlaştırılmıştır. İskenderun'un, serbest bir liman olması kararlaştırılmıştır.⁶ Hayfa Limanı'nın da Fransa Hükümeti'nin veya onun himayesi altına girecek ülkelerin ya da sömürgelerin, ticaret malları için serbest bir liman sayılması planlanmıştır. Anadolu'nun bir kısmının da Rus Çarlığı'na verilmesi öngörülmüştür.⁷ İngiltere ise, Musul dışındaki arazi ile Filistin civarındaki bölgeyi almıştır.⁸

Çukurova'nın paylaşım planlarına dâhil olduğu bir diğer antlaşma, 26 Nisan-30 Mayıs 1916'da İngiltere, Rusya ve Fransa arasında yapılan Petrograd Sözleşmesi olmuştur.⁹ Bu

⁴ Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Başnur Matbaası, Ankara, 1970, s.9; Bernard Lewis, "Osmanlı İmparatorluğunun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1-2, İstanbul, 1960, s.161-178.

⁵ *İngiltere Ulusal Arşivi*, CAB, 24/45/17, 14 Mart 1918; Memet Yetişgin, "Osmanlı Çöküş Sürecinde Güney Bölgesine Yönelik Paylaşım Projeleri", *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.715-744.

⁶ İsmail Şahin, Cemile Şahin, İsmail Şükür, "Ortadoğu'da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Syces-Picot Antlaşması", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 38, Autumn II, 2015, s.241-262.

⁷ Nejla Günay, "Adana, Antep, Maraş ve Urfa'da İngiltere-Fransa Rekabeti ve Bölgenin İşgal Edilmesinin Sebepleri", *Millî Mücadele'nin Güney Cepheleleri*, Editörler: Nejla Günay, Fahri Kılıç, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021, s.9-21.

⁸ Hurşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s.55-68; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1985, s.398.

⁹ Mahmut Akkor, *Mağlubiyetten Zafere İki Mütareke, İngiliz Tutanaklarında Mondros ve Mudanya*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2019, s.9.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

sözleşme ile Rusya'nın; Sivas, Kayseri ve Mersin hattının şarkındaki araziye ilhak edebileceği kararlaştırılmıştır.¹⁰

Çukurova bölgesinin paylaşım tartışmalarına konu olduğu bir diğer antlaşma 10-21 Nisan 1917'de yapılan St. Jean de Maurienne Antlaşması olmuştur. İtalya'nın Sykes-Picot Antlaşması ile Fransa'ya bırakılmış olan kıyı bölgesinden pay istemesi, St. Jean de Maurienne Antlaşması'nın yapılmasına yol açmıştır. Neticede bu antlaşma ile Fransız nüfuz bölgelerinden uzak tutulmak istenilen İtalya'ya; Aydın ve İzmir'in verilmesi karara bağlanmıştır. Antlaşmanın yürürlüğe girmesi Rus Çarlığı'nın onayına bırakılmıştır.¹¹ Böylece İtalya'nın, Anadolu'daki hak iddialarının giderilmesine çalışılmıştır. Bu antlaşma, 9 Mart 1917'de Bolşeviklerin başlattığı ayaklanma sebebiyle Çarlık Rusya'nın onayından geçememiştir.¹²

Gizli antlaşmalar, İtilaf Devletlerinin Osmanlı İmparatorluğunu parçalayarak, toprak bütünlüğüne ve siyasi varlığına bir an önce son vermek, böylece menfaatlerini gerçekleştirmek yönündeki arzu ve gayretlerini ortaya koymuştur. Ayrıca bu antlaşmalar, sağladıkları menfaatler ve ayrıcalıkların azlığı veya çokluğu konusunda, ilgili devletlerin kendi aralarında da birtakım anlaşmazlıklara düştüklerini göstermesi bakımından dikkat çekmiştir.¹³

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbi'ne müttefiklerinin savaştan çekilmesi üzerine 30 Ekim 1918 tarihinde yaptığı Mondros Mütarekesi ile son vermiştir.¹⁴ Bu durum, İtilaf Devletleri'ne yaptıkları gizli antlaşmaları uygulama fırsatı doğurmuştur.¹⁵ Mondros Mütarekesi'nin 7'nci maddesinde beyan edilen; "*İtilaf Devletlerinin güvenliğini tehdit edecek herhangi bir durumda ilgili ülkeler istedikleri stratejik bölgeleri işgal edebilecektir.*" hükmüne dayanarak, işgallerine olanak sağlamışlardır.¹⁶ Bu madde, Adana ve çevresinin de işgaline zemin hazırlamıştır.

¹⁰ Tolon, a.g.e., s.68-74.

¹¹ Ayferi Göze, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrimi Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul, 1989, s.4-5.

¹² Ahmet Gündüz, "1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2005, s.1-12; Yunus Ekici, "Bolşevik İhtilalinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 1, 2017, s.265-275.

¹³ Kemal Çelik, *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.26-27.

¹⁴ Mondros Mütarekesinin maddeleri için bakınız: *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB)*, BOA, HSD.AFT. 6.74.

¹⁵ Necdet Aysal, "Ulusal Direnişin ve Umudun Adı: Mustafa Kemal Paşa-Ankara", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6/10, (Millî Mücadele'den Milli Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı), 2020, s.215-229.

¹⁶ Taha Toros, *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s.4.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Mondros'ta mütareke görüşmeleri devam ederken İtilaf Devletleri temsilcisi Amiral Calthrope, Çukurova bölgesinin işgaline yönelik niyetini beyan etmiştir. Bu kapsamda Amiral Calthrope mütarekenin 16'ncı maddesinde geçen; "*Kilikya'dan maksadın Adana ve havalisi olduğunu, buradaki Osmanlı memurlarının yerlerinde kalabileceklerini fakat Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesini istediklerini*" açıklamıştır. Mütarekenin 24'üncü maddesi görüşülürken Sis (Kozan), Haçin (Saimbeyli), Zeyton (Süleymanlı) ve Antep'in ilhaki, Osmanlı Hükümeti'ne onaylatılmak istenmiştir.¹⁷

Osmanlı heyeti, mütarekedeki 7'nci madde ile Toros Geçitlerinin ilhakını onaylamakla birlikte Çukurova'yı kurtardığını öngörmüştür. Ancak, Çukurova ile ilgili madde İtilafların bölgenin boşaltılmasını istemesine olanak sağlayacak vaziyette yazılmıştır.¹⁸ Mondros Mütarekesi'nin 10'uncu ve 16'ncı maddesi de doğrudan bölgeyi bağlayıcı hususlar içermiştir.¹⁹ Buna göre 10'uncu madde ile Toros tünellerinin işgal edilmesi kararlaştırılmıştır. 16'ncı madde ile de Türk Ordusu'nun dağıtılması, Kilikya'daki kuvvetlerin, intizamın sağlanması dışındaki kısmının geri çekilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰

Mondros'dan sonra Müttefikler, Anadolu'yu işgal etmeye başlamıştır.²¹ Bu kapsamda 1 Kasım 1918'de Britanya Ordusu, Musul yakınlarındaki Hamamalil'i ele geçirmiştir. Bu işgalden sonra bölgedeki Britanyalı Kumandan General Marshall, Musul'un da boşaltılmasını isteyebileceklerini bildirmiştir. Musul'un işgali konusu, adları geçen iki komutanla İngiltere ve Osmanlı Hükümetleri arasında çeşitli yazışmalara neden olmuştur. Türk tarafı, Musul'un işgalinin mütarekeye aykırı olduğunu ileri sürmüştür. İngiltere ise, mütarekenin 7'nci maddesine göre, Musul'u işgal hakkına sahip olduğunu, bu şehrin Irak sınırları içerisinde yer aldığını ve bırakışmanın 16'ncı maddesi gereğince, Irak'taki bütün Türk kuvvetlerinin en yakın İtilaf Devletleri Komutanlığına teslim olmalarını istemiştir. O sırada, Musul'daki Türk Ordusu da geri çekilmeye başlamıştır.²² Böylece, 3 Kasım 1918 itibarıyla mütareke şartlarına aykırı olarak Musul, İngiliz işgali altına girmiştir.²³

¹⁷ Tolga Başak, "Mondros Mütarekesi Görüşmelerine İlişkin İngiliz Kayıtları ve Görüşmelerle İlgili Değerlendirmeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVIII, Özel Sayı, 2018, s.5-71.

¹⁸ Memet Yetişgin, "Mondros Mütarekesi'nin Çukurova, Antep, Urfa ve Maraş'ta Uygulanması", *Millî Mücadele'nin Güney Cepheleeri*, Editörler: Nejla Günay, Fahri Kılıç, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021, s.24-34.

¹⁹ CDAB, BOA, HSD.AFT. 6.73.

²⁰ Nihat Erim, "Mondros Mütarekenamesi", *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt: 1, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s.519-524.

²¹ CDAB, BOA, 2305-20; CDAB, BOA, 2305-21.

²² Cemal Kemal, "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 40, Yıl: 2007, s.643-691.

²³ Musul'un İşgaline dair belge için bakınız: CDAB, BOA, HR.İM. 54.9; Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s.2.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

9 Kasım 1918’de Hükümet, 6’ncı Ordu Komutanlığı’na Musul’un boşaltılması kararını iletmiştir. Bu emri takiben Türk kuvvetleri, 10 Kasım 1918’de Musul’u terk etmiştir. Aynı dönemde Deyrizor ve Rakka’daki birliklerin, Ceylanpınar (Resülayn) ve Akçakale (Telebyaz) hattına konuşlanması emredilmiştir. Bu karar ile Ceylanpınar ve Akçakale’nin güneyi İtilaf güçlerine terk edilmiştir.²⁴

Britanya Ordusu, işgal alanını genişletmek amacıyla Diyarbakır’a doğru harekete geçmişse de karşılarında 13’üncü Kolordu Komutanlığı’nın kararlı direnişini gördüklerinden bu isteklerinden vazgeçmiştir. Bu sırada Fransızlar, 3 Kasım 1918’de İskenderun Limanı’na girmiştir.²⁵ Ardından Fransız gemisinde bulunan İngiliz Binbaşı, Mondros Mütarekesi’nin hükmüne dayanarak liman çevresindeki torpilleri tarayacaklarını, ardından da kente bir kuvvet çıkaracaklarını bildirmiştir.²⁶ İskenderun’daki Mevki Kumandanlığı, antlaşmada bölgeye kuvvet intikaline dair bir madde olmadığı iddiasıyla bu isteği kabul etmemiştir. Bunun üzerine 4 Kasım 1918’de Müttefikler, şehri bombalamıştır. İskenderun’un bombalanması üzerine Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, bölgede görev yapan Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa’ya gönderdiği telgrafta, “İşgale karşılık verilmemesini, İngilizleri protesto ile yetinilmesini” istemiştir.²⁷

7 Kasım 1918’de İngiliz General Alatri, mütareke hükümleri gereği İskenderun’un boşaltılmasını, yoksa şehrin zorla işgal edileceğini bildirmiştir.²⁸ Bu uyarıdan sonra 10-15 kişilik bir İngiliz müfrezesi, 9 Kasım 1918’de İskenderun’u işgal etmiştir.²⁹ Bu durumu takiben 11 Kasım 1918’de halkın erzak deposu önünde birikmesini bahane eden Fransızların Coutelas Torpidosu Komutanı David Beauregard; Türk memur, polis ve jandarmalarının İskenderun’dan hemen ayrılmasını istemiştir. Bu kapsamda yapılan protokol gereği, aynı gün İskenderun ve civarındaki kuvvetler bölgeden çekilmiştir.³⁰

İngilizler, Mondros Mütarekesi gereği Çukurova bölgesindeki kuvvetlerin lağvedilmesini istemiştir. Bu kapsamda, bölgedeki Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı

²⁴ Kemal Çelik, *Millî Mücadele’de Adana ve Havalisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.48-49.

²⁵ *MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı-ATASE) Arşivi*, İSH, Kutu: 70, Gömlek: 106, Belge: 106-1.

²⁶ Mondros Mütarekesi’nin ikinci maddesinde, “Osmanlı sularındaki tüm torpil tarlaları ile torpido ve kovan mevzileri ve diğer engeller yerleri gösterilerek ve bunları taramak veya temizlemek için istek halinde yardımda bulunacaktır.” hükmünü içermektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt: 1, s.519-524.

²⁷ *Türk İstiklal Harbi IV’üncü Cilt Güney Cephesi*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s.50.

²⁸ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 67, G: 75, B: 75-2.

²⁹ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 67, G: 76, B: 76-1; *ATASE Arşivi*, BDH, Klasör: 2707, Dosya: 332, Fihrist: 1-4; *ATASE Arşivi*, BDH, K: 2707, D: 332, F: 1-4a.

³⁰ Çelik, a.g.e., s.48-53.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

dağıtılmıştır. Dağıtılmayan kuvvetlerden 12'nci Kolordu Konya'ya, 3'üncü Kolordu Sivas'a ve 20'nci Kolordu Ankara'ya çekilmiştir.³¹ Bu durum bölgenin savunmasız kalmasına ve işgale açık bir hale gelmesine yol açmıştır.

İskenderun'un ardından Britanya kuvvetleri, 17 Aralık 1918'de önce Antep'i³², ardından 22 Şubat 1919'da Maraş'ı³³, daha sonra da 24 Mart 1919'da da Urfa'yı³⁴ işgal etmiştir. Böylece 3 Kasım 1918'de Musul'u işgal eden İngiltere, 9 Kasım 1918'de de İskenderun'u işgal etmiş ve harekâtını Antep, Maraş ve Urfa vilayetlerine doğru genişletmiştir. Sykes-Picot Gizli Antlaşması'nda Antep, Maraş ve Urfa ile Musul civarının Fransızlar'a verilmesi planlanmasına karşın, Britanya Hükümeti bu bölgeleri ilerde pazarlık amacıyla elinde tutmuştur. Nitekim Fransız Başbakanı Clemenceau; *"Ben Kilikya'yı, Suriye'yi, Şam'ı, Halep'i, Beyrut'u ve Musul'dan elde edilecek petrolün akacağı İskenderun Limanını alabilmek için bir yem olarak Musul'u İngilizlere verdim."* derken aslında kendisinin aldatıldığının farkında olmamıştır.³⁵

Aynı dönemde Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'ndan alınmıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, 10 Kasım 1918'de Adana'dan ayrılmıştır. Ardından Yıldırım Orduları Komutanlığı dağıtılmıştır. Bu sırada Britanya kuvvetleri, Adana'daki Osmanlı birliklerinin bölgeden çekilmesini talep etmiştir. Bölgede işgaller devam etmiş 11 Aralık 1918'de Fransızlar, Dört Yol'a asker çıkarmıştır. 17 Aralık 1918'de de Mersin işgal edilmiştir. Ardından Tarsus ile Adana elden çıkmıştır. 19 Aralık 1918'de de Fransızlar, Pozantı'yı ele geçirmiştir.³⁶

Birleşik Krallık ve Fransa arasında yapılan antlaşma gereğince, Çukurova'nın askeri idaresi İngilizlere, mülki idaresi ise Fransızlara verilmiştir.³⁷ Çukurova bölgesi, ortak bir işgale uğramasına rağmen, bu bölgede İngiliz ve Fransızlar arasında nüfuz mücadelesi başlamıştır.³⁸ Bu nüfuz mücadelesi 15 Eylül 1919'da İngiltere ile Fransa arasında; Suriye, Kilikya, Urfa, Antep ve Maraş'ın nüfuz alanını yeniden belirleyen Suriye İtilafnamesi'nin yapılması ile sonuçlanmıştır.³⁹ Suriye İtilafnamesi'ne göre; Urfa, Antep ve Maraş şehirlerinin İngilizler tarafından boşaltılarak Fransızlara devredilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca alınan

³¹ *Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi*, s.3.

³² *ATASE Arşivi*, İSH, K: 270, G: 18, B: 18-1 (2).

³³ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 79, G: 28, B: 28-1.

³⁴ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 340, G: 4, B: 4-1 (2-5).

³⁵ Akbıyık, a.g.e., s.3.

³⁶ *Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi*, a.g.e., s.3.

³⁷ Esat Özoğuz, *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları*, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1935, s.20.

³⁸ İhsan Ilgar, "Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi VI", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, s.17.

³⁹ Nejla Günay, "Fransız İşgaline Karşı Maraş Şehir Merkezinde Yürütülen Mücadele ve Maraş'ın Kahramanları", *Millî Mücadele'nin Güney Cephesi*, Editörler: Nejla Günay, Fahri Kılıç, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021, s.106-123.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

kararla, Çukurova'nın denetimi tamamen Fransızlara bırakılmıştır. Suriye'de de Fransız egemenliğinin pekiştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁰

18 Ocak 1919 tarihinde Birinci Dünya Harbi'nin yenik devletleri ile yapılacak barış antlaşmalarının belirlenmesi amacıyla Paris'te bir barış konferansı yapılmıştır.⁴¹ Bu konferans sırasında sahte belgelerle ortaya çıkan Yunanistan; Batı Anadolu'nun tarihi, coğrafî ve kültürel açıdan kendisine bağlı olduğunu iddia ederek, bölgede Rum çoğunluğun yaşadığını öne sürmüştür. Ayrıca Yunanistan, Anadolu'daki Hristiyanların Türklerin katliam tehdidi altında olduğunu belirtmiştir. Bu iddialar İngiltere tarafından bölgede güçlü bir İtalya istenmediği için desteklenmiştir.⁴² Böylece Paris'te alınan karara istinaden Yunanistan, Anadolu'nun paylaşımına ortak edilmiştir. Nitekim 15 Mayıs 1919'da Yunanistan, İzmir'e asker çıkartmıştır.⁴³ İzmir'in işgali, Türk insanındaki işgallerin geçici olacağı inancını yıkmıştır.⁴⁴ Bu süreç işgallere karşı önce Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kuruluşuna, ardından da Kuva-yı Milliye denilen silahlı örgütlenmenin oluşumuna zemin hazırlamıştır.⁴⁵ İzmir'in işgali ile başlayan süreç, bütün Anadolu'da işgalci güçlere karşı hızla gelişen bir direnişe neden olmuştur.⁴⁶ Anadolu'da başlayan tepkisel hareket, Adana ve çevresindeki halkı da etkilemiş ve bölgede millî mücadelenin oluşumu ile örgütlenmesine etki etmiştir.

Bu sırada 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basan Dokuzuncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa⁴⁷, öncülük ettiği genelge ve kongrelerle bağımsızlık mücadelesini başlatmıştır.⁴⁸ Bu çalışmalarla, işgallere karşı direnilmesi ve vatanın savunulması istenmiştir.

⁴⁰ Süleyman Hatipoğlu, *Türk-Fransız Mücadelesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s.39; Murat Kütükçü, "Çukurova Strategy Of France In The National Struggle Period", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 70, Yıl: 2022, s.306-322.

⁴¹ Lütfi Arslan, "Millî Mücadele Döneminde Manda ve Himaye Tartışmaları ve Mandacılık Yaklaşımları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 64, Bahar 2019, s.1-38.

⁴² Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Der Yayınları, İstanbul, 2008, s.622-624.

⁴³ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 15, G: 1, B: 1.

⁴⁴ Mevlüt Çelebi, "Bir İtalyan Gazetecinin Kaleminden İzmir'in İşgali", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/Özel Sayı: İzmir'in İşgali, 2019, s.131-154.

⁴⁵ Cemal Güven, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Karakteristik Özellikleri", *İnsan ve Medeniyet Araştırmaları*, Editörler: Mustafa Uslu, Sabahattin Çiftçi, Coşkun Arslan, Erdal Hamarta, Çizgi Kitabevi, Ekim 2019, s.481-492; Rıdvan Bal, "Kuva-yı Milliye'den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı'na Etkileri", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 21, Özel sayı, Yıl: 2021, s.25-42.

⁴⁶ *Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt, Güney Cephesi*, s.9.

⁴⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak tayinine dair belge için bakınız: *ATASE Arşivi*, İSH, K: 14, G: 56, B: 1.

⁴⁸ Yaşar Özüçetin, "Millî Mücadele İçerisinde 19 Mayıs 1919", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, Yıl: 2004, s.65-74; Elçin Yılmaz, "İngiliz Basımında Millî Mücadelenin Hazırlık Aşaması ve Mustafa Kemal Algısı (1919-1920)", *Belgi Dergisi*, C.2, s.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, s.2265-2267.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Kongreler esnasında vatanın bağımsızlığı konusunda alınan kararlar, tüm halka duyurulmuştur. Bu durum, millet olarak harekete geçme vaktinin geldiğini göstermiştir. Hazırlıkların belirli bir aşamaya getirilmesinden sonra 23 Nisan 1920’de TBMM açılmıştır. Böyüce millî mücadele, meşru bir zemine oturmuştur.⁴⁹

Millî mücadele teşkilatlanırken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Çukurova Bölgesi’nde büyük bir devlet kurmak isteyen Ermeniler, Paris Barış Konferansı sırasında bu isteklerini dile getirmiştir. Adını Milli Ermeni Heyeti olarak belirten ve başkanlığını Bogos Nubar’ın yaptığı komite; Kafkasya’dan Akdeniz’e kadar uzanan bölgede, Büyük Ermenistan Devleti kurulmasını istemiştir. Bu sırada Ermeni Patrikhanesi de Konferansa sunduğu bir belge ile Doğu Anadolu ve Çukurova’da çoğunluğun Ermenilere ait olduğunu bildirmiştir. Osmanlı Hükümeti, bu bilgilere karşı çıkararak bölgedeki nüfusun %80’inin Türk olduğunu belirtmiştir. Bu kapsamda, bölgenin Ermenilere verilemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁰ Osmanlı Hükümeti’nin tepkisi sonrasında Ermeniler, Çukurova bölgesi ve çevresinde daha küçük bir devlet kurmayı planlamıştır.⁵¹

Ermeniler, hedefleri doğrultusunda, Ermenistan içinde ve sınıra yakın bölgelerde Türklere yönelik katliam ve kütle halinde öldürme işlemlerine başlamıştır. 1920 Sonbaharına gelindiğinde, bu durum artık katlanılamaz bir hal almıştır. Ermenilerin faaliyetleri üzerine 9 Haziran 1920’de doğu bölgesinde geçici olarak seferberlik ilan edilmiştir. Haziran 1920’de Ermeniler, Oltu ve çevresini istila etmiştir. TBMM Hükümeti, 7 Temmuz 1920’de bir ultimatom vermiş, ancak bir sonuç alamamıştır. Eylül ayında karşı saldırıya geçmiştir.⁵² Bu taarruz sonucunda 29 Eylül 1920’de Sarıkamış’a, 30 Eylül 1920’de Merdenek’e girilmiştir.⁵³

Türk Ordusu, 28 Ekim’e kadar Sarıkamış-Lazoğlu hattında kaldıktan sonra tekrar harekete geçmiştir. Bu sırada 30 Ekim 1920’de Kars kurtarılmıştır.⁵⁴ Ermenilerin 6 Kasım 1920’de ateşkes ve barış için başvurmaları üzerine, 26 Kasım 1920’de başlayan görüşmeler aralık ayında sona ermiştir. Sonuçta taraflar arasında, 2/3 Aralık 1920’de Gümrü Antlaşması

⁴⁹ Ayferi Göze, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrim Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul, 1989, s.21-101.

⁵⁰ *Türk İstiklal Harbi*, a.g.e., s.10-11.

⁵¹ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 270, G: 142, B: 142-1.

⁵² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mustafa Tektosun, *Millî Mücadele Döneminde Doğu Cephesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Diyarbakır, 2007.

⁵³ Deniz Kurt, Erdal Korkmaz, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1911-1922)*, Cilt-I, Hava Basımevi, Ankara, 2020, s.416-417.

⁵⁴ Uğur Üçüncü, “İstikbâl Gazetesi’ne Göre Doğu Cephesi’nde Türk-Ermeni Savaşı (1920)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, Yıl: 8, Bahar 2014, s.87-114.

imzalanmıştır.⁵⁵ Böylece doğu cephesi kapanmıştır. Ancak Ermeniler, güney bölgelerinde Fransızların desteği ile istek ve hedeflerine ulaşmaya çalışmıştır.

2. Çukurova'nın İşgalinin Sebepleri

Adana ve çevresinin işgal nedenlerine bakıldığında, İtilaf Devletlerinin bu bölgeye yönelik farklı politik fikir ve düşünceleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Fransa, bölgeye yönelik politikasında özellikle demir yollarına büyük önem vermiştir. Osmanlı Devleti'nin demiryolu şebekesinin %55'i Fransa kontrolündeki Suriye'de bulunmaktadır. Bu bağlamda Fransa, Yakın Doğu'daki nüfuz sahasına hareket üssü olarak ticari ve stratejik önemi yüksek olan Suriye'yi seçmiştir. Fransız müteşebbisleri, Suriye'ye ekonomik yönden yerleşmek amacıyla Lübnan ipek atölyelerini modern makinelerle donatmış ve Lübnan koza ve ipeklerinin satışını ipekçilere avans vererek kontrolleri altına almıştır. Kısa zamanda Suriye'nin bütün ipek ürünü, Lyon isimli Fransız firmasının tekeline geçmiştir. Böylece Suriye ve özellikle Lübnan'da Fransız nüfuzu tam anlamıyla hâkim olmuştur.⁵⁶

Fransa, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Suriye ile ticari ilişkilerini geliştirmeye yönelik pek çok adım atmıştır. Suriye'nin Beyrut, Yafa gibi önemli liman şehirlerinde Credit Lyonnais adlı Fransız bankasının şubeleri açılmıştır. Bu bankalar, ticaret ve kredi işleriyle uğraşarak bölgenin ekonomisini yönlendirmiştir.⁵⁷

Fransa'nın Suriye'de hâkimiyet kurmada uyguladığı bir diğer yöntem de demir yolları inşa etmek olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Fransızların, Suriye'de 788 kilometre uzunluğunda demiryolu ağı vardır ve bu miktar Suriye demiryollarının %40'ını teşkil etmiştir. Söz konusu yolların değerini arttıran etkenlerden birisi, bu demiryolu ile Bağdat hattının Mısır'a bağlanmasıdır.⁵⁸

Fransa, Suriye'ye yakın olan Kilikya bölgesine de ekonomik yönden sızmaya çalışmış ancak bölgede yatırım imkânına sahip olamamıştır. Fransa, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Adana'ya ekonomik anlamda yerleşmeyi başaramamıştır. Adana'nın en önemli gelir kaynağı olan pamukçuluk Almanlara, İngilizlere ve hepsinden daha çok Rumlara ait olarak kalmıştır. Böyle olmakla beraber Fransızlar, Orta Doğu'da Kilikya'yı kendi nüfuz bölgeleri içinde saymaya devam etmiştir. Bu husustaki iddialarını Suriye'nin kuzey tarafının Adana ile coğrafi

⁵⁵ Ömer Erden, "Türk-Ermeni İlişkileri Sürecinde Gümrü Müzakereleri", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 3, Yıl: 2015, s.93-115; Göze, a.g.e., s.122-123

⁵⁶ Ad Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çeviren: Nabi Dinçer, Ankara, 1979, s.75-111.

⁵⁷ A.Du. Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Der.: Maliye Tetkik Kurulu, Ankara, 1978, s.201.

⁵⁸ Bayram Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları", *Milli Kültür*, C.II, Sayı: 1, 1980, s.24-33.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

ve ekonomik bir bağıllık içinde bulunduğunu sebep göstererek bir temele dayandırmaya çalışmıştır.⁵⁹

Fransız kamuoyu, Kilikya'yı Suriye'nin bir parçası olarak görmüştür. Fransız resmi makamları, Kilikya'yı koloni haline getirmek için raporlar ve planlar hazırlatmıştır. Bunlardan biri Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiserliği mensuplarından ziraat mühendisi Achard'a yaptırılmıştır.

1919'da bölgeyi gezen mühendis, Kilikya ile ilgili hazırlamış olduğu raporunda; *"Marsilya'ya çok uzak olmayan Kilikya, Fransa'nın bütün pamuk ihtiyacını karşılayabilir, bu nedenle Kilikya ile Kuzey Suriye'yi elimizde tutmakta ve pamuk üretimini geliştirmekte çıkarımız vardır. Bunu yaparken, her koloniciyi bekleyen güçlüklerle karşılaşmayacak, büyük düşmanımız yenilmiş Almanya'nın yerine geçerek onun başlattığı eseri tamamlayacağız."* demiştir.

Ayrıca Aralık 1919'da Paris gazetesi L'Intransigeant'da: *"Kilikya'yı Fransa'da kim bilir? Oysa biz şimdiye kadar gelecek için böylesine ümit verici zengin bir koloni kazanmamıştık."* açıklamasında bulunmuştur.⁶⁰ Çukurova ipek, tütün, pirinç, orman, maden ve benzeri ürün ve kaynaklar bakımından da Fransa için cazip bir bölge olarak değerlendirilmiştir.⁶¹ İşgal öncesi *"Fransızların büyük arzuları, Adana'nın pamuğu ve dağlarındaki madenlerdir."* denilerek bölgenin ekonomik önemi ortaya konulmuştur.⁶²

İngiltere ise çıkarları gereği, uzun yıllar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikası gütmüş, fakat 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra politikasını değiştirmiştir.⁶³ İngilizler, Süveyş Kanalı'na yerleştikten sonra, Akdeniz kıyısının Fırat'a en yakın noktasından başlamak ve daha sonra Basra Körfezi'ne kadar nehri takip etmek üzere, kara yoluyla Hindistan'a ulaşmayı hedeflemiştir.⁶⁴

Görülmektedir ki İngilizler, Anadolu'dan ziyade toprakları son derece verimli ve zengin petrol kaynaklarına sahip El-Cezire (Irak) bölgesi ile ilgilenmiş ve bu bölgeyi kontrolleri altına almak için çaba göstermiştir. İngilizlerin Irak'ta iktisadi bakımdan yerleşmeleri büyük

⁵⁹ Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Erzurum, 1970, s.50-141.

⁶⁰ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s.176-177.

⁶¹ Hale Şıvgın, "Güney Cephesinin Değerlendirilmesi", *Millî Mücadele'nin Güney Cephesi*, Editörler: Nejla Günay, Fahri Kılıç, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021, s.68-87.

⁶² Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970, s.215.

⁶³ Ahmet Hurşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, s.11.

⁶⁴ Lothar Rathmann, *Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Haz: R. Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 1982, s.12.

nehirlerin açtığı yollar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. 1861 yılında Fırat ve Dicle nehirlerinde “Lynch” adı altında bir gemi şirketi kuran İngiltere, bu şirket vasıtasıyla Şatt-ül Arap nehri üzerindeki hâkimiyetini gittikçe genişletmiştir.

Basra Körfezindeki deniz ulaşımını tekeline alan İngiltere, Irak’ın dış ticaretine hâkim olmuştur. 1912’de Basra Körfezi’nde çalışan gemilerin %90’ı İngiliz bayrağı taşıyor duruma gelmiştir. İngiltere, Ortadoğu’daki varlığının devamını bölgede kendisine bağlı fakat birbirleriyle geçinemeyen Arap şeyhliklerinin kurulmasında ve bu şeyhliklerin birbirine karşı kullanılmasında görmüştür. Birinci Dünya Savaşı’nda Arap topraklarında İngilizlerle savaşan Türk ordusunun, Araplar tarafından arkadan vurulmasında bu politikalar etkili olmuştur.⁶⁵

Birinci Dünya Harbi’nin ardından Britanya kuvvetleri Suriye’den çekilmiştir. Bu durum, Fransa’nın bölgede hâkimiyet kurmasını zorlaştırmıştır. Bölgedeki bu olumsuz vaziyet üzerine Fransa, İngiltere’den yardım isteğinde bulunmuştur. Yardım talebine İngiltere, Musul’un kendisine verilmesi karşılığında olumlu yaklaşmıştır.⁶⁶ Bu durum iki ülke arasında 15 Eylül 1919’da Suriye İtilafnamesi’nin yapılması ile sonuçlanmıştır. Yeni anlaşma ile nüfuz alanları tekrar belirlenmiştir. Bu anlaşma ile Antep, Urfa ve Maraş Fransızlara; Musul ve çevresi ise İngilizlere verilmiştir.⁶⁷

3. Adana’nın Fransızlar Tarafından İşgali ve Gelişmeler

Suriye İtilafnâmesi kapsamında Britanya birlikleri, 1 Kasım 1919’dan itibaren işgal ettikleri bölgelerden çekilmiştir.⁶⁸ İngilizler çekildikten sonra Fransızlar, işgal için General Gouraud’u bölgede görevlendirmiştir. İngilizlerin ayrıldığı sırada Adana ve çevresinde Fransızların, 3 piyade taburu ile 2 süvari bölüğü yerini almıştır. Bu kuvvet azlığını Fransızlar, Albay Dubuisson emrindeki 6’ncı ve 18’inci Alayın Cezayir Avcı Taburları, 412’nci Alayın son taburu ve Albay Debievre emrindeki 17’nci Alayın Senegal Avcı Taburları ile gidermeye çalışmıştır. 10 Aralık 1919’da General Gouraud Adana’ya gelmiştir. Bu sırada şehirdeki azınlıklar Adana’yı; Fransız, Ermeni ve Yunan bayrakları ile süslemişlerdir. İşgal sırasında Fransızlar, şehirdeki Türklerin de Fransız bayrağı asmasını emretmiştir. Fakat Adana’daki Türkler, bu emre uymayarak sokağa çıkmamışlardır. General Gouraud Türk mahallelerinden geçerken her yerin kapalı olduğunu görünce; “*Buralarda kimse oturmuyor*

⁶⁵ Tolon, a.g.e., s.12-145.

⁶⁶ Kemal Çelik, “Millî Mücadelede Adana ve Çevresinin İşgali ve Kurtarılması”, *Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu*, 25-27 Aralık 2013/Gaziantep, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.310-323.

⁶⁷ Cevdet Küçük, “Syces-Picot Antlaşması”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 38, İstanbul, 2010, s.204-206; Süleyman Hatipoğlu, “Millî Mücadele’de Suriye İtilafnamesi’nin Yeri”, *Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu*, 25-27 Aralık 2013/Gaziantep, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.195-212.

⁶⁸ Hüsni Özlü, “İstiklal Savaşı’nda Adana Bölgesinde Tekelioğlu Sinan Bey’in Faaliyetleri ve Bölgedeki Askerî Harekâtın Değerlendirilmesi”, *Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu*, 25-27 Aralık 2013/Gaziantep, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.325-348.

mu?” diye sormuş, Askeri Vali Bremond ise bu soruya; “*Generalim, bu semtlerde Türkler otururlar. Hristiyanlar’a oranla vahşi oldukları için sokağa çıkmıyorlar.*” cevabını vermiştir. General Gouraud şehre geldikten sonra Adana Erkek Lisesi’ni ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında, öğrencilerin kendisini alkışlamaması ve bütün zorlamalara rağmen Fransız milli marşını okumamaları üzerine, işlerinin çok zor olduğunu anlamıştır. General Gouraud’nun Adana’ya gelişi sırasında, Fransız bayrağı ilk kez resmi olarak Adana Hükümet Konağı’na çekilmiştir. Bu sırada alınan karar sonucu tehciye tabi tutulan 60.000 Ermeni, Adana’ya getirilmiştir. Adana’nın yanında Saimbeyli’ye (Haçın) 8.000, İsabeyli’ye 1.000, Dört Yol’a 12.000, Osmaniye’ye 1.000, Abdioğlu ve Nacarlı’ya 1.000, Misis’e 1.500, İncirlik’e 1.200, Tarsus’a 4.000, Mersin’e 2.000-3.000 civarında Ermeni yerleştirilmiştir. İlave olarak Kozan, Kadirli, Bahçe ve İslâhiye’ye de Ermeniler getirilmiştir. Ayrıca; Antep, Maraş, Süleymanlı (Zeytun) gibi bölgelere Ermeniler yerleştirilmiştir. Fransızlar, İstanbul ile Anadolu’dan buldukları 50.000 Ermeni’yi de Çukurova’ya yerleştirmiştir.⁶⁹

General Gouraud’a göre, emrindeki altı taburdan üçü Ermenilerden meydana gelmiştir. Bunların teşkiline, 1916’da Başbakan Briand tarafından başlanmış ve bir “*Ermeni Alayı*” kurulmuştur. Bu alay dünyanın farklı yerlerinden gelen 5-6 bin Ermeni gönüllüsünden oluşmuştur. Ermeni gönüllüleri Fransız bayrağı altında ve Fransız uniformaları ile çarpışmışlardır. Fakat özel bir sancakları ile Fransız birliklerine destek olmuşlardır. 1918’de ve 1919’un son günlerine kadar Fransa Hükümeti Kilikya’ya, “*Ermenistan*” tabirini kullanmıştır. Clemenceau, Suriye ve Kilikya için “*Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri*” ünvanıyla Georges Picot’u idareci tayin etmiştir.⁷⁰ Ali Fuat Cebesoy hatıralarında Picot’un 1919 sonlarında Sivas’a geldiğini, Mustafa Kemal’in kendisini unvanındaki “*Ermenistan*” kelimesini redde razı olması üzerine kabul ettiğini belirtmiştir.⁷¹

Fransız Hükümeti, 25 Aralık 1918’de Albay Bremond’u “*Ermenistan Baş Yöneticisi*” ünvanıyla Kilikya’ya göndermiştir. Bremond, 1 Şubat 1919’da Adana’ya gelerek hükümet konağına yerleşmiştir. Bremond bu görevinde 4 Eylül 1920’ye kadar kalmıştır. Bu sırada Ermeniler, Haziran 1920’de Erivan’dakinden ayrı Fransız himayesinde bir “*Amanus Ermeni Cumhuriyeti*” ilan etmiştir. Zamanla Fransız kamuoyu bu Ermeni politikasını, Kilikya’nın sükûnetini bozan ve Türk-Fransız savaşlarını doğuran nedenlerden biri olarak görmüştür. Georges Picot’un yerine General Gouraud Yüksek Komiserliğe atanmıştır. İlave olarak kendisine işgal kuvvetleri başkomutanlığı görevi de verilmiştir. General Dufieux da Kilikya işgal bölgesi kumandanlığına atanmıştır. Gouraud 21 Kasım 1919’da Suriye’ye gelmiş, Dufieux ise 12 Aralık 1919’da Mersin ve Adana’ya gelmiştir. Kilikya’nın bir Fransız sömürgesi yapılması için Gouraud gibi enerjik ve tecrübeli bir askerin seçilmesi, Le Temps’in

⁶⁹ Çelik, a.g.e., s.109-121.

⁷⁰ Akyüz, a.g.e., s.180.

⁷¹ Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953, s.269-271.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

deyimiyle, “*Hükümetin Doğu Akdeniz’de Fransa’ya düşen görevleri azimle yerine getirmek iradesi taşıdığını*” göstermiştir.⁷²

Fransızlar Çukurova ve civarını işgal ederken, 10.000 kadar Fransız askeri gibi yetiştirdikleri Ermeni birliklerini de bölgeye getirmiştir. Bölge halkının “*Kamavor*” ve “*Ermeni İntikam Alayı*”⁷³ olarak tanımladıkları “*Legion D’orient*” adlı Ermeni birliği, Birinci Dünya Harbi sırasında Mısır’da kurularak, teşkilatlandırılmıştır.⁷⁴ Ayrıca, Ermeni göçmenlerden çeteler teşkil edilmiş, böylece bölgede egemenliğin tesisi bakımından bu unsurlardan yararlanılmıştır.⁷⁵

Fransızlar, yaptıkları icraatlarla Çukurova bölgesine, sömürge uygulaması için geldiklerini göstermişlerdir. Sömürgelerinden getirdikleri Müslüman askerlere, Türklerin İslamiyet’ten ayrılarak Bolşevik olduğunu ve Halife’ye karşı isyan ettiklerini telkin etmişlerdir.⁷⁶

Fransızların Adana ve çevresine getirdiği Ermeniler, Çukurova’daki Türkleri bölgeden atmak amacıyla halka her türlü baskı ve şiddeti uygulamaya başlamıştır. Bu kapsamda Fransız askeri üniforması giyen Ermeniler, şehirdeki Türkleri katletmeye ve yıldırıma yönelik eylemlere girişmiştir. 10 Ocak 1919’da Abdo Ağa Çiftliği’ni basan Ermeniler; onu, kızını ve buradaki 15 kişiyi katletmiştir. Ardından 15 Ocak 1919’da Çınarlı Mahallesinde oturan İbrahim Bey’in evindeki 15.000 lira ile bir okka mücevher, Ermeniler tarafından yağma edilmiştir. 28 Nisan 1919’da İngiliz ve Fransız askerleri tarafından evlerde silah arama bahanesiyle araştırma yapılmıştır. Bu arama faaliyetleri sırasında Türklerin, para ve değerli eşyalarına el konulmuştur. Bunların yanında işgalciler, Belediye Reisi Hacıbeyzade Kadri Bey’in oğlu Tefvik Kadri’yi Taşköprü başında çarımha gererek, sırtını kırbaçlamıştır.⁷⁷ Bu ve buna benzer eylemlerle işgalciler, halkı bezdirmeyi hedeflemiştir.

İşgalci güçlerin terör ve baskı faaliyetleri, Adana ve yöresindeki Türklerin örgütlenerek Kilikya Milli Kuvvetler Teşkilatını kurmasına etki etmiştir. Türklerin kurduğu milis birliklerinin eylemleri, Fransızların bölge halkına yönelik eylemleri için sebep olarak öne

⁷² Akyüz, a.g.e., s.181-182.

⁷³ Adil Bağdatlılar, *İstiklal Harbinde Kahraman Maraş*, Toker Matbaası, İstanbul, 1974, s.35.

⁷⁴ Güzin Çaykırın, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusundaki Ermeni Askerler İle Rus ve Fransız Ordularındaki Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1921)” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 70, Yıl: 2021, s.107-140; Erdal İter, “Millî Mücadelede Doğu Lejyonu (Legion D’orient)’nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 1989, s.419-436.

⁷⁵ Sabahattin Selek, *Millî Mücadele*, Cilt: 1, Örgün Yayınları, İstanbul, 1982, s.526; Suat Ener, *Türk İstiklal Harbinin Ana Hatları*, Kara Harp Okulu Yayınları, Ankara, 1938, s.8-9.

⁷⁶ İhsan Ilgar, “Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi VI”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 12, İstanbul, 1968, s.17.

⁷⁷ Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı’nda Adana Cephesi*, Türkiye Kuva-yı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1970, s.25-27.

sürülmüştür. Milis kuvvetlerden Kara Yusuf Çetesi, Gemisura Köyü'nde bir Asurî Çetesi'ni ortadan kaldırmış, ardından da Ermenilerin yerleşik olduğu Şeyh Murat Köyü'nü basmıştır. Bunun üzerine Fransız Kumandan Kolonel Normand, Kara Yusuf Çetesi'ni ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. Fransızlar, askeri harekât sırasında Küçük İnnepli Köyü'nde avdan dönen Sislioğlu Ali Ağa'yı çete üyesi diyerek öldürmüştür.⁷⁸

Adana ve çevresinde bu gelişmeler olurken Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki Temsil Heyeti, Fransızlarla ipleri tamamen koparmadan gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bu kapsamda, İngilizleri yalnız bırakarak Fransızları kazanmaya dönük bir siyaset izlenmiştir. Temsil Heyeti'nin siyasetine paralel olarak bölgedeki millî unsurlara gönderilen emirlerde; *“Bölgenin tamamen tahliye olacağına dair güven olduğundan, Ermeni ve Fransızlar tarafından sebebiyet verilmedikçe silahlı tecavüzlerde bulunulmaması”* istenmiştir.⁷⁹

Fransızlar, Çukurova bölgesindeki halkın silahlı bir mücadeleye girişeceğini değerlendirerek 1920 yılı Ocak ayından itibaren tedbirlerini arttırmıştır. Bu kapsamda Adana'ya 75 santimlik toplar getirilmiş ve bölge haricine pirinç satışı yasaklanmıştır. Bu sırada Kuva-yı Milliye unsurlarının bölgede artan etkisinden işgal makamları rahatsız olmaya başlamıştır. Fransızların bütün engellemelerine karşı, bölgesel mücadelenin önüne geçilememiştir. 7-8 Nisan 1920 gecesi Ermeni çeteleri, Tumlu Kalesi'ni basmış, ardından da çevredeki yerleşim bölgelerini ateşe vermeye başlamıştır. Bu durumu öğrenen bölgedeki millî unsurlar, Ermeni çeteciler ile mücadeleye başlamıştır. Bu çatışma sırasında kuva-yı milliyeciler, Ermeni çetecilerin bir kısmının kaçmasını sağlarken bir kısmını da Tumlu Kalesi'nde çevirmeyi başarmıştır. Aynı dönemde Kuva-yı Milliye unsurları, 10 Nisan 1920 günü Pozantı yakınlarındaki Belemelik'i düşürmüştür.⁸⁰ Belemelik'te Ermeniler tarafından işkence ile öldürülen birçok Türk'e rastlanmıştır. *“Karboğazı Olayı”* olarak bilinen bu vak'a, Kuva-yı Milliye'nin bölgedeki ilk büyük zaferi olmuştur.⁸¹

1920 yılı Nisan ayı içerisinde Pozantı'da bulunan Fransız kuvvetleri, Tekelioğlu Sinan Bey komutasındaki millî kuvvetler tarafından kuşatılmıştır. Bu sırada Tekelioğlu Sinan Bey, Pozantı'daki Fransız komutana gönderdiği bir mesajla, şehrin teslim edilmesini istemiştir.⁸² Uzun bir kuşatmadan sonra Pozantı Fransız kuvvetlerinden alınmıştır.⁸³ Bölgede vuku bulan gelişmeleri Tekelioğlu Sinan Bey, 29 Mayıs 1920'de TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile

⁷⁸ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961, s.137-139; Yusuf Ziya Bildirici, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s.110.

⁷⁹ Bekir S.Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974, s.73-75.

⁸⁰ ATASE Arşivi, İSH, K: 767, G: 120, B: 120-12a.

⁸¹ Ener, a.g.e., s.69.

⁸² ATASE Arşivi, İSH, K: 767, G: 120, B: 120-13.

⁸³ ATASE Arşivi, İSH, K: 942, G: 54, B: 54-1.

11'inci Tümen Kumandanlığı ve 2'nci Kolordu Kumandanlığına bildirmiştir. Tekelioğlu Sinan Bey çektiği mesajda;

“a. Pozantı'dan çıkış hareketine girişen düşman tamamen hezimete uğratılarak ağır ve hafif olmak üzere 100'ü yaralı olan 550 nefer, Binbaşı Mesnil ile beraber 9 subay esir edilmiştir. Bu muharebede Kuva-yı Milliye'den bir şehit vardır. Düşmanın 200'ü aşkın ölüsü vardır. Yılanovası, Ankara Deresi, Tekiryayla ve sırtları düşman leşleriyle doludur.

b. 85 adet Fransız mavzeri, 2 top, 4 makineli tüfek, 5 otomatik tüfek ve birçok hayvan ganimet alınmıştır.

c. Bu ganimetlerden başka, Ankara Deresi'nde düşmanın bir 7,5'luk cebel topuyla, kaması alınmış, diğer bir topun Akarca Deresi'nde olduğu haber alınmış ve celpleri için memur gönderilmiştir. Pozantı meselesi de hal ve fasl edilmiş olduğundan öbür gün bütün kuvvetimle Tarsus ve Adana'ya umumi bir taarruz yapacağım maruzdur efendim...”⁸⁴

Adana'ya ulaşan kara ve demiryolu ağı üzerinde bulunan Pozantı'nın ele geçirilmesi, Çukurova'da faaliyet gösteren Kuva-yı Milliye unsurlarına duyulan güveni arttırmıştır.⁸⁵ Aynı dönemde 11 Şubat 1920 itibarıyla Maraş'tan çıkarılan Fransızlar, bölgede tutunmak amacıyla Adana'ya daha çok önem vermeye başlamıştır. Bu kapsamda Fransızlar, Kuva-yı Milliye'yi desteklediği iddiasıyla Vali Celal Bey'i görevinden azletmiştir. Ardından Fransızlar 27 Mayıs 1920'de, Vali Celal Bey'in yakın mesai arkadaşları olan Suphi Paşa ve Kadri (Ramazanoğlu) Bey ile Emniyet Müdürü Hilmi (Tutku) Bey'e işten el çekirmiştir.⁸⁶

Pozantı'daki Fransız birliklerinin ele geçirilmesi üzerine Fransa Hükümeti, TBMM'ye ateşkes teklifinde bulunmuştur.⁸⁷ Bu kapsamda Anadolu'ya gelen Fransız temsilcisi Robert de Caix, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür.⁸⁸ Taraflar arasındaki müzakere sonucunda 29-30 Mayıs 1920 itibarıyla 20 günlük ateşkes yapılmıştır.⁸⁹ Türk ve Fransız heyetleri arasında

⁸⁴ ATASE Arşivi, İSH, K: 766, G: 140, B: 140-3.

⁸⁵ Pozantı'nın Fransızlardan alınmasına dair belge için bakınız: ATASE Arşivi, İSH, K: 626, G: 29, B: 29-8.

⁸⁶ Ener, a.g.e., s.128-129.

⁸⁷ Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s.316-318.

⁸⁸ Bige Yavuz, “1921 Tarihli Türk Fransız Antlaşması'nın Hazırlık Aşamaları”, *Atatürk Dönemi Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s.206-208; Süleyman Hatipoğlu, “Doğu Meselesi ve Millî Mücadele'de Osmaniye”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 43, Mart 1999, s.242-243.

⁸⁹ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarih Kronolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1963, s.168.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

kararlaştırılan maddeler Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından Adana Cephesi sorumlularına iletilmiştir.⁹⁰ Bu ateşkes antlaşmasında;

a. 29-30 Mayıs gece yarısından itibaren bütün Fransız Cephesi'nde, Fransızlarla mütareke yapılacaktır. Mütareke süresi 20 gündür.

b. Pozantı ve Kozan'da bulunan Fransız kıtaları bütün eşya ve gereçleriyle birlikte Adana-Mersin demiryoluna kadar çekilecektir. Ayıntap boşaltılacaktır.

c. Mütarekenin ilk on günü içinde, elimizde bulunan Fransız esirlerinin geri verilmesine başlanacaktır. Fransızlardan siyasi tutuklular ve esirlerimiz teslim alınacaktır.

ç. Adana Valisiyle, Osmanlı memurları arasında serbestçe haberleşme yapılacaktır.

d. Pozantı, Kozan ve Ayıntap'ın boşaltılması şartıyla esirlerin değiştirilmesi hakkında ayrıca bilgi verileceğinden, şimdilik yalnız 30 Mayıs sabahından itibaren mütareke yapılması sağlanmalıdır.

e. Bu emir 30 Mayıs 1920 sabahına kadar en ileri hatlardaki kıtalara dahi tebliğ edilmiş bulunacaktır. Bu maddeler ciddiyetle uygulanacaktır."⁹¹ hükümlerine yer verilmiştir.

TBMM Hükümeti'nin Fransız temsilciler ile yaptığı bu mütareke, dış politika alanında elde edilen ilk zafer olarak ön plana çıkmıştır. TBMM, Fransa ile böyle bir mütareke yaparak, "zımnen ve de-facto" olarak tanınmıştır.⁹² Fransız Hükümeti mütareke yaparak Ankara'ya yaklaşmakla, kendisini yeterince desteklemeyen İngiltere'ye bir ders vermek istemiştir.⁹³

Fransızlarla yapılan mütarekeden sonra da Ermenilerin katliam faaliyetleri devam etmiştir. 11 Haziran 1920'de Ermeniler; 43 erkek, 21 kadın ve sayısı tespit edilemeyen çocuğu katletmiştir. Bu katliam faaliyetleri sırasında Ermeniler, kadınların kıymetli takılarını almış ve onlara tecavüz etmiştir.⁹⁴ Bu olaylar sırasında Kahyaoğlu Çiftliği'nden kaçan Türkler, Ereğli'ye ulaştırılmıştır. Ateşkesin bitmesinden sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği, bölgenin kurtarılması için Tekelioğlu Sinan Bey'i uyarmıştır. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa, bölgede Türk halkına yapılan insanlık dışı eylemleri kınamıştır.⁹⁵

10 Temmuz 1920'de Ermeniler tarafından Türklere karşı büyük bir şiddet ve soykırım harekâtına girişilmiştir.⁹⁶ Bu saldırısı sırasında Adana'da yaşayan on binlerce Türk, Toros

⁹⁰ ATASE Arşivi, İSH, K: 342, G: 5, B: 5-22.

⁹¹ ATASE Arşivi, İSH, K: 766, G: 144, B: 144-2.

⁹² Mehmet Gönübol-Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1982, C.I., No: 509, s.16.

⁹³ J.BlancoVilialta, *Atatürk*, Çeviren: Fatih Özsu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1982, s.397.

⁹⁴ ATASE Arşivi, İSH, K: 626, G: 29, B: 29-14 (15).

⁹⁵ Bildirici, a.g.e., s. 126-128.

⁹⁶ Ener, a.g.e., s. 174.

Dağlarına sığınmıştır. Dört gün süren bu hareket tarihte “Kaç Kaç” olarak adlandırılmıştır. Fransızlar, bölgedeki Türkleri yerlerinden etmek amacıyla halka hiç neden yokken ateş açmıştır. Bunun üzerine Türkler, Toros Dağlarına sığınmak zorunda kalmıştır.⁹⁷

4. Adana ve Çevresinde Milli Direniş Çalışmaları

Mondros Mütarekesi sonrası Çukurova'nın işgal edileceğini öğrenen bölge halkı, buldukları toprakları savunmak için çareler aramaya başlamıştır. Bu çerçevede Adana'nın ileri gelenleri, çiftçileri, tüccarları ve esnaf temsilcileri Ramazanoğlu Tevfik Bey'in evinde toplanmıştır. Bu toplantıda hazırlanan telgraf; Sadrazam'a, Mebuslar Meclisi Başkanlığı'na ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Millî Mücadele sırasında “*Feryatname*” diye tarihe geçen bu telgrafla; yıllardır esaret görmemiş bölge halkının, işgal durumunda haklarının korunması konusunda uğrayacakları maddi ve manevi kayıpların büyük olacağı sıralanmış, Hükümet'ten bölge halkının millî ve vatani haklarının korunması istenmiştir.⁹⁸

Bu telgraftan istenilen sonucun alınamaması üzerine bölge halkı, bağımsız bir devlet kurma hülyasıyla işgale katılan Ermenilere ve destekçileri Fransızlara karşı örgütlenerek direnişe başlamıştır. Bölgenin işgal edilmesiyle Fransız askerleri ve Ermenilerin yaptıkları zulüm, işkence, gasp ve yağmalama olayları büyük artış göstermiştir.⁹⁹ Dört yol'un işgalinden sonra 19 Aralık 1918 günü Özerlide Ömer Hoca'nın oğlu Mehmet'in sığıdığı ilk kurşunla başlayan direniş; Çukurova'da ve Anadolu'da istilacı güçlere karşı başlatılan ilk hareket olmuştur.¹⁰⁰ Fransızların ve Ermenilerin zulümleri sırasında Kurtkulağı'nda yaşayan Kara Hasan'ın kardeşi Mustafa şehit olmuştur. Bunun üzerine Kara Hasan'ın kurduğu müfreze, Fransız kuvvetlerine her yerde saldırıda bulunarak, Çukurova'da geniş boyutlu milli direnişin başlamasını sağlamıştır.¹⁰¹

Çukurova'nın işgaline karşı kayıtsız kalmayan İstanbul'daki Çukurovalılar, 20 Kasım 1918'de bir araya gelerek bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıdan sonra uzun görüşmelerden sonra İstanbul'daki Çukurovalılar tarafından, 21 Aralık 1918'de Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet yayın yoluyla yöredeki Fransız işgaline ve kurulmak istenilen Ermeni idaresine karşı gelerek, Çukurova'da silahlı mücadelenin başlatılmasını ilke

⁹⁷ Kemal Çelik, “Çukurova'nın İşgali Döneminde, Fransız Propaganda ve Casusluk Faaliyetleri İle Millî Kuvvetlerin Buna Karşı Yayımladığı 1920 Tarihli Yeni Bir Belge”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, Kış 2008, s.103-124.

⁹⁸ Ener, a.g.e., s.27-28.

⁹⁹ A.Cevdet Çamurdan, *Kurtuluş Savaşı'nda Doğu Kilikya Olayları*, Dönmez Basımevi, Adana, 1969, s.87.

¹⁰⁰ Bildirici, a.g.e., s.168.

¹⁰¹ Hulki Saral-Tosun Saral, *Vatan Nasıl Kurtuldu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1970, s.27.

edinmiştir. İstanbul'daki vatansever Çukurovalıların kurduğu Kilikyalılar Cemiyeti, çeşitli girişimlerde bulunmasına rağmen, aktif ve etkili bir rol oynayamamıştır.¹⁰²

Çukurova'da 28 Nisan 1919'da işgalciler tarafından yapılan aramalarda evinde silah ele geçirilen Ahmet Remzi (Yüreğir) Bey, gıyabında mahkeme edilerek idama mahkûm edilmiştir. Ahmet Remzi Bey bu olaydan önce, Adana'dan ayrılarak kurtulmayı başarmıştır. Buradan Sivas'a giden Ahmet Remzi Bey, Mustafa Kemal Paşa ile bir araya gelmiş, aldığı talimatlarla Kayseri'ye gelerek burada Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuştur.¹⁰³

5. Adana Cephesi'nin Kurulması

Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'ta bulunduğu sırada, Fransız işgaline uğrayan Kozan'dan kaçarak Sivas'a gelen üç kişilik bir heyet, 30 Ekim 1919 günü Temsil Heyeti ile bir görüşme yapmıştır.¹⁰⁴ Bu görüşme sırasında Kozan Heyeti'nin, 5.000 kadar silahlı bir kuvvetle işgalcilere karşı direniş başlatabileceklerini açıklaması, Temsil Heyeti'nde memnuluk yaratmıştır. Bölgede işgalcilere karşı direniş hareketlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesi için 23 Kasım 1919'da Topçu Binbaşı Kemal (Korgeneral Kemal) Bey, Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na tayin edilmiştir. Piyade Yüzbaşı Osman Nuri (Tümgeneral Tufan) Bey'de Kumandan Yardımcılığına atanmıştır.¹⁰⁵ Topçu Binbaşı Kemal Bey "*Kozanoğlu Doğan Bey*" ve Piyade Yüzbaşı Osman Nuri Bey de "*Aydinoğlu Tufan Bey*" takma adlarıyla görevlerine başlamıştır.¹⁰⁶ Bu gelişmelerden sonra, Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa; Edirneli Yüzbaşı Ali Ratıp Bey'i, "*Tekelioğlu Sinan Bey*" sahte adıyla Adana Bölgesi Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na atadığını bildirmiştir.¹⁰⁷ Bu atamalardan sonra Çukurova'daki teşkilatlanma doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Alınan karar kapsamında;

a. Doğu Bölgesi: Zamantı Çayı, Tumlu Kalesi, Yumurtalık ile Göksun, Andırın, Kaypak hattını kapsamıştır. Bu hattın içindeki bölgeye Aydınoğlu Tufan Bey'in bakması kararlaştırılmıştır.

b. Batı Bölgesi: Zamantı Çayı, Tumlu Kalesi, Yumurtalık hariç olmak üzere Bereketli, Pozantı ve Tarsus civarını içermiştir. İlgili yerlerin sorumluluğu da Tekelioğlu Sinan Bey'e

¹⁰² Fahrettin Kırzıoğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1982, s.27.

¹⁰³ Bildirici, a.g.e., s.169.

¹⁰⁴ Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1963, s.32.

¹⁰⁵ ATASE Arşivi, İSH, K: 270, G: 186, B: 186-1.

¹⁰⁶ ATASE Arşivi, İSH, K: 270, G: 186, B: 186-2.

¹⁰⁷ Kemal Çelik, "Millî Mücadele'de Adana (Güney) Havalisi Komutanları", *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu*, 25-27 Aralık 2013/Gaziantep, Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005, s.631.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

verilmiştir.¹⁰⁸ Bütün Adana Bölgesi Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na da Kozanoğlu Doğan Bey atanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, başlangıçta Fransızlara karşı ayrı bir cephe açılmasını istememiştir. Bu kapsamda yöre halkının gerilla savaşı vererek, Fransızları sıkıştırması suretiyle sonuç alınmasını ve bu suretle büyük devletlerle askeri yönden direniş başlatıldığı görüntüsü vermeye gayret gösterilmiştir. Asıl kuvvetler Batı Cephesi'nde Yunanlılara karşı kullanılırken, güneyde Fransızlara karşı cephe açılması, mevcut kuvvetlerin bölünmesine ve millî harekete sekte vurulmasına sebep olacağından, Çukurova'da düzenli ordu teşkiline gidilmemiştir.¹⁰⁹

9 Temmuz 1920'de TBMM kararıyla Çukurova'da, Adana Cephesi Komutanlığı kurulmuştur. Adana Cephesi Komutanlığı; Silifke, Niğde, Kayseri, Adana, Ereğli, Maraş ve Antep'i kapsamıştır. Komutanlığın, Millî Müdafaa Vekâletine bağlı olacağı belirtilmiştir. Adana Cephesi Komutanlığı'na kolordu komutanı yetkiyle Albay Selahattin Adil Bey atanmıştır.¹¹⁰

5 Ağustos 1920'de Mustafa Kemal Paşa ile Fevzi (Çakmak) Paşa ve bazı milletvekilleri, Pozantı'ya gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın buraya gelmesinden sonra Pozantı'nın il haline getirildiği duyurulmuş ve ardından burada Pozantı Kongresi yapılmıştır.¹¹¹

Pozantı Kongresi'nde üyeler tarafından bir beyanname yayımlanmıştır. Bu beyanname;

“Adana Vilayeti Umum İslam Ahalisine,

Büyük Millet Meclisi namına cepheleeri ziyaret ederek Meclis'in muhabbetkar teşekkürlerini muhterem mücahitlerimize iblağa memur olan heyetimizin mücahit ordularının öncüsü, bütün İslam âleminin nur-u dide-i muhabbeti olan Adana vilayeti halkı ile temasa gelmiş olmaktan duyduğu haz pek büyüktür. Adana'nın muhterem Müslümanları siz mütarekenin Fransızlar tarafından hak ve insaniyete, icabat-ı adalet külliye mugayir olarak yırtılması üzerine nazarlarınız, bir taraftan İstanbul Hükümeti'nin saha-i faaliyetine, diğer taraftan garbin huzuru muhtemel olan insaniyet ve adalet duygularına teveccüh ederek bir müddet sakin kalmıştınız. Bu halden cüret alan düşman bu sükûn ve tevekkülün altında saklanmış olan hamaset ve cömert fedakârlığı anlamayarak cür'etinin hududunu genişletmiş ve kıymetli memleketimizi işgal eylemiş idi. Peygamber'in esaret tanımayan dindar ümmetinin cihat ordularına öncü olmak şerefiyle mübahi bulunan siz aziz Adanalı dindaşlarımız kalplerinizde sönmez bir

¹⁰⁸ Tekelioğlu Sinan Bey'e Verilen Talimat İçin Bakınız: *ATASE Arşivi*, İSH, K: 767, G: 120, B: 120-2.

¹⁰⁹ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 942, G: 54, B: 54-1.

¹¹⁰ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 748, G: 200, B: 200-1.

¹¹¹ Yusuf Ayhan, “Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi”, *Adalet*, 12 Ocak 1963, s.77-88.

azim ve iman bulunduğu halde nazarlarınızı eski hedeflerden çevirerek bir taraftan merkad-ı Peygamber ile mekabir-i şühedanın, diğer taraftan da namütenahi mefahir ve cengâverlikle mali olan tarih-i millimizin işaret ve irşadına tabi oldunuz. O andan itibaren Adana İslamları bütün Anadolu için vatanperverlik timsali oldu. Düşmanların tecavüzlerine karşı maddi ve manevi yıkılmaz bir sedd-i ahenin olmak şerefini hakkıyla ihraz eyledi. Düşmanların maksad-ı imhakaranesi ve salibin mevce-i hususiyetinde mübarek hilalin vaziyeti hakikiyesi artık biicümleehl-i vatanca tamamıyla idrak edilmiştir. Şeref ve istiklal davasında istifade edeceğimiz muvaffakiyet vasıtalarının menbaı yalnız Anadolu değildir. Avrupa'nın bin türlü zulüm ve gadrine uğramak suretiyle hissiyat-ı esaretten gûna-gûnunu çekmiş olan Mısır, Hindistan, Rusya ve Afrika'daki Müslüman kardeşlerimiz nazarlarını Cenab-ı Hakk'ın atabe-i rahmetine ve İslamiyet nurunu söndürmek üzere her türlü şenaati irtikâp ile Peygamberimizin kabirlerine kadar dest-i taarruzlarını uzatmaya cür'et eden düşmanlara tevcih etmiş ve bize bütün mevcudiyetleri ile maddi manevi müzaharete karar vermiş bulunuyorlar. Fazla olarak Rusya'da insani ve ulvi gayeler etrafında toplanmış olan ve millet hukukuna riayet etmeyi kabul eden ve gündün güne tevessül ederek zulüm ve tagallup alemini yıkmakta olan muazzam kuvvetler de bize azami muavenette bulunmağı vaat etmişlerdir. Hakiki kuvveti Allah'ın yardımından alan ve muhafaza-i şeref ve istiklal uğrunda azami fedakarlık duygularını şan ve şerefle dolu ecdadımızdan tevarüs eden milletimizin yakın bir zamanda her türlü dini, milli tarihine şanlı ve ebedi sahifeler ilave edeceğine şüphe yoktur. Saha-i mefharete Adana ve havalisi muhterem Müslümanlarının parlak mevkii işgal edeceği hakkındaki itimad-ı umumiye ye ve kat'iyeye tercüman olmakla his ettiğimiz mahzuziyet büyüktür. Tevkifat-ı Samediy'e'nintecelliyat-ı âliyesine mazhariyeti taarruzu niyaz ve cümlelenize gerek Büyük Millet Meclisi gerek bütün İslam âlemi namına arz-ı teşekkürat ederiz muhterem Gaziler!"¹¹² denmiştir.

Pozantı Kongresi'nden sonra Fransızlar, 5 Ekim 1920'den itibaren Osmanıye ve çevresine yönelik bir taarruz başlatmıştır. Fransızlar, topçu birliklerinin desteği ile saldırmış, ancak başarılı olamayarak geri çekilmiştir. Kovanbaşı adıyla anılan bu muharebe, millî kuvvetlerin mevzilerini kahramanca korumaları ve etkili karşı saldırılarıyla zafere dönüşmüştür. Bu muharebeler sırasında Fransızlar, 1.000 kadar kayıp vermiştir.¹¹³

8 Ekim 1920'de yapılan İkinci Pozantı Kongresi ile Çukurova'da millî kuvvetlerin teşkilatlanması sağlanarak, yaşanabilecek karışıklıkların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Alınan

¹¹² Temuçin Faik Ertan, "Pozantı Kongresi (5 Ağustos 1920)", *Millî Mücadele'nin Güney Cepheleri*, Editörler: Nejla Günay, Fahri Kılıç, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021, s.89-105.

¹¹³ Çamurdan, a.g.e., s.110.

kararla, Adana ve çevresinde halk arasında bütünlük olduğu halde, Karaisalılara yeterince destek olunamadığı, bu yüzden ilçe halkı arasında gücenmeler hâsıl olduğu, bu durumun düzeltilmesi için çalışılacağı belirtilmiştir. Ayrıca ilin kuruluşundan itibaren Merkez heyetinin gelir ve gider bilançosu okunmuştur. İlave olarak, hesapların incelenmesi için bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Bunun yanında göçmenlerin yerleştirilmesi, Kuva-yı Milliye'nin lojistik ihtiyaçlarının karşılanması için çalışılması da kararlaştırılmıştır.¹¹⁴ Kovanbaşı Muharebesi'nde başarılı olamayan Fransızlar, 1 Kasım 1920'de Osmaniye bölgesine bir taarruz daha yapmıştır. Ancak, Kanlıgeçit civarında yapılan muharebelerde Fransızlar ağır kayıplar vererek geri çekilmiştir. Ancak, 8 Kasım 1920'de 4'üncü Fransız Tümeni tarafından başlatılan muharebeler sonucunda Kanlıgeçit kaybedilmiştir. Fransızlar, Kanlıgeçit üzerinden Antep'e ulaşarak buradaki birliklerine destek olmayı amaçlamıştır. Bu yüzden Kanlıgeçit ele geçirildikten sonra Fransız birlikleri, İslâhiye ve oradan da Antep'e ulaşmıştır.¹¹⁵

9 Kasım 1920'de Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa imzasıyla gönderilen emirle Adana Cephesi Komutanlığı, 2'nci Kolordu Komutanlığı adını almıştır.¹¹⁶ Adana Cephesi'nde teşkilat değişikliği yapıldığı sırada Fransızlar, 20 Kasım 1920'de Pozantı'yı ele geçirmek için bir harekâta girişmiştir. Bu kapsamda Fransızlar; top, tayyare ve makineli tüfeklerin desteğinde Fadıl Tepeleri ile Tepeçaylak'ı ele geçirmiştir. Ancak, millî kuvvetlerin gelen yardımlarla güçlenmesi ve yapılan karşı saldırıları ile Fransızlar, geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹¹⁷ 22 Şubat 1921'de İcra Vekilleri Heyeti'nin aldığı kararla, Adana ve havalisindeki yararlılıklarından dolayı Yüzbaşı Osman Nuri, Ali Ratip Efendi, Behçet ve Milis Teğmeni Emin Efendilerin birer derece terfileri uygun bulunmuştur.¹¹⁸ 25 Nisan 1921'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından alınan kararla, Batı Cephesi'ndeki kritik vaziyet üzerine 2'nci Kolordu Komutanlığı'na bağlı birlikler, bu bölgeye alınmıştır. Bu intikal peyderpey 1921 yılı Temmuz ayı sonuna kadar devam etmiştir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin bu kararı üzerine Adana ve çevresindeki muharebeler Kuva-yı Milliye birlikleri tarafından idare edilmiştir.¹¹⁹

6. Ankara İtilafnamesi ve Adana'nın Kurtuluşu

Millî kuvvetlerin başarıları üzerine Fransa Hükümeti, TBMM ile antlaşma yoluna gitmeyi kararlaştırmıştır.¹²⁰ Bu durumun emareleri Fransız General Döfyor'un 22 Mart 1921'deki açıklamalarında görülmüştür. General Döfyor, Lübnan'dan gelirken Çukurova'yı

¹¹⁴ Ener, a.g.e., s.199-201.

¹¹⁵ Bildirici, a.g.e., s.191.

¹¹⁶ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 626, G: 13, B: 13-2; *CDAB*, BCA, 30.18.1.1. 1.18.14.

¹¹⁷ Ener, a.g.e., s.253-263.

¹¹⁸ *CDAB*, BCA, 30.18.1.1. 2.36.9.

¹¹⁹ *Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt, Güney Cephesi*, s.273-274.

¹²⁰ Ömer Budak, "Millî Mücadele Dönemi Türk-Fransız İlişkileri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, Güz 2008, s.111-112.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

boşaltacaklarını ifade etmiştir.¹²¹ Sonuçta Türkiye Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey ile Fransız temsilcisi Franklin Bouillion tarafından 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara İtilafnâmesi imzalanmıştır.¹²² Böylece, bölgedeki savaş durumuna son verilmiştir.¹²³ Ankara Antlaşmasına göre;¹²⁴

“a. Her iki taraf iş bu anlaşmanın imzalanmasından itibaren aralarında harbin sona ereceğini bildirirler. Ordular, mülki memurlar, ahali keyfiyetten derhal haberdar edileceklerdir.

b. İş bu anlaşmanın imzasını müteakip, her iki tarafın harp esirleri ile mevkuf veya mahbus Türk, Fransız bütün şahıslar serbest bırakılacak ve kendilerini, tevkif eden taraf yol masrafını ödeyerek gösterilecek en yakın şehre gönderilecektir.

c. İş bu anlaşmanın imzasından başlayarak en geç iki ay içinde Fransız kıtaları 8. madde yazılı hattın güneyine ve Türk kıtaları da kuzeyine çekileceklerdir.

ç 3. Madde de belirtilen müddet zarfında seçilecek bir karma komisyon bu maddenin ne şekilde tatbik olunacağını tespit edecektir.

d. Her iki taraf boşaltılan arazide, buranın işgalini müteakip genel af ilan edecektir.

e. TBMM Hükümeti, Misak-ı Millî’de açıkça tanınan azınlık haklarının, bu hususta müttefikler ile bunların düşmanları ve bazı dostlar arasında yapılmış mukavelelerdeki esaslara dayanarak, kendi tarafından teyit olunacağını bildirir.

f. İskenderun Bölgesi (Hatay) için özel bir idare usulü tesis olunacaktır. Bu muntakanın Türk ırkından olan ahali kültürlerinin inkişafı için her türlü teşkilattan faydalanacaklardır. Türk lisanı orada resmi dil olacaktır.

g. 3. Madde de zikredilen hat: İskenderun Körfezi’nde Payas’tan başlayarak Meydan-ı Ekbez-Kilis-Çobanbeyli İstasyonu’na gidecek ve demiryolu Türkiye’de

¹²¹ ATASE Arşivi, İSH, K: 816, G: 28, B: 28-1.

¹²² Cengiz Şavklı, Tülay Aydın, “Mondros Mütarekesinin 7. Maddesine Göre Güney Bölgesinde Yapılan İşgaller Sırasında Uygulanan Fransız ve İngiliz Stratejileri”, *Mondros Mütarekesi’nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı’nın Sonu Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019, s.623-652.

¹²³ Murat Kütükçü, “Hatıralarda Osmanî’nin Kurtuluş Mücadelesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 41, Sayı: 71, Yıl: 2022, s.483-495; Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973, s.372-373; İsmail Soysal, *Türkiye’nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Andlaşmalar (1920-1945)*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s.20-23.

¹²⁴ ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 15, B: 15-1.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

kalmak üzere Çobanbeyli'den Nusaybin'e varacaktır. Payas ile Meydan-ıEkbez ve Çobanbeyli İstasyonları Suriye'de kalacaktır. İş bu anlaşmanın imzalanmasından itibaren bir ay içinde mezkûr hattı tespit etmek üzere her iki taraf delegelerinden mürekkep bir komisyon seçilecek ve bu komisyon tespit muamelesine nezaret edecektir.

ğ. Osmanlı sülalesinin kurucusu Sultan Osman'ın dedesi Süleyman Şah'ın Caber Kalesi'nde bulunan ve Türk mezarı ismiyle belirli türbesi müştemilatı ile Türkiye'nin malı olacak ve Türkiye oraya muhafızlar koyacak ve Türk bayrağı çekecektir.

h. TBMM Hükümeti, Pozantı ile Nusaybin arasındaki Bağdat demiryolu parçasını işletme hakkı, Adana ilinde yapılmış bulunan şubelerin işletme hakları ile beraber bütün ticaret ve ulaştırma işlerini Fransa Hükümeti'nin göstereceği bir Fransız grubuna vermeyi kabul eder. Türkiye, Meydan-ı Ekbez'den, Çobanbey'e kadar Suriye arazisinde demiryolu ile askeri ulaştırma yapacaktır.

ı. İş bu anlaşma yürürlüğe girdikten sonra seçilecek karma bir komisyon Türkiye ile Suriye arasındaki gümrük işlerini düzenleyecek, bu işlem yapıluncaya kadar her iki hükümet hareketinde serbest olacaktır.

i. Türkiye ve Suriye, Kırık Suyu'ndan hakkaniyet üzere faydalanacaklardır. Suriye Hükümeti, masrafi kendisine ait olmak üzere Fırat Nehri'nin Türkiye kısmından su alabilecektir.

o. Madde 8'de belirtilen hududun her iki tarafında oturan yerli ve yarı göçebe halk buradaki otlaklardan faydalanacak veya emlak, araziye sahip bulunanlar eskisi gibi haklarını kullanmaya devam edeceklerdir. Bunlar işletme ihtiyaçları için serbestçe ve hiçbir gümrük veya otlak resmi ve ne de başka bir resim vermeksizin hayvanlarını, araçlarını, tohumlarını ve bitkilerini taşıyabileceklerdir. Bunlara ait vergileri oturdukları memlekete ödemeye mecbur oldukları kararlaştırılmıştır.”¹²⁵

Ankara Antlaşması'ndan sonra TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, güney bölgesinde askeri birliklerde bazı değişiklikler yapmıştır.¹²⁶ Buna göre Fransızlar tarafından boşaltılacak olan Adana bölgesinde Mirliva Muhittin Paşa'nın emri altında kolordu yetkisi ile bir “Adana

¹²⁵ CDAB, BCA, 30.10.0.0. 262.764.3; ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 1, B: 1-1; ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 6, B: 6-9.

¹²⁶ ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 3, B: 3-1.

ve *Havalisi Komutanlığı*” kurulmuştur.¹²⁷ Çukurova içindeki kuvvetler, kâmilten mezkûr komutanlık emrine verilmiştir.¹²⁸

Türk-Fransız Antlaşması’ndan sonra bölgedeki Ermeniler ile Türklere düşmanlık yapan diğer gayrimüslim unsurlar buradan göç etmeye başlamıştır.¹²⁹ Ankara Antlaşması kapsamında Fransız işgalinde bulunan Adana’daki yerlerin, 20 Aralık 1921’de tamamıyla boşaltılacağı kararlaştırılmıştır. Bu karara karşın General Dufieux komutasındaki Fransızlar, 24 Kasım 1921’de Adana’dan ayrılmıştır. Bunun üzerine 25 Kasım 1921’de Muhittin Paşa ve Vali Vekili Hamit Bey Adana’ya girmiştir. Türk Heyeti, Adana’da coşku içinde karşılanmıştır. 1 Aralık 1921’de Adana’daki resmî binalara Türk bayrağı çekilmiştir.¹³⁰ Fransızların çekilme işlemleri 5 Ocak 1922’de tamamen sona ermiştir.¹³¹ Böylece, Adana Fransız işgalinden kurtulmuştur.¹³²

Sonuç

Sanayi İnkılabı sonucu başlayan sömürgecilik yarışı, zaman içerisinde Osmanlı topraklarının, Avrupalı Devletlerin hedefi haline gelmesine yol açmıştır. Dönemin koşulları içerisinde, zamanın koşullarına uyamayan ve kendini yenileyemeyen Osmanlı Devleti’nin zayıflaması, “*Hasta Adam*” olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur. “*Şark Meselesi*” denilen bu parçalama ve bölme stratejisi zaman içerisinde Osmanlı Devleti’ni, gizli antlaşmalarla işgal stratejisine dönmüştür.

Batılı Devletlerin politik çıkarlarının Osmanlı topraklarına yönelmesi, Almanya ile kader birliği yapılmasına ve iki ülkenin birlikte Birinci Dünya Harbi’ne girmesine sebep olmuştur. Savaşın seyri içerisinde İngiltere ve Fransa, aralarında yaptıkları Sykes-Picot Antlaşması ile Osmanlı topraklarını kendi aralarında çeşitli nüfuz bölgelerine ayırmışlardır. Fransa, İngiltere’den Suriye ile birlikte Adana, Maraş, Antep, Urfa ve Musul’un kendisine verilmesi konusunda teminat almıştır. Birinci Dünya Harbi sonunda Osmanlı Devleti’nin imzaladığı Mondros Mütarekesi’nden sonra nüfuz ve paylaşım alanları yeniden belirlenmiştir. Bu kapsamda 15 Eylül 1919’da yapılan Suriye İtilafnamesi ile Musul İngiltere’ye; Çukurova ve çevresini içine alan diğer bölgeler ise Fransa’ya bırakılmıştır.

Suriye İtilafnamesi ile Fransa, “*Alp Dağları’na sahip Mısır*” dediği Çukurova’ya, hâkim olmuştur. Bu sırada Fransa, bölge üzerinde tarihî ve millî emelleri olan Ermenileri Çukurova’da hâkimiyet tesis etmek amacıyla kullanmıştır. Fransızlar, kurulacak bir Ermeni

¹²⁷ ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 43, B: 43-1.

¹²⁸ ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 6, B: 6-8.

¹²⁹ ATASE Arşivi, İSH, K: 816, G: 28, B: 28-1 (2); ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 9, B: 9-1.

¹³⁰ Bildirici, a.g.e., s.198-200.

¹³¹ ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 49, B: 49-1.

¹³² Şerife Yorulmaz, “Çukurova’da Kuva-yı Milliye Yapılanmasının Temel Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 35-36, Mayıs-Kasım 2005, s.345-379.

Devleti ile Suriye yönünde Türklerin önünü kesmeyi öngörmüştür. Bu sebeple Fransız işgaliyle birlikte, dünyanın dört bir yanından Çukurova'ya Ermeni göçmen akını başlamıştır.¹³³ Bu durum, Çukurova bölgesinde Ermeni-Fransız iş birliğini ortaya çıkarmıştır. Fransızların politikaları, Ermenilerin Türklere karşı sistemli bir katliam faaliyetine başlamasına neden olmuştur. Yüzyıllardır bağımsız yaşamaya alışmış Türk Milleti bu duruma kayıtsız kalmamış ve Kuva-yı Milliye birlikleri kurarak mücadeleye girişmiştir. Çukurova'da kişisel çalışmalarla başlayan mücadele, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde milli bir direnişe dönüşmüştür. Bu kapsamda Mustafa Kemal Paşa tarafından görevlendirilerek, bölgeye gönderilen sivil subaylarla bölgede organize ve örgütlü bir yapı kurulmuştur.

Çukurova'da başlatılan millî mücadele, kısa zaman içerisinde TBMM'ye bağlı hale getirilmiştir. Bu kapsamda dağınık bir şekilde yürütülen güney bölgelerindeki milli mücadeleyi birleştirebilmek için Mustafa Kemal Paşa, 5 Ağustos 1920'de Pozantı'ya gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleri ile Pozantı'da bir kongre toplanmıştır. Kongrede Pozantı, bölgedeki mücadelenin merkezi haline getirilmiştir.

Milli kuvvetlerin kazanmış olduğu başarılar yoluyla önce Feke, Kadirli, Karaisalı ve daha sonra da Pozantı gibi merkezler ele geçirilmiştir. Bu durum Fransızların; Adana, Mersin ve Tarsus hattına çekilmesine yol açmıştır. Fransızların bölgedeki başarısızlıkları, askeri strateji yerine para ile adam kazanma, propaganda ve casusluk yoluyla bölgedeki hâkimiyetlerini devam ettirmeye yönelmelerine sebep olmuştur.¹³⁴

Çukurova'da Türk-Fransız mücadelesi devam ederken Fransa, kendi kamuoyundan gelen tepkiler ve Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasından sonra, Anadolu'dan çekilmeye karar vermiştir. Bu kapsamda Fransa ile TBMM Hükümeti arasında 20 Ekim 1921'de yapılan Ankara Antlaşması ile taraflar arasındaki çatışmalara son verilmiştir. Böylece Fransa, Çukurova'yı boşaltmayı kabul etmiştir. Bu sırada Fransızlarla birlikte işgale katılan Ermeniler de Çukurova'yı terk etmiştir. Fransızlar, Adana'dan tamamen 5 Ocak 1922'de ayrılmıştır. Böylece, İngiltere ve Fransa arasında Çukurova'yı işgale yönelik olarak başlayan nüfuz mücadelesi, Türklerin lehine sonuçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB)

CDAB, BOA, HSD.AFT. 6.74.

CDAB, BOA, HSD.AFT. 6.73.

¹³³ Bildirici, a.g.e., s.202.

¹³⁴ Çelik, a.g.e., s.500.

CDAB, BOA, 2305-20.

CDAB, BOA, 2305-21.

CDAB, BOA, HR.İM. 54.9

CDAB, BCA, 30.18.1.1. 1.18.14.

CDAB, BCA, 30.18.1.1. 2.36.9.

CDAB, BCA, 30.10.0.0. 262.764.3.

MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı-ATASE) Arşivi

ATASE Arşivi, İSH, K: 70, G: 106, B: 106-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 67, G: 75, B: 75-2.

ATASE Arşivi, İSH, K: 67, G: 76, B: 76-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 270, G: 18, B: 18-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 270, G: 18, B: 18-2.

ATASE Arşivi, İSH, K: 79, G: 28, B: 28-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 340, G: 4, B: 4-1 (2-5).

ATASE Arşivi, İSH, K: 767, G: 120, B: 120-12a.

ATASE Arşivi, İSH, K: 767, G: 120, B: 120-13.

ATASE Arşivi, İSH, K: 942, G: 54, B: 54-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 766, G: 140, B: 140-3.

ATASE Arşivi, İSH, K: 626, G: 29, B: 29-8.

ATASE Arşivi, İSH, K: 270, G: 142, B: 142-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 270, G: 186, B: 186-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 270, G: 186, B: 186-2.

ATASE Arşivi, İSH, K: 342, G: 5, B: 5-22.

ATASE Arşivi, İSH, K: 766, G: 144, B: 144-2.

ATASE Arşivi, İSH, K: 767, G: 120, B: 120-2.

ATASE Arşivi, İSH, K: 942, G: 54, B: 54-1.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

ATASE Arşivi, İSH, K: 748, G: 200, B: 200-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 626, G: 29, B: 29-14.

ATASE Arşivi, İSH, K: 626, G: 29, B: 29-15.

ATASE Arşivi, İSH, K: 626, G: 13, B: 13-2.

ATASE Arşivi, İSH, K: 816, G: 28, B: 28-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 1, B: 1-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 6, B: 6-9.

ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 3, B: 3-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 43, B: 43-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 6, B: 6-8.

ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 15, B: 15-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 816, G: 28, B: 28-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 816, G: 28, B: 28-2.

ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 9, B: 9-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 15, G: 1, B: 1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 14, G: 56, B: 1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 630, G: 49, B: 49-1.

ATASE Arşivi, BDH, K: 2707, D: 332, F: 1-4.

ATASE Arşivi, BDH, K: 2707, D: 332, F: 1-4a.

İngiltere Ulusal Arşivi

İngiltere Ulusal Arşivi, CAB, 24/45/17, 14 Mart 1918.

Kitaplar

Akbıyık, Yaşar, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

Akkor, Mahmut, *Mağlubiyetten Zafere İki Mütareke*, İngiliz Tutanaklarında Mondros ve Mudanya, Kriter Yayınları, İstanbul, 2019.

Akyüz, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

- Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnel Yayınları, İstanbul, 1970.
- Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961.
- Bağdatlılar, Adil, *İstiklal Harbinde Kahraman Maraş*, Toker Matbaası, İstanbul, 1974.
- Baykal, Bekir S., *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974.
- Baytok, Taner, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Başnur Matbaası, Ankara, 1970.
- Belen, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973.
- Bildirici, Yusuf Ziya, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953.
- Çamurdan, A.Cevdet, *Kurtuluş Savaşı'nda Doğu Kilikya Olayları*, Dönmez Basımevi, Adana, 1969.
- Çaycı, Abdurrahman, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Erzurum, 1970.
- Çelik, Kemal, *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- Ener, Kasım, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Türkiye Kuva-yı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1970.
- Ener, Kasım, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1963.
- Ener, Suat, *Türk İstiklal Harbinin Ana Hatları*, Kara Harp Okulu Yayınları, Ankara, 1938.
- Erdeha, Kâmil, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.
- Gönlübol, Mehmet-Sar, Cem, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Anadolu Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, C.I., No: 509, Ankara, 1982,
- Göze, Ayferi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrim Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul, 1989.
- Hatipoğlu, Süleyman, *Türk-Fransız Mücadelesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Türk İnkılâp Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1982.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarih Kronolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1963.

Kurt, Deniz, Korkmaz, Erdal, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1911-1922)*, Cilt-I, Hava Basımevi, Ankara, 2020.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.

Noviçev, Ad, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çeviren: Nabi Dinçer, Ankara, 1979.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Özoğuz, Esat, *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları*, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1935.

Rathmann,Lothar, *Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Hazırlayan: R. Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.

Saral, Hulki, Saral, Tosun, *Vatan Nasıl Kurtuldu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1970.

Selek, Sabahattin, *Millî Mücadele*, Cilt: 1, Örgün Yayınları, İstanbul, 1982.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Andlaşmalar (1920-1945)*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

Tolon, Ahmet Hurşit, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

Tolon, Hurşit, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.

Toros, Taha, *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s.4.

Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1985.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih*, Der Yayınları, İstanbul, 2008.

Velay, A.Du., *Türkiye Maliye Tarihi*, Der.: Maliye Tetkik Kurulu, Ankara, 1978.

Vilialta, J.Blanco, *Atatürk*, Çeviren: Fatih Özsu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1982.

Makaleler

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Arslan, Lütfi, “Millî Mücadele Döneminde Manda ve Himaye Tartışmaları ve Mandacılık Yaklaşımları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 64, Bahar 2019, s.1-38.

Ayhan, Yusuf, “Mustafa Kemal’in Pozantı Kongresi”, *Adalet*, 12 Ocak 1963, s.77-88.

Aysal, Necdet, “Ulusal Direnişin ve Umudun Adı: Mustafa Kemal Paşa-Ankara”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6/10, (Millî Mücadele’den Milli Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı), 2020, s.215-229.

Bal, Rıdvan, “Kuva-yı Milliye’den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı’na Etkileri”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 21, Özel sayı, Yıl: 2021, s.25-42.

Başak, Tolga, “Mondros Mütarekesi Görüşmelerine İlişkin İngiliz Kayıtları ve Görüşmelerle İlgili Değerlendirmeler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVIII, Özel Sayı, 2018, s.5-71.

Beyazyüz, Murat, “Mondros’tan Önceki Mütareke Arayışlarının Psikolojik Tahlili”, *Millî Mücadele’nin Güney Cepheleleri*, Editörler: Nejla Günay, Fahri Kılıç, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021, s.450-496.

Budak, Ömer, “Millî Mücadele Dönemi Türk-Fransız İlişkileri”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, Güz 2008, s.111-112.

Çaykırın, Güzin, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusundaki Ermeni Askerler İle Rus ve Fransız Ordularındaki Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1921)” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 70, Yıl: 2021, s.107-140.

Çelebi, Mevlüt, “Bir İtalyan Gazetecinin Kaleminden İzmir’in İşgali”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/Özel Sayı: İzmir’in İşgali, 2019, s.131-154.

Çelik, Kemal, “Çukurova’nın İşgali Döneminde, Fransız Propaganda ve Casusluk Faaliyetleri İle Millî Kuvvetlerin Buna Karşı Yayımladığı 1920 Tarihli Yeni Bir Belge”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, Kış 2008, s.103-124.

Çelik, Kemal, “Millî Mücadele’de Adana (Güney) Havalisi Komutanları”, *Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu*, 25-27 Aralık 2013/Gaziantep, Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005, s.631.

Çelik, Kemal, “Millî Mücadelede Adana ve Çevresinin İşgali ve Kurtarılması”, *Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu*, 25-27 Aralık 2013/Gaziantep, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.310-323.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Çelik, Kemal, *Millî Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.26-27.

Ekici, Yunus, “Bolşevik İhtilalinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 1, 2017, s.265-275.

Erden, Ömer, “Türk-Ermeni İlişkileri Sürecinde Gümrü Müzakereleri”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 3, Yıl: 2015, s.93-115.

Erim, Nihat, “Mondros Mütarekenamesi”, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt: 1, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s.519-524.

Ertan, Temuçin Faik, “Pozantı Kongresi (5 Ağustos 1920)”, *Millî Mücadele’nin Güney Cepheleeri*, Editörler: Nejla Günay, Fahri Kılıç, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021, s.89-105.

Günay, Nejla, “Adana, Antep, Maraş ve Urfa’da İngiltere-Fransa Rekabeti ve Bölgenin İşgal Edilmesinin Sebepleri”, *Millî Mücadele’nin Güney Cepheleeri*, Editörler: Nejla Günay, Fahri Kılıç, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021, s.9-21.

Günay, Nejla, “Fransız İşgaline Karşı Maraş Şehir Merkezinde Yürütülen Mücadele ve Maraş’ın Kahramanları”, *Millî Mücadele’nin Güney Cepheleeri*, Editörler: Nejla Günay, Fahri Kılıç, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021, s.106-123.

Gündüz, Ahmet, “1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2005, s.1-12.

Güven, Cemal, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Karakteristik Özellikleri”, *İnsan ve Medeniyet Araştırmaları*, Editörler: Mustafa Uslu, Sabahattin Çiftçi, Çoşkun Arslan, Erdal Hamarta, Çizgi Kitabevi, Ekim 2019, s.481-492.

Hatipoğlu, Süleyman, “Doğu Meselesi ve Millî Mücadele’de Osmaniye”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 43, Mart 1999, s.242-243.

Hatipoğlu, Süleyman, “Millî Mücadele’de Suriye İtilafnamesi’nin Yeri”, *Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu*, 25-27 Aralık 2013/Gaziantep, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.195-212.

Ilgar, İhsan, “Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi VI”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 12, İstanbul, 1968, s.17.

İlter, Erdal, “Millî Mücadelede Doğu Lejyonu (LegionD’orient)’nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 1989, s.419-436.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Kemal, Cemal, “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 40, Yıl: 2007, s.643-691.

Kodaman, Bayram, “Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu’na Giriş Vasıtaları”, *Milli Kültür*, C.II, Sayı: 1, 1980, s.24-33.

Küçük, Cevdet, “Syces-Picot Antlaşması”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 38, İstanbul, 2010, s.204-206.

Kütükçü, Murat, “Çukurova Strategy Of France InTheNationalStrugglePeriod”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 70, Yıl: 2022, s.306-322.

Kütükçü, Murat, “Hatıralarda Osmaniye’nin Kurtuluş Mücadelesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 41, Sayı: 71, Yıl: 2022, s.483-495.

Lewis, Bernard, “Osmanlı İmparatorluğunun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1-2, İstanbul, 1960, s.161-178.

Öztlü, Hüsnü, “İstiklal Savaşı’nda Adana Bölgesinde Tekelioğlu Sinan Bey’in Faaliyetleri ve Bölgedeki Askerî Harekâtın Değerlendirilmesi”, *Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu*, 25-27 Aralık 2013/Gaziantep, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.325-348.

Özüçetin, Yaşar, “Millî Mücadele İçerisinde 19 Mayıs 1919”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, Yıl: 2004, s.65-74.

Şahin, İsmail, Şahin, Cemile, Şükür, İsmail, “Ortadoğu’da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Syces-Picot Antlaşması”, *TheJournal of AcademicSocialScienceStudies*, Number: 38, Autumn II, 2015, s.241-262.

Şavkılı, Cengiz, Aydın, Tülay, “Mondros Mütarekesinin 7. Maddesine Göre Güney Bölgesinde Yapılan İşgaller Sırasında Uygulanan Fransız ve İngiliz Stratejileri”, *Mondros Mütarekesi’nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı’nın Sonu Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019, s.623-652.

Şıvgın, Hale, “Güney Cephesinin Değerlendirilmesi”, *Millî Mücadele’nin Güney Cephesi*, Editörler: Nejla Günay, Fahri Kılıç, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021, s.68-87.

Üçüncü, Uğur, “İstikbâl Gazetesi’ne Göre Doğu Cephesi’nde Türk-Ermeni Savaşı (1920)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, Yıl: 8, Bahar 2014, s.87-114.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Yavuz, Bige, “1921 Tarihli Türk Fransız Antlaşması’nın Hazırlık Aşaması”, *Atatürk Dönemi Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s.206-208.

Yetişgin, Memet, “Mondros Mütarekesi’nin Çukurova, Antep, Urfa ve Maraş’ta Uygulanması”, *Millî Mücadele’nin Güney Cepheleri*, Editörler: Nejla Günay, Fahri Kılıç, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021, s.24-34.

Yetişgin, Memet, “Osmanlı Çöküş Sürecinde Güney Bölgesine Yönelik Paylaşım Projeleri”, *Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.715-744.

Yılmaz, Elçin, “İngiliz Basımında Millî Mücadelenin Hazırlık Aşaması ve Mustafa Kemal Algısı (1919-1920)”, *Belgi Dergisi*, C.2, s.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, s.2265-2291.

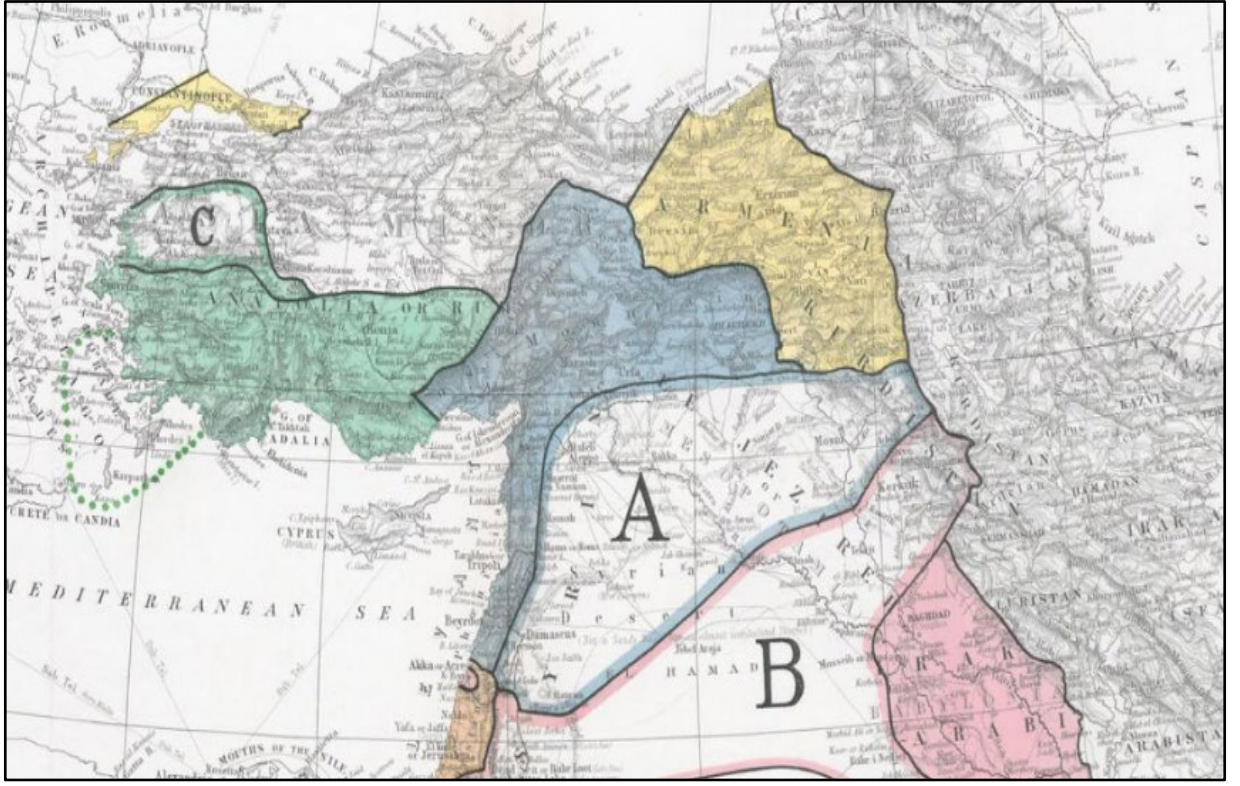
Yorulmaz, Şerife, “Çukurova’da Kuva-yı Milliye Yapılanmasının Temel Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 35-36, Mayıs-Kasım 2005, s.345-379.

Tezler

Tektosun, Mustafa, *Millî Mücadele Döneminde Doğu Cephesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Diyarbakır, 2007.

EKLER

EK-1

Adana'nın İçerisinde Yer Aldığı Çukurova Bölgesinin Paylaşımına Esas Tutulduğu Gizli Sykes-Picot Antlaşması Haritası¹³⁵

¹³⁵ İngiltere Ulusal Arşivi, CAB, 24/45/17, 14 Mart 1918.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

EK-2

۲۵/۱۱/۲۴

۱- الحنه ولاحی راجحه تنبلیات بدیم نفعه و تمیل اشیرده وطنیه سیلا
اشکالیه باورده طوری تکلیفده تکالیف کللیا قریبانی
عزالی و فوندا انوعلیه طریکان به نام مستقار الی
روم لای اعزام ایستاد سولایه من درایسته اویره
بوزاریه قریب انق ایستاد ایستاد اولی طوفانی و نام مستقار الی
رفاقته دریکته ~~کلیه~~ ایرده قوزالیدون ایرده
زات ده تکالیف ریفات انکبه ده سولایم روم لایه
به هیند کزه تنبلیات ان سبابت الی به قدره

۲- ادونه و عهد عیان حدایس تنبلیات مبرا مورال
تومیل الی باورده استبان سولایه کللیه کلیم
تکلیف ایستاد ارخی تولا ارد سلیش سوزده
فرمانده به قس قلیاتی لک کل مذکور بود
ایرده مستقار الی و احصیه ده ارالله زار انوعلیه
سلیش مستقار الی و احصیه ده نام مستقار الی یای
مدرسته
بو مستقار مستقار ده در هیند کزه تنبلیات

GNKUR
ATASE
ARSINI

A	1/105
D	9
F	62

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Topçu Binbaşı Kemal Bey'in Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na, Piyade Yüzbaşı Osman Bey'in Kumandan Yardımcılığına Atandığına Dair Resmi Yazı, 23 Kasım 1919.¹³⁶

¹³⁶ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 270, G: 186, B: 186-1.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

EK-3

آ نقه
۷/۹
۷/۱۰

۶۶۸

A	۶
D	۴
F	۱۱

۲۹۸

صورت

۷۷ ر ۶۶۸ ق ۱۰

۱- ...
۲- ...
۳- ...
۴- ...
۵- ...
۶- ...
۷- ...

۱۲

خطی افسس

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Adana Cephesi Komutanlığının Kuruluş Emri, 9 Temmuz 1920.¹³⁷

¹³⁷ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 748, G: 200, B: 200-1.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

EK-4

338
584
1922
4-1-1922

رسیدہ [تعارف]

۴۸ / ۱ / ۴

A	1-4282
D	36
F	63

ATASE ARSIVI

ارٹاٹھ جوبھجیہ ریا

ستمبر

دیکھو بعد از وہ ساعت آئندہ خلیہ خوردنک ارٹاٹھ جوبھجیہ ریا کلمہ فرمودہ بیجا برآوی
بہ تادونک مجموعہ برہن حوت و تقدیر برآویہ معنی ضابطہ ناسد نامت
حدیث کتب زکیا و سینی ترک آیدہی و بر حدیث اٹھ و حدیثک انکلیت
اتحاد آیدہی، تحید و اشغای آیدہ سندہ طریقہ تالیفات حدیث سوز تالیف
اجرا آیدہ حدیث جمع بر حادہ تک و قریباً لاریں شدہ و حدیث و قریباً
حدیث تک مجلس حدیثک سادہ حدیث و قدری اولکہ حدیث اردو ترک
استیلا آئندہ قائلہ ویدر بلور مغزہ زری کرت صحفا و ترک حدیث
اتراد و اشغای توفیق لطف حدیث تالیف اہم اہم

آٹھ حدیثی . ص
مخالفہ

احضرت آئین سوز دور

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Adana'nın Fransızlar Tarafından Boşaltılmasına Dair Belge, 4 Ocak 1922.¹³⁸

¹³⁸ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 630, G: 49, B: 49-1.

Hindistan’da İngiliz Tahakkümünün Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Sonuçlarına Dair Genel Bir Değerlendirme (1658-1947)

Hilal ŞAHİN¹

Özet

Portekiz Kralı I. Manuel'e bağlı olarak Hindistan'a ulaşan ilk Avrupalı olan Portekizli kâşif Vasco da Gama'nın 15. yüzyılın sonunda Kalküta limanına ulaşmasıyla Hindistan'da köleleştirme ve emperyalist sömürü dönemi başlamıştır. 16. yüzyılın hemen başlarında ise Portekizlileri, Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar takip etmiş ancak zaman içerisinde rakiplerini saf dışı bırakan İngilizler 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Babür İmparatorluğu'nun (1526-1858) tarih sahnesinden çekilmesiyle beraber Hindistan'da tek egemen güç haline gelmiştir. Bağımsızlığını kazandığı 1947 yılına kadar İngiltere kraliyetine bağlı valiler tarafından yönetilen Hindistan, bir asır boyunca siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan pek çok problemle karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla sömürge imparatorlukları tarihi bağlamında ayrı bir öneme sahip olan Hindistan coğrafyası ve Hindistan halkının İngilizlerin tahakkümü altında maruz kaldığı sorunların bu çalışma ile farklı bir perspektiften yeniden ele alınmış olması, bu alanda yapılacak araştırmalara da referans teşkil edecektir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Hindistan, Doğu Hindistan Şirketi, Babürlüler, Sömürge

An Overview of The Political and Socio-economic Consequences of British Domination in India (1658-1947)

Abstract

When the Portuguese explorer Vasco da Gama, who was the first European to reach India under the Portuguese king Manuel I, reached the port of Calcutta at the end of the 15th century, the period of enslavement and imperialist exploitation began in India. At the beginning of the 16th century, the Portuguese were followed by the Dutch, the English, and the French, through the East India Company. However, over time, the British, who eliminated their rivals, became the sole dominant power in India with the withdrawal of the Baburid (Mughal) Empire (1526-1858) from the historical scene in the second half of the 18th century. India, which was ruled by the governors of the British Royal until 1947 when it gained its independence, faced many political, social and economic problems under the domination of the colonial empire by the British for a century. Therefore, the fact that the geography of India, which has a special importance in the context of the history of colonial empires, and the problems that the people of India are exposed to, have been reconsidered from a different perspective in this study, will also serve as a reference for the researches to be conducted in this field.

Keywords: England, India, East India Company, Baburids, Colony.

Giriş

Hindistan, tarihine bakıldığında yerleşik Hint halkları siyasi birliğini sadece iki kez sağladığı dönemlerde bile hiçbir zaman komşu ülkeleri istila etme, kendi bölgesi dışında yayılma mücadelesi içerisine girmemiş ancak, sürekli başka bölgelerden, özellikle de ülkenin

¹ Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, e-mail: hilal.sahin@giresun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3192-4658

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

kuzeybatısından gelen Asyalı grupların akınına maruz kalmıştır.² 15. yüzyılın sonundan itibaren de Orta Çağ Arap denizci seyyahlarının en büyüğü Şehâbeddin İbn Mâcid'in yardımını alan Vasco da Gama, Ümit Burnu'nu aşarak 1498 yılında Hindistan'ın Kalküta Limanı'na ulaşmıştır ve böylece Hindistan'a gelen ilk Avrupalı sömürgeciler Portekizliler olmuştur. 1500'den sonra bu bölgede ticaret yapmaya başlayan bir başka Portekizli denizci Pedro Alvarez Cabral Hindistan'ın batı sahillerinde yer alan Goa Limanı'nı tekeline alıp burada bir koloni kurarak baharat ticaretinde etkin olmaya başlayan Portekizliler, daha sonra bölgede Hristiyanlaştırma çalışmasına girişmiş ancak bu durum onların yayılmasına engel teşkil etmiştir.³

17. yüzyılın başlarından itibaren Hollandalı ve İngiliz tacirler de Portekizliler gibi Hindistan'a ilgi duymaya başlamışlardır. Hollandalılar bölgedeki özellikle Doğu Hint adalarına yönelirken, İngilizler diplomat Sir Thomas Roe (1581-1544) öncülüğünde Kral I. James'ten mektuplar ve hediyelerle 1612'de Babürlü hükümdarı Cihangir Şah (1605-1627)'den izin alarak Sûret Limanı'nda ticarî bir üs kurmuşlardır.⁴ Ancak 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngilizlerin ticarî menfaatlerini silah yoluyla koruma teşebbüsleri Hindistan'da tepkiyle karşılanmıştır. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi bu tepkiler üzerine Kalküta, Madras ve Bomba'yı tahkim etmiş ve bağımsız ticaret merkezleri kurmuştur. Bu sırada Fransızlar ve İngilizler arasında bölgede güç rekabeti başlamış; bu rekabette kazançlı çıkan İngilizler bölgedeki Fransız varlığını önemli oranda ortadan kaldırmış ve 18. yüzyılın ortalarında Hindistan'ın siyasi ve idari yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. 23 Haziran 1757'de Plassey Savaşı'nı kazanan İngilizler, Bengal'in mali ve idari yönetimini tamamen ele geçirmiştir. İngiltere Hükûmeti 1772'den itibaren Bengal Valiliğine atanan Warren Harting'e Hindistan'daki İngilizlere ait bütün yerleşim ve ticaret merkezlerini denetleme yetkisi vermiştir. İngiltere hükûmeti 1784'te ise Hindistan'a doğrudan müdahale etme imkânı veren bir yasayı yürürlüğe koymuş ve bu süreçte ortaya çıkan irili ufaklı devletlerle samimi ilişkiler kurarak bunların kendi aralarındaki rekabetten yararlanıp etki alanını daha da genişletmiştir.⁵

² H. Hilal Şahin, *Hindistan'da Türk Rönesansı: Ekber Şah ve Din-i İlahi'si*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2020, s. 23; Fikret Çelik, "Hint Yarımadası'ndaki ve Ortadoğu'daki Toplumların Uluslaşmaları Örnekleri Işığında, Sömürge Toplumlarının Uluslaşma Süreci", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1, (Kasım 2010), s. 102.

³ Burton Stein, *Hindistan Tarihi*, (Çev. Müfit Günay, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2021, s. 210-211-234-235; Taha İ. Özel, *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*, Vadi Yayınları, İstanbul 2021, s. 4249; Sırrı Erinç, "Hindistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (18), İstanbul 1998, s. 78-81.

⁴ Hüseyin Güraslan, "Avrupalıların Doğu Ticareti Mücadelesi: İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin Kurulması", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44(2), Aralık 2020, s. 121; Özel, *age*, s. 131-141-143.

⁵ John Zubrzycki, *Kısa Hindistan Tarihi*, (Çev. Zeynep Demir), Say Yayınları, Ankara 2023, s. 138; Suat Vural, "Sipahi Ayaklanmasının Siyasi Sebepleri", *Belgü*, (2), Aralık 2015, s. 184-185; Enver Konukçu, "Cihangir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (7), İstanbul 1993, s. 538-539.

Babûr İmparatorluğu (1526-1858)'nin merkezi otoritesini kaybettiği ve çöküş sürecinin daha da hızlandığı 19. yüzyılın başlarında Hindistan'ın kuzeyine yönelen İngilizler, yerel güç haline gelen Racputlar, Maratalar ve Sihlerle anlaşarak Hint alt kıtasının büyük bölümünü kontrol altına almışlardır. Bengal ordusunda yer alan Müslüman ve Hindu sipahiler (sepo) arasında tüfek fişeklerinin Müslüman askerlere domuz yağı, Hindu askerlere ise inek yağı ile yağlandırıldığı dedikoduları yayılması, sepoyların İngilizlere karşı kazan kaldırmasına neden olmuş ve "Dilli çalo! (İstikamet Delhi)" diye bağıarak karşılaşılan her Avrupalı vurulmaya başlanmıştır. Böylece Babûrlülerin de sonunu getiren 1857 Büyük Hint İsyanı ortaya çıkmış ve ayaklanma diğer bölgelere de yayılmıştır. Sembolik olarak Babûrlü tahtında oturan son hükümdar II. Bahadır Zafer Şah'ın öncülüğünde gelişen olaylar, Müslüman ve Hinduların birlikte hareket etmesini sağlamış ve İngiliz tahakkümüne karşı topyekûn bir ayaklanmaya dönüşmüştür. Özellikle Leknev, Kanpûr ve başkent Delhi bölgelerinde şiddetli çatışmalar yaşanmış ancak bir müddet sonra bu ayaklanma İngiliz ordusu tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır.⁶

Bu büyük olayın ardından binlerce insan öldürülmüş ayrıca Bahadır Şah'a, ailesine dokunmayacaklarına dair söz verdikleri hâlde aile üyelerini kurşuna diken ve kendisini de sürgüne gönderen İngilizler, İngiliz Parlamentosu'nda çıkarılan Hindistan İdare Kanunu ile (2 Ağustos 1858) İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin faaliyetlerine son vererek Hindistan'ı doğrudan İngiltere Krallığı'na bağlamışlardır. Böylece Hindistan, 1947'de bağımsızlığını elde edene kadar İngiltere'nin bir sömürgesi olarak kalmıştır.⁷ Nitekim 1935 yılında Hindistan'ı ziyaret eden Halide Edib Adıvar, anılarında Hindistan'daki İngiliz sömürge düzenini şu ifadelerle tasvir etmiştir: "*Hindistan emperyalist bir milletin oyun meydanı olmuştur. Hindistan'a hâkim olan İngilizlerin en zavallısı bile bir Cengiz Han kudretiyle Hindistan'da hüküm sürüyordu. Değil insanlar, hayvanlar, hatta yılanlar bile onların tahakkümüne boyun eğmişlerdi.*"⁸

Tahakkümün Siyasi Sonuçları

Büyük Hint İsyanı'nın bastırılmasının ardından İngiltere Kraliçesi Victoria 1 Kasım 1858'de kısmen Hindistan'ın nasıl idare edileceğini anlatan bir misyon bildirisi, kısmen de Hindistan'daki İngiliz hakimiyetinin bir daha asla tehdit edilmemesi için alınacak bir dizi önlem içeren bir beyanname açıklamıştır. Kraliyet yönetimi, isyandan sonra Hindistan'daki egemenlik yapısında şaşırtıcı birkaç değişikliğe yol açmış; temel idari gelir yapısı (yargısal

⁶ Ahmet Taşağıl, "Bahadır Şah II", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (4). İstanbul 19991, s. 456; Zubrzycki, *age*, s. 187.

⁷ Ömer Halis Bıyıktaş, *Timurlular zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Panama Yayınevi, Ankara 2021, s.189-90; Hüseyin Günarslan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin Hindistan'ı İşgal Süreci", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(17), Haziran 2019, s. 87.

⁸ Halide Edib Adıvar, *Hindistan'a Dair*, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 22.

bölge) düzeyinden, eyalet başkentine ya da Kalküta, Bombay, Madras “Başkanlığına” geçilmiş ve bu eyalet başkentlerinin yöneticileriyle Londra arasındaki yetki düzeyleri de büyük ölçüde yarım yüzyıl önce şirket yönetiminde olduğu gibi kalmıştır. Öte yandan küçük İngiliz aristokratlarının vali ya da genel vali icra görevlerine atanması devam etmiştir.⁹

Kraliçe ise 1876’da İngiliz Parlamentosu’na Hint tebaasının “Yönetimi altında mutlu ve tahtına sadık” olduğunu duyurmuş ve Başbakan Benjamin Disraeli’nin önerisiyle “Hindistan İmparatoriçesi” ve Hint tebaası için “Kayzer-i Hind” unvanlarını almıştır. 1877’de Delhi’de verilen imparatorluk davetinde imparatoriçeyi temsilen varaklı bir minder üzerine mücevherlerle donatılmış bir taç yerleştirilmiştir. İngiliz yetkililer bu taca atıfla, “Hindistan’ın İngiltere ile birliğinin bölünmezliği ortaya kondu” iddiasında bulunmuştur. Bu “bölünmez” birlik, bölgede emperyalizm karşısı eylemlerin fitilini ateşlemeyi önlemeye yetmemiş ve kırsal bölgelerde yaşayan düşük kastlardaki kabileler arasında Hindistan’ın bağımsızlığını talep eden ilk ayaklanmalar baş göstermeye başlamıştır.¹⁰

İngiliz hâkimiyeti altında bulunan Hindistan’da Hintli bütün halkın haklarını savunmak amacıyla 1885 yılında Hindistan Millî Kongresi kurulmuş ancak Kongre’nin zaman içerisinde bir Hindu partisine dönüşmesiyle Hindu kesim ve yönetim arasında sıkışıp kalan İslam ahali 30 Aralık 1906’da Dakka’da Hindistan Müslümanları Birliği (All India Muslim League)’ni kurmuştur. Ancak birliğin kurulduğu dönemde Hintli Müslümanların durumu hiç iyi değildi. Nitekim asırlardır Hindistan’da hâkim oldukları siyasi nüfuz sona ermiş ve 1857’de ortaya çıkan ayaklanmanın müsebbibi görülerek birçok alanda baskıya maruz kalmışlar ve çoğunluğu oluşturan Hinduların karşısında ellerindeki bütün ekonomik, siyasi ve kültürel imtiyazlarını kaybetmişlerdi. Dolayısıyla bu ağır şartlar altında varlıklarını devam ettirmek maksadıyla yeni oluşumlar yaratmaya başlamışlardır.¹¹

1. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla beraber İngiltere karşısında Osmanlı Devleti’nin savaşa dahil olması Hindistan’da yeni bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Hindistanlı Müslümanlar için Türkler, bağımsızlıkları tehlikede olan aynı inancı paylaşan dindaşları olarak görüldüğünden, Hindistan’daki Müslüman Hint basını bu savaşta Osmanlıları destekleyici bir tavır almıştır.¹² Bu gelişmeler üzerine İngiliz yönetimi, basına

⁹ Stein, *age*, s. 242.

¹⁰ Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi: Orta Çağ’dan Günümüze*, (Çev. Nurettin Demir), Runik Kitap, İstanbul 2021, s. 57-61; Zubrzycki, *age*, s. 192-197.

¹¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1987, s. 475; Salim Cöçce, “Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 143; M. Naeem Qureshi, "Hindistan Müslümanları Birliği", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (18), İstanbul 1998, s. 111-112; Azmi Özcan, *Panislamizm; Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 216-298.

¹² Mohammad Sadiq, *Türk Devrimi ve Hindistan Özgürlük Hareketi*, (Çev. Funda Keskin Ata), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2018, s. 79.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

sansür uygulayıp Hindistan halkını kışkırtma kapasitesine sahip birçok toplum önderini hapse atarak veya sürgün ederek devre dışı bırakmıştır. İngilizlerin bu sert tutumu Müslüman ve Hinduların, partilerin genel kurulları da dahil olmak üzere birlikte hareket etmeye yöneltmiş 30 Aralık 1915’de Kongre ile Müslüman Birliği arasında iş birliği kararı alınmış ve Lucknow’da bir sözleşme imzalanmıştır. Bunların hiçbirisi ciddi neticeler vermediği gibi İngilizlerin Gelibolu ve Kût’ül-Amâre’de yenilmesi de bir istiklal hareketini başlatmaya yetmemiştir.¹³

İngiltere hükûmeti, 1. Dünya Savaşı devam ederken Müslümanların tepkisini azaltmak amacıyla kutsal topraklar ve halifenin durumunda herhangi bir değişikliğin olmayacağına dair güvence vermiştir. Savaşın ardından verilen bu sözlerin yerine getirilmediğini gören Müslümanlar, İngiliz hükûmetine söz geçirmek için Hinduların da desteğiyle Hindistan Hilâfet Hareketi’ni kurmuşlardır.¹⁴ Delhi’de Kasım 1919’da gerçekleştirilen ilk konferanstan Hilâfet Hareketi bildirisinin de yayımlandığı Bombay Konferansı’na (Şubat 1920) kadar aktif bir siyaset takip edildiği ve Türklerin verdiği Kurtuluş Savaşı’na destek olmak amacıyla halktan önemli miktarda bağış toplandığı bilinmektedir. 28 Mayıs 1920’ye gelindiğinde Hindistan Hilâfet Komitesi Mahatma Gandhi’nin¹⁵ hiçbir yönde İngiliz hükûmetiyle iş birliği yapmama hareketini kabul ve tasvip etti. 30 Mayıs’ta Hindistan Kongresi’nin daimî komitesi bu meseleyi incelemek için kongreyi olağanüstü bir toplantıya çağırmaya karar vermiş, 30 Haziran’daki toplantıda ise kral naibine bir aylık mûhlet verdikten sonra İngilizlerle “İşbirliğinden sakınmak (Non-cooperation)” hareketine başlanması kararı alınmıştır. Böylece Hint devrimcileri tarafından kullanılan tabire göre, İngiltere’ye karşı şiddete başvurulmadan silâhsız bir savaş ilân edilmiştir. Bu savaşta Müslüman ve Hinduların iş birliği yapmasıyla İngiliz egemenliği Hindistan’da manen de olsa temelinden sarsılmıştır. Ancak bu pasif direniş daha sonraları kitlesel katılımı beraber önemli bir aşamaya ulaştıysa da fiiliyatta herhangi bir başarı elde edememiştir. Hilâfet Hareketi, Gandhi ve başında bulunduğu Hindistan Ulusal Kongresi’nin ayrılmasıyla beraber Hindu desteğini kaybetmiş olsa da faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁶

Hilâfet Hareketinin, Hindistan ve Avrupa’da yoğun bir faaliyet göstermesine rağmen arzu ettiği amacına ulaşamadığı, Hindistan’da toplumsal ayrışma ve çatışmaların yeniden

¹³ Peter Hardy, *The Muslims Of British India*, Cambridge University Press, New York 1972, s. 199; H. Hilal Şahin, "Bir İngiliz-Türk Savaşında Hintli Askerler: Kût’ül-Amâre’de Sosyal Bir Dram", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4/13, Aralık 2017, s. 4-11; Cöhcce, *agm*, s. 155.

¹⁴ H. Hilal Şahin, "Turkish National Struggle and Indian Muslims", *The Indian Journal of Politics*, Vol.53, 2019, s. 118-119; H. Hilal Şahin, "Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanlarının Tarihî Bağı ve Hindistan Hilâfet Hareketi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24), 2019, s. 740-745; M. Naeem Qureshi, "Hindistan Hilâfet Hareketi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (18), İstanbul 1998, s. 109-111.

¹⁵ Kendisini Hindistan’ın bağımsızlığına adanmış milli ve ruhani lider Mahatma Gandhi, 1948’de bir Hindu tarafından öldürülmüştür. Bkz. Muharrem Yellice, *Hindistan*, Platanus Publishing, Ankara 2022, s. 17.

¹⁶ Bayur, *age*, s. 538-539-540, Qureshi, "Hindistan Hilâfet Hareketi...", s. 109-111.

şiddetlendiği görülmüştür. 1924 yılına gelindiğinde Türkiye’de önce saltanat, ardından da hilâfetin kaldırılması Hindistan’da birtakım gelişmelere neden olmuş ve bu durum Hindistan Hilâfet Hareketi’nin çökmesi ve dolayısıyla Müslüman-Hindu iş birliğinin de sona ermesine sebep olmuştur. Neticede bağımsızlık arzularının arttığı yeni bir sürece girilmiştir. Kongre Partisi’nin 1928’de Hindistan anayasa taslağını ilan etmesiyle Müslümanlar ve Hindular arasındaki ayrılıkçı hareketler daha da derinleşmiştir. Nitekim Mevlânâ Muhammed Ali ve Muhammed Ali Cinnah Hindistan’dan ayrı bağımsız bir devlet kurmak amacıyla anayasal bir çerçeve hazırlığına başlamışlardır.¹⁷

Neticede 1940 yılında Müslümanlar Birliği Lahor’da yapılan toplantıda ilk kez Hindistan’dan ayrı bir devlet olarak Pakistan adını gündeme getirmiştir. Kongre Partisi bu fikre uzun bir süre karşı çıkmasına rağmen 1942 sonrasında Hindistan’ın bağımsızlığını elde etmesi durumunda bölge halklarının kendi istekleri dışında Hindistan’da kalmaya mecbur bırakılmayacağını kabul etmiş,¹⁸ 5 yıl sonra yani 3 Haziran 1947’de İngiliz hükûmetinin Hindistan’daki son Genel Valisi olan Lord Mountbatten, Müslüman ve Hindular tarafından kabul edilen planını açıklamıştır. Plana göre, İngiltere Hindistan’dan çekilecek, Hindistan ve Pakistan diye iki ayrı devlet olacaktı. İngiliz Parlamentosu 18 Temmuz 1947’de planı onaylamış ve 14 Ağustos 1947’de ise fiilen uygulamaya koymuş, bir gün sonra yani 15 Ağustos 1947’de Hindistan ve Pakistan birbirinden ayrı iki devlet olarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ancak bu durum iki devlet arasında çizilmesi gereken sınır problemlerini de beraberinde getirmiştir. Nitekim bunlardan en önemlisi ise bugün konumu hâlâ tartışmalı olan ve iki ülke arasında birçok savaşa da yol açan Cammû-Keşmir bölgesinin statüsü meselesi olmuştur.¹⁹

Hindistan ve Pakistan’ın iki ayrı bağımsız devlet olarak kurulmasının ardından İngiliz kontrolündeki beş yüz kadar irili ufaklı özerk yönetim bölgesi coğrafi konumu, dinî ve etnik yapısı, nüfus yoğunluğu gibi özelliklerine ve toplumlarının isteklerine göre bu iki devletten birine katılmaları ya da bağımsızlığı seçmeleri konusunda özgür bırakılmıştır. Bunlardan birisi Cammû-Keşmir Mihraceliği idi. 1941 sayımına göre Cammû-Keşmir’deki Müslüman topluluğu nüfusun dörtte birine tekabül ediyordu. Ancak bölgede kısa sürede başlayan kargaşa ve yağma olayları Müslüman, Hindu ve Sihler arasında kan dökülmesine, daha sonra da iki devlet arasında dört kez savaşın yaşanmasına neden olmuştur.²⁰

Tahakkümün Sosyoekonomik Sonuçları

¹⁷ Özcan, *age*, s. 295; Cöhce, *agm*, s. 206.

¹⁸ Erinç, “Hindistan...”, s. 75-81.

¹⁹ Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör, Barış*, (Çev. Funda Keskin Ata ve Elif Ağaoğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 91-116; Saiyid Athar Abbas Rızvî, “Keşmir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (25), Ankara 2022, s. 325-327.

²⁰ Ataöv, *age*, s. 91; Rızvî, “Keşmir...”, s. 325-327.

Büyük Hint İsyanı (1857) sırasında İngilizlere karşı birlikte mücadele veren ve milyonlarcasının öldürülmesi, yaralanması, tutuklanması veya sürgüne gönderilmesiyle son bulan Müslüman-Hindu beraberliği Hindistan'ın bağımsızlığına ve bölünmeye giden süreçte ayrılıkçı hareketlerle her ne kadar sekteye uğradıysa da 1924'de hilafetin ilgasına kadar ortak kaygıların giderilmesi konularında bu birliktelik yeniden tesis edilmiştir.²¹ Fakat isyanın daha çok Babürlü Hükümdarı II. Bahadır Şah'ın etrafında cereyan etmesi, İngilizlerin Hindulardan ziyade Müslümanların üzerine yönelmelerine, dolayısıyla onların ekonomik ve siyasi bakımdan güçlerini neredeyse tamamen yok etmelerine neden olmuştur.²²

Aslında 1835'ten sonra Hindistan'ın birçok bölgesinde resmî dilin Farsça yerine İngilizce olarak kabul görmeye başlaması Müslümanların idari ve kültürel etkinliklerini ortadan kaldırmıştı. 1861'de ise Hindistan Meclisleri Kanunu ile kasaba ve bölge meclislerinin yaratılması ve sonunda bir dizi benzer yasalaştırmalarla Genel Valilik Konseyi de eğitilmiş Hintli elite geçmişti. Ancak, Hindular açısından yalnızca bir yenilikten öteye geçmeyen bu gelişmeler, Müslümanlar için yüzyıllardır sahip oldukları hâkim millet ayrıcalıklarının kaybedilmesi anlamına geliyordu. Çoğunluğu Hindulardan oluşan bir ülkede İngiliz tahakkümü altında yaşamının getirdiği çeşitli sıkıntılara ek olarak hayatlarını kendine münhasır bir toplum olarak devam ettirebilmenin tehlikeye girmesi, Hindu milliyetçiliğinin artması, Hindular ile Müslümanlar arasındaki çatışmalar, kamu görevinde yer alan Müslümanların 1857'deki yüzde 64'lük oranının yirminci yüzyıl başlarında yüzde 35'e inmesi ve zorlu ekonomik koşullar Müslüman önderleri yeni arayışlara yöneltmiştir.²³

Buna mukabil Hindistan'da meydana gelen kıtlık olaylarından ve diğer ağır yaşam şartlarından hem Müslümanlar hem de Hindular aynı anda büyük acılar çekmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Hindistan'da gıda yokluğu nedeniyle milyonlarca insanın hayatına mal olan kıtlıklar yaşanmış, bölgesel kıtlıklar 19. yüzyılın başında bile birçok yerde görülen alışılmış ölüm oranlarından yüksek olsa da yoğun ve yaygın kıtlık 1866'da başlamıştır. 1866-67'deki kıtlığa genellikle Orissa kıtlığı denilse de gerçekte ölümler Ganj Vadisi'nin içlerine, Madras Başkanlığı'nın doğu ucuna, Haydarabad ve Mysore prensliklerine kadar yarımada boyunca yayılmıştır. Ölümlerin çoğunun ise doğrudan açlıktan değil ulaşımdaki gelişmelerin hastalıkları yayarak salgınlara dönüştürmesinden kaynaklanması, sadece İngiltere'deki ve yüzyıl kapanırken Hindistan'daki giderek artan eleştiriler imparatorluk yönetiminin utancını derinleştirmesini sağlamıştır. Yine İngilizlerin Hindistan'daki varlıklarını meşru göstermek amacıyla tarım arazileri için yaptıkları sulama kanalları kuraklığı önleyememiş, 1870'ler ve 90'larda baş gösteren kuraklık nedeniyle Dekken'de beş buçuk milyon Hintli yaşamını

²¹ Stein, *age*, s. 317-318.

²² Erinç, "Hindistan...", s. 75-81.

²³ Taşağıl, "Bahadır Şah II...", s. 456; Erinç, "Hindistan...", s. 75-81; Stein, *age*, s. 246-282; Adıvar, *age*, s. 110.

yitirmiştir. Nihayet gıda-yardım önlemleri ve halk sağlık programları on dokuzuncu yüzyıl kıtlıklarının şiddetini azaltmıştır.²⁴

19. yüzyılın son çeyreğinde aslında öteden beri var olan sınıf, kast ve cinsiyetin siyasallaşması meseleleri de toplumlar için sorunlar yumağı olarak devam etmiş daha da önem arz eder hale gelmiştir. Bir araya gelen birbirleriyle ilişkili ve karmaşık toplumsal güçler parçalı olarak yerel ve bölgesel ortamlardaki kast ve mezhep kurumları grubuna dayalı sistem yerine yeni bir toplumsal alternatif üretmiştir. Çağdaş dünya güçleri milli sınıfların oluşması yönünde baskı yapmış ve sömürge öncesi on sekizinci yüzyıl ortasında başlayan toplumsal dönüşüm gelecek yüzyılın sömürge politikalarıyla hızlanarak biçimlenmiştir.²⁵

20. yüzyıla gelindiğinde Hindistan'daki İngiliz tahakkümünün Hintlileri sindirme politikaları daha da artmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından 1915'te Hindistan'a dönen ve Afrika'daki mücadelesinden dolayı bir kahraman olarak karşılanan Mahatma Gandhi, 1919'da polise, hâkim kararı olmadan arama ve tutuklama yetkisi veren Rowlatt yasası üzerine halka grev çağrısı yapmış ancak Gandhi'nin bu yazılı çağrısı sansürlenmiştir. Hintlilerin İngiliz karşıtı birçok toplantısını basan İngilizlerin binlerce Hintliyi öldürmesi, tarihe Amritsar katliamı olarak geçmiştir. Gandhi, bu katliamın ardından Hindistan'ın tam bağımsızlığını savunmaya ve İngilizlere karşı mücadele etmeye başlamıştır. Hint direnişini örgütleyen Gandhi, Hindistan halkının zararına olan yasalara karşı mücadele başlatarak sömürge hükûmetine karşı yapılan büyük protestolara liderlik etmiştir. Adaletsiz yasalara karşı "Satyagraha" adını verdiği şiddet içermeyen bir eylem yöntemi seçmiştir. Buna göre adaletsiz düzenin yöneticileri ile yani İngilizlerle iş birliğini reddediyor ve acı çekmeye bilinçli bir şekilde istekli olmayı gerektiren ahlaki gücü temsil ediyordu.²⁶

Öte yandan yükselen fiyatlar ve işsizlik özellikle dört yıl boyunca orduya alınanların birden terhis edildiği Pencap gibi yerlerde artan işçi huzursuzluğunu körüklemiştir. Kentli işçilerin militanlığı 1918-19'da daha da artan şiddetle sonuçlanmış ve bunlara Bombay, Madras, Bengal ve sayısız küçük kasabadaki yiyecek ayaklanmaları eklenmiş ve şiddet karışıklıkları Kalküta'daki Müslüman borçluların tefecilerine yönelmişti. O sırada dünyada salgın olan grip korkusunun ekonomik kaynaklardan yayılan genel huzursuzluktan duyulan gizli endişeyi daha da artırdığı görülmüş²⁷ ancak asıl huzursuzluğun, salgın ve feci ölümlerin 1. Dünya Savaşı'nın ardından Hintli Müslümanların Afganistan'a hicret etmelerini sağlamak için yapılan teşvikler sonucu yaşandığı kaydedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılması sonucu İtilaf devletlerinin takındığı tutumların, Hindistan Müslümanları arasında, Osmanlı Devleti ve

²⁴ Stein, *age*, s. 264-265; Zubrzycki, *age*, s. 195.

²⁵ Stein, *age*, s. 277.

²⁶ Yellice, *age*, s. 19; Stein, *age*, s. 315-317-311.

²⁷ Stein, *age*, s. 310-311.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

halifesine reva görülen yaklaşımları karşısında Hindistan’da yaşamayı sürdürüp sürdürmemenin dinen uygunluğu konusunda bir tartışmaya sebep olduğu görülmüştür. Aslında bu tartışmaların temelinde İngiliz hâkimiyetinin Hindistan’da yerleşmeye başlamasıyla beraber yapılmaya başlanan dârülişlâm-dârülharp tartışmasının bir devamı olduğu bilinmektedir. Ulemâdan bazıları Hindistan’ın dârülharp sayılamayacağını dile getirirken, hicret taraftarları ise, Hindistan’ın İngilizler tarafından işgal edilmesinden sonra ülkenin dârülharbe dönüştüğünü ve bu nedenle hicretin de dini bir vazife olduğunu ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla Hindistan Müslümanları, hicret veya cihadı tercih etmek zorunda bırakılmıştır. Nitekim Sevr Antlaşması’nın (20 Mayıs 1920) Osmanlı Devleti’ne kabul ettirilmesinden bir müddet sonra Hindistan’dan Afganistan sınırlarına büyük bir insan göçü başlamıştır. 1920’nin Ağustos’unda 25 bine yakın insan sınırı geçtiği, daha sonraki süreç de göz önüne alındığında bu rakamın altmış bine kadar çıktığı bilinmektedir. Çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan muhacirler, yüzlerce kilometreyi bulan yolculuk boyunca hastalık, sıcaklık ve çeşitli hastalıklara maruz kalmış, bunların 20 bin kadarı geri dönmüş, fakat Hindistan’dan ayrılmadan önce her şeylerini sattıkları için zor şartlara maruz kalmışlardır. Geride kalanların çoğu ise telef olurken, hayatta kalanların bir kısmı Orta Asya içlerine, bir kısmı da Türkiye’ye göç etmiştir. Sonuç olarak tamamen hissi, düzensiz ve acele başlayan bu hicret hareketi faciayla noktalanmış ve katılanları da perişan etmiştir.²⁸

1930’lu yıllara gelindiğinde sosyal ve ekonomik bunalımlar Hindistan halkı üzerinde etkisini yeniden göstermeye başlamıştır. Daha önce adaletsiz yasalara karşı “Satyagraha” adını verdiği şiddet içermeyen bir eylem yöntemi seçen Mahatma Gandhi, 1930’da bu defa tuz vergisine karşı yeni bir “Satyagraha” başlatmıştır. Tuz Vergisi Hindistan’da çok eskiye dayandığından insanoğlunun en yoksullarına yönelik sömürünün önemli bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Gandhi bazı taraftarları ile Ahmedabad’daki zaviyesinden çıkıp Dandi’deki Arap Denizi’ne yürüyeceğini ve kendi tüketimleri için deniz tuzu toplayarak devlet tekeline çığneyeceklerini duyurmuştur. Tuz yürüyüşü 30 Mart 1930’da başlamış, bir ay sonra denize ulaşmış ve sinema haberleri sayesinde tüm dünyada izlenmiştir. Gandhi’nin bu eylemi sırasında başlayan olaylarda tutuklananların sayısı 1921-22’dekinin iki katı olarak bilinir.²⁹

Yukarıda da izah ettiğimiz 1947’deki bölünmeyle beraber Pakistan ve Hindistan arasında karşılıklı biçimde büyük bir göç hareketi başlamıştır ve bu sırada katliamlar da devam etmiştir. Bu gelişmeler özellikle henüz yeni bir devlet olarak tarih sahnesine çıkan

²⁸ Azmi Özcan, “Hindistan Hicret Hareketi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (18), İstanbul 1998, s. 108-109; Halil Toker, “Hindistan Hicret Hareketi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (17), Aralık 2004, s. 147-160; Sadiq, *age*, s. 119.

²⁹ Stein, *age*, s. 331-336.

Pakistan için felaketin başlangıcı olurken, Hindistan devleti ise kurulu bir sistem üzerine inşa edildiği için bu bölünmeden daha az etkilendiği söylenebilir.³⁰

Sonuç

Sonuç olarak 16. yüzyılda İngiltere'nin İngiliz Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla başlayan Hindistan'ı sömürme girişimi zaman içerisinde bu şirketin Hindistan coğrafyasında geniş ölçüde nüfuzlu etki alanına sahip olması 1858 yılında yaşanan Büyük Hint İsyanı'na kadar devam etti. İsyanın kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra ise şirketin Hindistan'daki varlığına son veren İngiltere hükümeti, Hindistan'a vali atayarak yönetimi doğrudan kendisine bağladı.

İngiltere hükümetinin şirketi feshedip 1947'deki bağımsızlığa kadar geçen yüz yıllık süreçte Hindistan'ı, atadığı genel valileriyle idare ederek burayı tamamen sömürge haline getirmesi bu süreçte siyasi, ekonomik ve sosyal birçok buhranın yaşanmasına da neden oldu. Özellikle sömürge altında en fazla ezilen Müslümanlar ve Hindular, zaman zaman sömürü düzenine karşı birlikte hareket ederken bazen de kendi aralarında yaşanan iç çatışmalardan dolayı büyük kayıplar verdi.

Müslümanlar ve Hindular arasındaki bu derin ayrışmanın 1930'lu yıllardan sonra daha da artması her iki inanca mensup halkların kaderini kendi başlarına tayin etmelerine sebep oldu. Neticede 1947 yılında İngilizlerin Hindistan'dan kovulmasıyla beraber kendi istiklallerini Pakistan ve Hindistan devletlerinde gören toplumlar bu iki devletin bağımsızlığını elde etmesinin ardından 1921'deki Hicret Hareketi'ne benzer şekilde yer değiştirdi. Bu ise Müslümanların ve Hinduların dinmek bilmeyen acılarına bir yenisini ekledi. Hatta bu acılar sonraki yıllarda bölgede ve iki devlet arasında yaşanan savaşlar nedeniyle sürekli yeniden tazelendi.

Kaynakça

ADIVAR, Halide Edib, *Hindistan'a Dair*, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2014.

ATAÖV, Türkkaya, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör, Barış*, (Çev. Funda Keskin Ata ve Elif Ağaoğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1987.

BIYIKTAY, Ömer Halis. *Timurlular zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Panama Yayınevi, Ankara 2021.

CÖHCE, Salim, "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, ss. 127-217.

³⁰ Erinç, "Hindistan...", s. 75-81.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

ÇELİK, Fikret, "Hint Yarımadası'ndaki ve Ortadoğu'daki Toplumların Uluslaşmaları Örnekleri Işığında, Sömürge Toplumlarının Uluslaşma Süreci", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1, (Kasım 2010), ss. 87-106.

ERİNÇ, Sırrı, "Hindistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (18), İstanbul 1998, ss. 78-81.

GÜNARSLAN, Hüseyin, "Avrupalıların Doğu Ticareti Mücadelesi: İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin Kurulması", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44(2), Aralık 2020, ss. 101-126.

GÜNARSLAN, Hüseyin, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin Hindistan'ı İşgal Süreci", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(17), Haziran 2019, ss. 87-102.

HARDY, Peter, *The Muslims Of British India*, Cambridge University Press, New York 1972.

KONUĞU, Enver, "Cihangir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (7), İstanbul 1993, ss. 538-539.

ÖZCAN, Azmi, "Hindistan Hicret Hareketi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (18), İstanbul 1998, ss. 108-109.

ÖZCAN, Azmi, *Panislamizm; Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020.

ÖZEL, Taha İ., *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*, Vadi Yayınları, İstanbul 2021.

QURESHİ, M. Naem, "Hindistan Hilâfet Hareketi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (18), İstanbul 1998, ss. 109-111.

QURESHİ, M. Naem, "Hindistan Müslümanları Birliği", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (18), İstanbul 1998, ss. 111-112.

RIZVÎ, Saiyid Athar Abbas, "Keşmir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (25), Ankara 2022, ss. 325-327.

ROTHERMUND, Dietmar, *Hindistan Tarihi: Orta Çağ'dan Günümüze*, (Çev. Nurettin Demir), Runik Kitap, İstanbul 2021.

SADİQ, Mohammad, *Türk Devrimi ve Hindistan Özgürlük Hareketi*, (Çev. Funda Keskin Ata), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2018.

STEİN, Burton, *Hindistan Tarihi*, (Çev. Müfit Günay, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2021.

ŞAHİN, H. Hilal, "Bir İngiliz-Türk Savaşında Hintli Askerler: Kût'ül-Amâre'de Sosyal Bir Dram", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4/13, Aralık 2017, ss. 1-23.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

ŞAHİN, H. Hilal, “Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanlarının Tarihî Bağı ve Hindistan Hilafet Hareketi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24), 2019, s. 731-754.

ŞAHİN, H. Hilal, “Turkish National Struggle and Indian Muslims”, *The Indian Journal of Politics*, Vol.53, 2019, s. 115-128.

ŞAHİN, H. Hilal, *Hindistan’da Türk Rönesansı: Ekber Şah ve Din-i İlahi’si*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2020.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Bahadır Şah II”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (4). İstanbul 19991, s. 456.

TOKER, Halil, “Hindistan Hicret Hareketi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (17), Aralık 2004, ss. 147-162.

VURAL, Suat, "Sipahi Ayaklanmasının Siyasi Sebepleri", *Belgü*, (2), Aralık 2015, ss. 181-202.

YELLİCE, Muharrem, *Hindistan*, Platanus Publishing, Ankara 2022.

ZUBRZYCKÍ, John, *Kısa Hindistan Tarihi*, (Çev. Zeynep Demir), Say Yayınları, Ankara 2023.

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadın Yoksulluğu ile Mücadelede Dâr’ül-Aceze’nin Rolü

Seda EKREM¹

Özet

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu sosyal devlet uygulamalarının cismani miadı olarak okuyabileceğimiz Dâr’ül-aceze kurumunun, meşruiyet sınırları dışında kalan yoksul kadınlar açısından önemini çeşitli arşiv vesikalarından hareketle tartışıldığı elinizdeki makale, yoksulluk tarihi çalışmalarına toplumsal cinsiyet bağlamında katkı sunmayı amaçlamaktadır. Kurumun kadın yoksulluğu ile mücadeledeki işlevi, kurum merceğinden devlet ricâlinin “makbul yoksul kadın” tanımı, meşruiyet sınırı dışında kalanlara yönelik politika ve uygulamaların değerlendirilmesi çalışmanın temel çerçevesini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dâr’ül-aceze, sosyal denetim, kadın yoksulluğu, sosyal devlet, Osmanlı.

The Role of Dâr’ul-Aceze in the Fight against Women’s Poverty in the Late Ottoman Empire

Abstract

In this article, in which the importance of the Hospice institution, which we can read as the bodily end of the social state practices of the late Ottoman Empire, for poor women who are beyond the limits of legitimacy, is discussed based on various archive documents, it is aimed to contribute to the study of the history of poverty in the context of gender. The function of the institution in the fight against women's poverty, the definition of "acceptable poor woman" by the state official through the lens of the institution, and the evaluation of policies and practices for those outside the legitimacy limit constitute the basic framework of the study.

Keywords: Dâr’ül-aceze, social control, women’s poverty, social state, Ottoman.

Giriş

Sosyal düzen ya da mülkiyet gözetmeksizin toplumsal üretim mekanizmalarına dâhil edilenlerin oluşturduğu çokluğu ifade eden yoksulluk,² kuşkusuz ki kadınlar tarafından daha sert deneyimlenmekte, dahası yoksulluğun cinsiyetli bir sosyo-ekonomik sorun olduğu tezi günümüzde gittikçe daha geniş bir çevre tarafından kabul görmektedir. “Yoksulluğun kadınlaşması”³ kavramı ile sahaya katkı sunan Diana Pearce⁴, kadın yoksulluğunu salt

¹ Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Bursa, Türkiye. E-mail: 711742004@uludag.edu.tr. ORCID: 0009-0005-5868-3486.

² M. Hardt ve A. Negri, *Ortak Zenginlik*, Çev. Eflâ-Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, 54.

³ Kavram Pearce tarafından (1978), o yıllarda Amerika’da yoksulların 2/3’ünü yoksulların oluşturmasına ve zaman içinde kadınların işgücüne katılım oranındaki artışa rağmen 1950-1970 arasında kadınların ekonomik konumlarının giderek kötüleşmesine dikkat çekmek üzere konumlanmıştır. Çağla Ulutaş, “Yoksulluğun Kadınlaşması ve Görünmeyen Emek”, *Çalışma ve Toplum*, 2009, S. 2., s. 25. Ayrıca 1995 yılında Pekin’de düzenlenen Dördüncü Dünya Kadın Konferansı’nda toplumsal cinsiyetin ana akım politikalara katılması kararı alınmış ve artan kadın yoksulluğunu önlemeye yönelik atılması gereken adımlar sıralanmıştır. 189 hükümet, kadınların güçlendirilmesinin sürdürülebilir bir kalkınmanın temel şartı olduğunu kabul etmiştir.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

ekonomik indirgemeci temayülden uzak, siyasal, sosyal, kültürel boyutların da göz ardı edilmediği bütüncül bir okumayla temellendirmiştir. Bütüncül anlayışa içkin mezkûr okuma, modern dönem yoksulluk teorilerinin başat sorunsalı haline gelen bu meseleye yaklaşımda, tarih, sosyoloji, antropoloji vb. alanların da katkısını zorunlu kılmıştır. Yoksulluğun kökenleri, üretim tarzı biçimlerinin yoksulluk oranına etkisi, yoksulluğun sürekliliğinde kültürel aktarımın katkısı, yoksulluğun cinsiyeti vb. sorular yoksulluğa yaklaşımda tarihsel perspektifi imleyen çalışmaları ön plana çıkarmıştır.

Kadın yoksulluğunu kavrama, önleme ve müdahalede önemli bir merhale olarak karşımıza çıkan tarihselci yaklaşımın ana eğilimlerinden biri de sosyal devlete duyulan ihtiyacın sebep ve koşullarını belirlemedir. Bu bağlamda sosyal devlete giden sürecin tarihsel arka planına odaklandığımızda, geçimlik ekonomiden kâr ekonomisine geçilen süreçte servetin kaynağının emek olarak ölçüldüğünü ve çalışmanın önem arz ettiğini görmekteyiz. Bu yeni dünya düzeninde yoksulluk algısı⁵ da değişmekte ve yoksullar işgücü ve üstelik zıyan edilmemesi gereken bir kitle olarak görülmekteydi. Artık yoksullar, zenginlerin sadakayla ruhlarını arındırdıkları bir varoluştan ziyade üretimin en önemli parçası, olmazsa olmaz işgücüydü.⁶ Dinî arınmadan istihdama oradan hak temelli anlayışa doğru bir izlekte devam eden yoksulluk algısı, yoksulların “çalışma evlerinde “sosyal kontrol”e tâbi tutuldukları İngiltere deneyimi ile başka bir sürece girecektir.

⁴ Diana Pearce, cinsiyet körü ana akım yoksulluk teorilerine alternatif bir okuma ile yoksulluğun cinsiyetli olduğunu savunmakta yüzyıllardır kadınların erkeklere oranla daha yoksul kalmalarının tesadüfi değil siyasal, sosyal, kültürel bir dizi sâiklerle ilintili olduğunu ifade etmektedir. Pearce, yayımladığı bir makalesinde, Amerika Birleşik Devletleri’nde 16 yaş üstü yoksulların üçte ikisinin kadın olduğunu belirterek Amerika’da yoksulluğun kadımlaştığını ifade etmektedir. Diana Pearce, “The Feminization of Poverty: Women, work and welfare”, *The Urban and Social Change Review*, Vol. 11, No. 1-2, 1978, pp. 28-36.

⁵ “Yoksulların mümkün olduğu kadar büyük bir kısmının asla aylak bırakılmaması ve ayrıca bunların ellerine ne geçiyorsa bunu sürekli olarak harcamaları bütün zengin ulusların çıkarlarına uygun olan bir şeydir... Hayatlarını günlük çalışmalarıyla kazanan kimseler, kendilerini işe yarar insanlar hâline getirecek ihtiyaçlarından başka bir dürtüye sahip değildir; bunun için onların bu ihtiyaçlarını hafifletmek akıllılık, tamamıyla tatmin edip yok etmek ise delilik olur. Çalışan bir kimseyi gayrete getirebilmenin biricik yolu ona orta karar bir ücret vermektir. Çok düşük bir ücret onu, kendi mizacına göre, bezginleştirir ya da umutsuzluğa düşürür, çok fazla bir ücret ise küstâh ve tembel yapar... Buraya kadar söylenenlerden anlaşılıyor ki, köleliğe yer vermeyen hür bir ülkede en güvenilir zenginlik, iş görür yoksullar kitlesinden oluşur. Bunların donanma ve ordunun hiç şaşmayan ve tükenmeyen insan kaynağını teşkil etmeleri de cabası; bunlar olmasaydı ne bir zevk ne de herhangi bir ülkenin ürünlerinin değeri olurdu. Toplumunu mutlu kılmak ve halkın kendisini kötü koşullar içinde hoşnut tutmak için, büyük çoğunluğunun hem cahil hem de yoksul kalması gereklidir. Bilgi, arzularımızı hem büyütür hem de çoğaltır, oysa bir kimse ne kadar az şey arzu ederse, onun ihtiyaçlarının tatmin edilmesi o kadar kolay olur.”. Karl Marx, *Kapital*, C. 1, Çev. Mehmet Selik-Nail Satılğan, Yordam Yayınları, İstanbul, 2019, 595.

⁶ Ayşe Buğra, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 26-30.

1. Sosyal Devletin Kurumsal Tarihinde Önemli Bir Merhale: İngiliz Deneyimi

Sosyal devletin kurumsal tarihinde önemli bir yer edinen İngiltere’de modern öncesi dönemde yoksullara yardım kilise eliyle ulaştırılmakta ve sadece “hak eden” yoksula yardımın önemi vurgulanmaktaydı. Sağlıklı yetişkinlerin çalışabilecek durumdayken topluma ve devlete yük olması, dilenmesi, aylıklık, serserilik etmesi hoş karşılanmamaktaydı. Örneğin fizikî hiçbir sorunu olmadığı hâlde çalışmayarak dilenenlere sert yaptırımlar uygulanmaktaydı. 1536’da Tudor döneminde çıkarılan yasada dilenmenin doğru olmadığı ve dilenenlerin cezalandırılacağı belirtilmekteydi.⁷ Bu bağlamda hem İslâm dünyasında hem de Batı’da “hak eden” yoksul vurgusu önem kazanmakta, muhtaç olana yardım dinî temayüller başta olmak üzere başka pek çok sebeple önemsenmekte ve çalışmayan, serserilik, dilencilik eden kesim sosyal kontrol altına alınmaktaydı. Batı’da Protestanlığın ortaya çıkmasıyla etkin hâle gelen çalışmaya övgü ile Hristiyan hayırseverliği, “ulusun zenginliği için bir masraf, müsamaha gösterilemez bir yük” olarak görülmeye başlandı.⁸ Protestan ahlâkın Avrupa’da yayılması ile yoksulların aylak bırakılmaması, çalıştırılması gerekliliği ilkesi benimsendi ve bu durum henüz XVII. yüzyıl başlarında İngiltere’de yoksullar evi (*workhouse*) olarak adlandırılan kurumların ortaya çıkmasında etkili oldu. Bu döneme kadar ise yoksullar, kilisenin yardımlarıyla yaşamlarını sürdürmekteydi. Yoksullar, varlıklı kimselerin bu asimetrik ilişkide onlara yardımda bulunarak bir nevi ruhunu sağaltıp dinî vecibelerini yerine getirdiği araçlardı. Ancak yeni düzende:“(…) Hiç ayırım yapmadan yaşlılar, sakatlar, çalışmayan veya çalışmak istemeyen kimseler, eşcinseller, akıl hastaları, müsrif babalar, hayırsız evlatlar kapatılıyordu; hepsi birden aynı yere kapatılıyordu.”⁹ Bu kapatılma, meşruiyet sınırları dışında kalan, ideal toplum tahayyülüne uymayan herkesi kapsıyordu. Toplumsal huzurun tesisinde önemli bir yer edinen çalışma ahlâkı, en çok da topluma ve devlete yük olan ve mevcut düzeni tehdit edenler içindi. Toplumun huzurunu iş görür yoksullar kitlesinin varlığına bağlayan İngiliz iktisatçı Mandeville, dönemin ideal toplum tahayyülüne dair şunları ifade etmekteydi:

“(…) Yoksulların mümkün olduğu kadar büyük bir kısmının asla aylak bırakılmaması ve ayrıca bunların ellerine ne geçiyorsa bunu sürekli olarak harcamaları bütün zengin ulusların çıkarlarına uygun ola bir şeydir. Hayatlarını günlük çalışmalarlarıyla kazanan kimseler, kendilerini işe yarar insanlar haline getirecek ihtiyaçlarından başka bir dürtüye sahip değildir; bunun için, onların bu ihtiyaçlarını hafifletmek akıllılık, tamamıyla yok edip tatmin etmek ise delilik olur. Ona orta karar bir ücret verilmelidir... Köleliğe yer vermeyen hür bir ülkede en güvenilir zenginlik, iş görür yoksullar

⁷ Yaman, *a.g.e.*, s. 16.

⁸ Bauman, *a.g.e.*, s. 128.

⁹ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 12.

kitlesinden oluşur. Toplumunu mutlu kılmak ve halkın kendisini kötü koşullar içinde hoşnut tutmak için, büyük çoğunluğun hem cahil hem de yoksul kalması gereklidir.”¹⁰

Bu dönemin ideal toplum tahayyülünde “kapatılma” en işlevsel çözüm olarak görülmekteydi. Fransız filozof ve tarihçi Foucault bu durumu-çalışmayan veya çalışmak istemeyen, sabit işi ve evi olmayanların ıslah edildiği bir mekân ve eylem olarak- “Büyük Kapatılma” şeklinde kavramsallaştırmaktaydı¹¹ ve “Büyük Kapatılma” sürecini başlatan temel etkenleri ise ekonomik ve siyasî nedenler olarak görmekteydi. Bahse konu kapatılmada amaç, ekonomik kriz anında aç kalan işsiz ve aylak kesimin başkaldırması tehlikesine karşı güvenli bir önlem almak ve kapatılmış olanların kriz geçtikten sonra ucuz ve kolayca denetlenebilir bir iş gücü oluşturmasını sağlamaktır.¹² Bu bağlamda çalışma yurtları, iş görür yoksullar kitlesinin önemli bir kısmını ıslah ederek aylaklıktan emek sınıfına dahil etme işlevini görmekteydi.

Bu süreçte İngiltere’de yardımı hak etmeyen yoksullar kapatılıp ıslah edilerek emek piyasasına dahil edilirken, çalışan yoksullar sınıfı ise çıkarılan bir dizi yasa ile baskı altında tutuluyordu. Marx, bu durumu şöyle ifade etmekteydi: “Mülklerinden zorla sürülüp çıkarılan ve serseriliğe mahkûm edilen kır nüfusu, korkunç bir terör aracı olarak yararlanılan yasalar altında kırbaçla dövülmek, kızgın demirle dağlanmak ve her türlü işkence altında inletilmek suretiyle ücretli çalışma sisteminin zorunlu kıldığı disipline alıştırıldı.¹³ Mülksüzleştirilip soyut emek olarak istihdam edilenlere yönelik çıkarılan yasalar, onların yeni yaşamlarının izini sürmemizi sağlayan önemli tarihsel belgelerdir. Bu bağlamda kalpazanlık, sahtekârlık, dolandırıcılık vb. pek çok şeyin arttığı düzen bozucu hareketlere ve çalışan yoksullar sınıfının denetimine yönelik çıkarılan yasalar baskıyı içermekteydi:

“Baskı, dönemin temel yasalarında kendisini hissettirmektedir; bu yasaların adlarından da bellidir: İsyân Yasası, Sürgün Yasası, Örgütlenme Yasası, Yoksullar Yurdu Yasası ve Kara yasa. 1715 tarihli İsyân Yasası, yönetici sınıfa, XVIII. yüzyılda işçi sınıfının kolektif eylemine karşı, en basit, en esnek en sık kullanılan kanun silahını sağlamış oldu. 1719 tarihli Sürgün Yasası, cezaların uygulanmasına ilişkin bir ikilemi çözmeye yardımcı oldu. Mahkemeler ya suçluyu asmaya ya da suçlunun parmağını damgalayarak gitmesine izin vermeye mecbur bırakılıyordu. 1721 tarihli Örgütlenme Yasası, ustabaşı dokumacıların, ücretlerini artırmak ve olağan çalışma saatlerini azaltmak için örgütlenmelerini yasa dışı ilan etmiştir. Aynı yıl XVIII. yüzyılın kötülüğüyle en fazla ün salan ceza

¹⁰ Aktaran Marx, *Kapital*, s. 595.

¹¹ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 12.

¹² Foucault, *a.g.e.*, s. 12.

¹³ Marx, *Kapital*, s. 707.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

tüzüğü yaşama geçirilmiştir: Kara Waltham Yasası. Tarihçiler, bu yasanın, XVIII. yüzyılın intikamcı adaletinin, sanki su seviyesindeki yükselmenin başlangıcı gibi, sinyalini verdiğini yazdılar."¹⁴

Kıyası tarımın ticarileşmesi, kırdan kente göçün artması ile yoksulluk problemi ortadan kalkmıyor feodal üretim tarzı yoksulu, yerini kapitalist üretim tarzı yoksuluna bırakıyordu. Dolayısıyla üretim araçlarından koparılan¹⁵ büyük kitleler ücretli çalışana dönüşüyor ve çalışan yoksullar (*labouring poor*) sınıfını oluşturuyordu. Sanayi Devrimi ile kentler, fabrika merkezli, civarında çalışan yoksulların barındıkları birer şehre dönüşmekte, beraberinde barınma ihtiyacını dahi karşılayamayan pek çok evsiz, sefil, dilenen yoksulun yer aldığı "sosyal kontrolü" gerekli kılan bir yaşam alanı imajı taşımaya başlamaktaydı. Geçimlik ekonominin egemenliğinden kâr ekonomisine geçilen bu süreçte emek gücü büyük önem arz etmekteydi. Dolayısıyla mevcut nüfus çalışmalı ve servetin kaynağının emek olarak ölçüldüğü yeni dünya düzeninde aylıklık yapılmamalıydı. XVII. yüzyılda değişen bu yoksulluk algısı, yoksulları artık bir işgücü ve üstelik ziyan edilmemesi gereken bir üretim faktörü olarak görmeye başladı.¹⁶ Artık yoksullar, zenginlerin sadakayla ruhlarını arındırdıkları bir varoluştan ziyade çalışmakla yükümlüydü.¹⁷

Bahse konu İngiliz deneyimi, topluma refah hizmetleri götürürken diğer yandan da nüfusun sosyal ve ahlâkî kontrolünü sağlayan sosyal devletin temeliydi. "Büyük kapatılma" kavramsallaştırmasının en önemli örneklerinden biri olan çalışma yurtları devletin sosyal denetimi sağladığı kurumlardan ilkiydi. Varlıklıların vicdanlarını tatmin etme aracı olarak gördükleri yoksullar, sosyal politikanın temel belirleyicisi olan kapitalizmin etkin olmasıyla birlikte "zenginliği yaratan işgücü" haline geldi¹⁸ ve çalışma yurtları, bu işgücünün önemli bir kısmının ıslah edilip aylıklıktan emek sınıfına dahil edildikleri kurum işlevini gördü.

¹⁴ Linebaugh, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁵ Tarımla uğraşan halkı topraktan koparıp mülksüzleştiren son büyük süreç, "clearing of estates" (gayrimenkullerin temizlenmesi, gerçekte bunların üzerindeki insanların dışarı atılması) olmuştur. Böylece tarım işçileri artık kendileri tarafından işlenen topraklar üzerinde başlarını sokacak bir kulübecik için gerekli olan toprak parçasını bile bulamıyordu. Bkz. Marx, *Kapital*, s. 700.

¹⁶ Buğra, *a.g.e.*, s.26.

¹⁷ Avrupa'da yoksulluğun tarihi üzerine önemli bir çalışması bulunan Geremek:" Orta çağ Avrupası'nın tarımsal medeniyeti içinde, sadece sadakayla geçinen bir kesimin varlığı büyük bir toplumsal rahatsızlık uyandırmıyordu. Aksine, yoksulların belirli bir toplumsal işlevi vardı çünkü onlar zenginlerin sadaka vererek ruhlarının selametini sağlamalarına vesile oluyorlardı. Dilencilik ve sadaka, toplum düzeninin asli bir parçası olarak var oluyordu. Ancak erken modern çağda yoksulluk algısı değişiyor ve yoksulların varlık nedeni zenginlerin ruhsal selameti olmaktan çıkıp, çalışmayla tanımlanmaya başlıyordu." Bkz. Aktaran Buğra, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁸ Esin Hamdi Dinçer, "İktidar Karşısında Vatandaşın İktidarı: Refah Rejimi Bağlamında Yönetimsellik Anlayışının Eleştirisi", *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, s. 34.

Böylelikle İngiliz deneyimi başta Avrupa olmak üzere oldukça geniş bir sahada etkin rol oynadı, kuşkusuz bu deneyimi Osmanlı Devleti de yakından takip etmekteydi.

Osmanlı yönetiminin sosyal devlet kapsamında değerlendirilebilecek politika ve uygulamalarını kabaca üç döneme ayırmak mümkündür. Bunlar: geleneksel yardımlaşma ağlarının vakıflar marifetiyle yürütüldüğü klasik dönem, II. Abdülhamid dönemine özgü paternalist anlayışın hâkim olduğu, tebaasını koruyup kollayan, muhtaçları kimsesiz bırakmayan, otuz yıllık ara dönem ve modern, seküler anlamda sosyal devlet, sosyal politika uygulamalarının sarıh bir şekilde izinin sürülebileceği II. Meşrutiyet dönemi. İngiltere’de yaşananları basından takip eden Osmanlı aydınları, kentin sokaklarında aylıklık ederek çalışmadan dolaşan, dilenen, serserilik eden ve devletin imajını¹⁹ zedeleyen bu grupların denetimini sağlamanın öneminden bahsetmekteydi. Osmanlı eliti tarafından, aylıklığın sosyal ve ahlâkî bir sorun olarak algılandığı *Sabah* gazetesinde çıkan bir haberde görülmekte. Örneğin *Sabah* gazetesinden bir yazar dilencilik için şu ifadeyi kullanır: “*İlm-i servet kavâidine muhaliftir.*”²⁰ Çalışmanın her bireyin sosyal ve ahlâkî bir görevi olduğu ilkesi Osmanlı ileri gelenleri tarafından benimsenmekte çözüm önerileri ve uygulamalar bu ilke doğrultusunda şekillendirilmekteydi. Önerilerden biri muhacirler için uygulanan politikaların dilencilere de uygulanması gerekliliğiydi. Hükümet dilencilere, toprak, tohum, tarım aletleri vererek onların üretime katkıda bulunmasını, istihdam edilmelerini sağlamalıdır.²¹ Dâhiliye Encümeni Mazbata Muharriri Fuad Hulusi Bey, serserilerin tarımsal kolonilere gönderildiği Almanya ve Belçika modelinin örnek alınarak cezai müeyyidelere dayanan Fransız anlayışının terk edilmesi gerektiğini savunur. Ek olarak şu çözüm önerisinde bulunur: “(...) *Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunnamesi’nde ayrıca dâr’üla-cezeler, hastaneler, gurabahaler, sanayi mektepleri gibi müesseseler yapılarak bunların orada istihdam ve iaşesine çalışmak Hükümet için heyeti içtimaiye için bir borçtur, bir vazifedir.*”²² Osmanlı

¹⁹ Dış basına yansıyan haberler, özellikle fotoğraflar devletin imajına zarar verdiği gerekçesiyle devlet ricalinin ileri gelenleri ve aydınlar tarafından mevcut hükümete iletilmiş ve gerekli önlemlerin alınması gerekliliğinin altı çizilmiştir. 1890’lı yıllara ait gazete koleksiyonlarının taranması dilencilikle ilgili kaygıların yaygınlığını ortaya koymaktadır. Örneğin birçok gazetede, dilencilerin kamusal mekânlarda son derece çirkin bir görüntü oluşturduğuna bu durumun Osmanlı devletinin modern görüntüsünü zedelediğine dair haberler yer almıştır. Bkz. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet (1876-1914)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, 79.

²⁰ Özbek, *a.g.e.*, s. 81.

²¹ Öneride bulunan *Sabah* gazetesi yazarı Fransa, Hollanda ve İsviçre’de işsiz güçsüzlerin tarımsal kolonilere gönderildiğinden ve bu kişilerin çalışma yoluyla istihdam edildiğinden haberdar olduğu yorumunda bulunan Özbek Osmanlı elitinin toplum ve ekonomiye dair yeni bir algılayış ve farklı bir zihniyet geliştirdiğini savunur. Bk. Özbek, *a.g.e.*, s. 85.

²² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Kırkbeşinci İnikat, C. 2, Devre 1, 11 Mart 1325 (24 Mart 1909), s. 424.

ileri gelenlerinin öneri ve fikirleri mevcut hükümet tarafından da desteklenmiş ve pek çoğu uygulamaya koyulmuştur.

2.Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devletin Mücessem Sembolü Olarak Dâr'ül-aceze

1853 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşlarının ardından yaşanan sosyo-ekonomik buhranlar, mevcut yönetimin artan yoksulluk karşısında birtakım “modern” önlem ve düzenlemelerde bulunmasına neden oldu. Artan yoksul sayısı, fuhuş, suç, dilenme gibi olguların daha sık ve şiddetli yaşanmasına sebep olurken toplumun huzur ve ahlâkî yapısını tehdit eder hale geldi.²³ Geleneksel dayanışma ağlarının terki gerekliliği noktasında hemfikir olan devlet ricâli, modern anlamda devlet eliyle kontrol edilen kurum ve politikalara ihtiyaç duydu. Meşruiyet sınırı dışında kalanların ıslah edilerek yaşama yeniden kazandırıldığı bu toplum tahayyülünde gerçekten çalışamayacak ve bakıma muhtaç durumda olan tebaanın ise devletin inşa ettiği bu kurumlarda müdafaası esas alındı. Tüm bu temayüllerin sembolü olarak okuyabileceğimiz Dâr'ül-aceze'nin, Osmanlı tarihinde modern anlamda sosyal devlet gelişiminin miadı olarak kabul edilmesi abartılı olmayacaktır.

Dâr'ül-aceze hakkında ulaşılabilen en eski belge 7 Eylül 1886 tarihlidir. Meclis-i Mahsus-ı Vükela bu tarihte devletin payitahtını adeta hasta ve sakat sergisine çeviren dilencilere bir çare bulmak amacıyla toplandı. Görüşmeler sonunda İstanbul'da din, mezhep ve ırk ayrımı gözetilmeksizin dilenmek zorunda kalanların barınacağı bir Dâr'ül-aceze yapımı tasarlandı. Ancak uzunca bir süre bu kurumun hayata geçirilmesi için bir çaba sarf edilmedi.²⁴ Bundan dört yıl sonra II. Abdülhamid, yayınladığı 30 Mart 1890 tarihli iradesiyle²⁵ konuya ilişkin projelerin kendisine bildirilmesini istedi. Kimsesiz sokak çocukları ile alil ve sakatların barındırılması için bir tesis açılması gerekliliğini vurgulayan bu irade ile “resmiyet” kazanmış olan kurumun adının Dâr'ül-aceze olarak belirlenmesine ise 7 Nisan 1890 tarihli fermanla karar verildi.²⁶ Dersaadet'te ve sair vilayetlerde dilencilik yapan kimsesiz çocuklarla hasta ve

²³ Yüzyıl sonunda yoksulluğun ulaştığı boyutu tam olarak saptamak mümkün olmasa da artan suç, fuhuş, dilencilik gibi sosyal problemler üzerinden okumak mümkün olabilir. Şüphesiz ki yoksulluk pek çok sosyal problemin kaynağıdır ancak yoksul=suçlu formülasyonuna götürebilecek bu “sorunlu” yaklaşıma temkinli davranmakta fayda vardır.

²⁴ 7 Eylül 1886'da Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde İstanbul'da bir Dâr'ül-aceze kurulması kararlaştırılır. 31 Ocak 1896'da II. Abdülhamid'in viladet günü Dâr'ül-aceze'nin Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak resmen açılması. Bkz. Nuran Yıldırım, *İstanbul Dâr'ül-aceze Müessesesi Tarihi*, İstanbul: Dâr'ül-aceze Vakfı Yayınları, 1996, s. 1. Yıldırım 1997 yılında Dâr'ül-aceze vakfı tarafından finanse edilmiş olan bir proje kapsamında kurumun ayrıntılı bir tarihini hazırlamıştır. Osmanlı Arşivi ve gazetelerdeki kurumla ilgili neredeyse bütün belgeleri çalışmasında başarılı bir şekilde kullanan Yıldırım, Dâr'ül-aceze hakkında malumat sahibi olmak isteyenler için başat başvuru kaynağı olmaktadır.

²⁵ BOA., İ. DH, 1176/91967, 18 Mart 1306 (30 Mart 1890).

²⁶ BOA, DH. MKY, 1714/96, 25 Mart 1306 (6 Nisan 1890).

sakat yaşlıların barınacakları bir yer tahsisi ve Dersaadet'te inşa edilecek Dâr'ül-aceze'nin masraflarının nereden karşılanacağına dair bir nizamname içeren bu arşiv kaydı, Dâr'ül-aceze'nin kurumsal tarihine dair önemli malumatlar içermektedir. Dâr'ül-aceze'nin kurulmasına yönelik çalışmaların o dönemde dilencilik yaygın olduğu Londra, Paris ve Berlin gibi Avrupa şehirlerindeki dilencilikle mücadele yöntemlerinden esinlenilerek sürdürüldüğünü hatırlatmakta fayda vardır.²⁷ Bu maksatla Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın 25 Şubat 1891 tarihli toplantısında Avrupa'daki Dâr'ül-aceze benzeri kurumlar hakkında araştırma ve yazışmalar yapıldı.²⁸

Modernleşme atılımlarına hız verilen Osmanlı Devleti'nde, düalist yapının göze çarptığı II. Abdülhamid dönemini bir geçiş süreci olarak değerlendirmek mümkündür. II. Abdülhamid,²⁹ modern, sistemli, kurumsallaşmış ve standart sosyal refah uygulamalarını kendi hazinesinden destekleyerek modern ve geleneksel uygulamaları bir araya getirdi.³⁰ Atiyye-i seniyye II. Abdülhamid dönemi geleneksel sosyal yardım uygulamaları içerisinde en göze çarpanıdır. Hayır işleri ve atiyye-i seniyyeler, Abdülhamid rejiminin meşruiyetini güçlendirmesine de katkı sağladı.³¹ Bu uygulama ile padişah, yoksul ve yardıma muhtaç kimselere doğrudan kendi hazinesinden bahşettiği hediyeler aracılığıyla tebaasını koruyup kollamakta ve erkini, kudretini yeniden üretme imkânı yakalamaktaydı. Zira padişah hediyelerinin geniş bir kitleye siyasî mesajlar iletme işlevi de vardı. Padişahın hediyeleri yalnızca bizzat hediye verilen kişiyi ilgilendirmemekte³², bilakis daha geniş bir zümreyi hedef almaktaydı.³³ II. Abdülhamid dönemi hediye sistemini diğerlerinden ayıran en önemli özelliklerinden biri de bunu törensel bir biçimde gerçekleştirip matbuat yoluyla³⁴ geniş kitlelere yaymak oldu.

3. Osmanlı Devleti'nde Gelenekten Kopuş

²⁷ Nurettin Birol, "II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Dâr'ül-aceze'nin Yapımı ve Halil Rıfat Paşa'nın Çalışmaları", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 2017, 36.

²⁸ Yıldırım, *a.g.e.*, s. S. 24.

²⁹ Dâr'ül-aceze'nin inşa masrafları için bastırılan biletlerden on bin liralık kısmının padişah tarafından peyderpey ihşanda bulunularak satın alınacağı bilgisini içeren belge için bkz. *BOA*, HH.İ, 223/114, 20 Teşrin-i sâni 1309 (2 Aralık 1893).

³⁰ Esra Demirci Akyol, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Sosyal Politika Uygulamaları", *Sosyal Politika Çalışmaları*, Sayı 31, 2013, s. 36.

³¹ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 123.

³² Padişahla fakir ahali arasındaki hediye ilişkisi karşılıklılık ilkesi temelinde değerlendirilmelidir. Bu karşılıklılık, ifadesini, padişahın fakir ahalinin sorunlarını yakından takip etmesi ve onları koruma ve kollama doğrultusundaki faaliyetlerine mukabil, ahalinin de padişaha karşı itaat ve bağlılık duygusu taşımasının beklenmesinde bulmaktadır. Özbek, *a.g.e.*, s. 123.

³³ Özbek, *a.g.e.*, 121.

³⁴ Özbek, *a.g.e.*, 132.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

İmparatorluğun modern bir görünüm aldığı, bürokratik, sürekli bir hizmet anlayışının varlığını sürdürmeye başladığı ve vatandaşlık bağının önem kazandığı II. Meşrutiyet döneminde, sosyal devletin cismani bir görünümü olarak nitelendirebileceğimiz Dâr'ül-aceze, gelenekten kopuşun önemli bir sembolüdür. Ancak Dâr'ül-aceze'nin kuruluş amacının yalnızca artan yoksul ve muhtaçlara bir an evvel el uzatmak olmadığını hatırlatmakta fayda vardır.³⁵ Açılmasında, artan dilencilerin³⁶ kontrol altına alınmasının gerekliliği fikri temel motivasyon olmuştur:

“1895'ten önceki yıllarda sokaklarda binlerce kimsenin dolaşıp dilendiği görülmekte ve bu vaziyet dikkati çekmekte idi. İşte bunları toplayıp barındırmak ve işe, güce kudret olanları çalıştırmak ve aynı zamanda bu gibilere bir sanat öğretmiş olma fikri uyanmış ve Dâr'ül-aceze'nin yapılıp açılması düşüncesi belirmiştir.”³⁷

Bir dilenci kızın ağzından ise Dâr'ül-aceze'nin açılışı umut ve heyecanla dökülür:

“Ah! Hünkâr bize büyük bir ev yaptırıyormuş. Burada çok rahat edeceğiz diye arkadaşlar söylüyor. Ben de çok seviniyorum. Allah padişahımıza uzun ömürler versin.”³⁸

İstanbul'da dilencilik ile mücadelenin XVI. asırda başlayan ve dört yüz yıldan beridir halledilemeyen bir mesele olduğunu ifade eden Koçu, İstanbul Ansiklopedisi'nde³⁹ dilenci betimlemesini şöyle yapar:

“Her kötülüğün anası tembelliktir derler. Dilenci de o kahpenin doğurduğu veled-i zinâdır; ham elli, ham kafalı, bütün sermayesi, hüneri, marifeti

³⁵ Özbek, *a.g.e.*, s. 201. II. Abdülhamid'in hayratı olarak kurulmakta olan Dâr'ül-aceze'nin, basit bir “yoksullar evi” olduğunu düşünmek son derece yanlıştır. Bu kurum bilakis iç ve dış kamuoyunu etkilemek üzere planlanmıştır. Bu hedefe, kurumun mimari yapısının ihtişamıyla değil, sağlayacağı hizmetlerin modern niteliğiyle ulaşılabilecekti. Dâr'ül-aceze her şeyden evvel II. Abdülhamid'in, halkın refah ve sağlığı konusunda taşımakta olduğu ilgiyi temsil etmek üzere kurgulanmıştı ve bu anlamda türünün bütün özelliklerini bağrında taşıyan örnek bir kurum olmalıydı. Bu kurum, hastaneleri, koğuşları, atölyeleri, okulları ve ibadethaneleriyle farklı yoksul kategorilerinin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde tasarlanmıştı. Birimler, erkek ve kadınlar için ayrı ayrı koğuşlar ve hastaneler, kimsesiz bebekler için bir ırzahane/kreş, bir yetimhane, çalışabilecek yaşta olanlara iş sağlamak ve meslek kazandırmak üzere çeşitli imalathaneler, bir adet bakteriyolojihane, bir mekteb-i ibtidai ve cami ve değişik cemaatler için kiliselerden oluşmaktaydı. Özbek, *a.g.e.*, 207.

³⁶ Yakalanarak Dâr'ül-aceze'ye teslim edilen dilencilerin listesi için bkz. BOA, DH. DACZ, 3/118, 5 Ağustos 1317 (18 Ağustos 1901); Dâr'ül-aceze'ye gönderilen dilencilere dair Zabtiye Nezareti'nin yazısı için bkz. BOA, DH. DACZ, 3/110, 26 Nisan 1316 (9 Mayıs 1900).

³⁷ Reşad Ekrem Koçu, “Dâr'ül-aceze”, *İstanbul Ansiklopedisi*, içinde, Koçu Yayınları, İstanbul, 1966, 4243.

³⁸ Kadri, “Bir Dilenci Kızla Mukaleme”, *Servet-i Fünun* 10, S. 237, (Eylül 1895), 24.

³⁹ Koçu, *a.g.e.*, s. 4573.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

alınıdaki ar, utanma duvarını çatlatıp avuç açmaktan ve insanlığın şefkat, yardım duygularını iblisâne sömürmekten ibarettir. Çalışmayan hakiki düşkünler, hakikaten yardıma muhtaç olanlar derin bir yoksulluk girdabı içinde, bin bir dert ile kıvranarak muhayyilemizin hududu dışında mahrumiyetlere göğüs gererek yaşarlar. Dâr'ül-aceze'ye sığınamazlarsa el avuç açma zilletini gösteremedikleri için her an halâskâr ölümü dört gözle beklerler.”⁴⁰

Milletlerin mustarip olduğu toplumsal bir hastalık olarak görülen tembellik,⁴¹ Osmanlı İmparatorluğu örneğinde mensuplarını ve İmparatorluğun uluslararası sistemdeki konumunu tanımlayan ve ilerlemesini engelleyen bir kavram olarak kullanılmıştır.⁴² Osmanlı devlet adamları ıslahat kanunları ve nizamnameleri çıkarırken, kamuya mal olmuş aydınlar (ahlâkçılar, romancılar, polemikçiler, çeşitli kademelerden bürokratlar, eğitimciler, gazeteciler, ulema mensupları gibi her türden kültür üreticisi) ise tembelliği ortadan kaldırma ve bir ulus inşa etme rolüne soyundular.⁴³ Yardımı hak eden ve etmeyenler ayrımını “tembellik” mefhumu ile temellendiren Koçu da bu bağlamda dönemin “makbul” yoksul muhayyilesine dair önemli tespitlerde bulunmaktadır. Tembellik⁴⁴ ederek dilenmeyi seçen merhametsiz, kadın-erkek bütün iffet ve namus kaygılarından sıyrılmış dilencilerin⁴⁵ aksine “makbul” yoksulların, devletin yardımına dahi erişemese de ölümü göze alacak kadar onurlu olduklarını belirtir. “*Dilencilik memleketimizde içtimai bir yara, bir çibandır. Dilenciliği zabıta takibi ile önlemek koca karı ilacı, hava cıva merhemi ile tedaviye benzer. Bu yaraya,*

⁴⁰ Koçu, *a.g.e.*, s. 4573.

⁴¹ “Pek çok savunucusu için çalışkanlık, ilerlemenin bir aracı olmaktan ibaret değildi. Çalışkanlık ilerlemek anlamına da geliyordu ve dolayısıyla modernliğin kendisiydi. Bu formüleştirmelerin arkasında, her bir bireyin çabasının, ulusal ilerlemenin temelini ve enerjisini yarattığı ve ulusun bir bütün olarak kurtuluşunun ya da yok olmasının, her bir vatandaşının devlete faal ve bilinçli biçimde katkı vermesine bağlı olduğu şeklinde zımni bir varsayım bulunmaktaydı. Başka bir deyişle her bir birey, ulusun ilerlemesinden maddi ve manevi olarak sorumluydu.” Melis Hafez, *Osmanlı'da Tembellenin İcadı*, Fol Kitap, Ankara, 2023, s. 25.

⁴² Hafez, *a.g.e.*, s. 20.

⁴³ Hafez, *a.g.e.*, s. 24.

⁴⁴ Bedenen güçlü olduğu halde çalışmayanlar ve serserilik yapanlar Darülaceze'ye sevk edilerek dilencilerin azaltılması hususunda tedbir alınmıştır. Bunun için Bkz. *BOA*, DH. MUİ, 85/33, 07.04.1328. İstanbul ve Beyoğlu'nda çoğalan dilenciler toplatılarak malul olanlar Dâr'ül-aceze'ye gönderilmiş, sağlam olanlar hakkında ise Serseri Nizamnamesine uygun davranılması gerektiği belirtilmiştir.

⁴⁵ 1896'da yayınlanan Dâr'ül-aceze Nizamnamesi'nde; “Dâr'ül-aceze'ye müracaat etmeyip dilenmeye devam edenler zabıta tarafından toplanıp Dâr'ül-aceze'ye sevk edileceklerdir, taşralı olanlar da memleketlerine gönderilecektir. Halkı iz'ac etmeyerek bir şey satarak dolaşacak dilencilere dokunulmayacaktır. “Bkz. Aktaran Koçu, *a.g.e.*, s.4576; “Dâr'ül-aceze'ye müracaat etmeyip veya teslim edildikleri halde salıverilen hasta ve kimsesizlerin sokaklarda dilenmelerinin önlenmesi için ilgili nizamnamelerin harfiyen uygulanması...”. Bk. *BOA*, DH. MKT, 2178/1, 3 Teşrin-i sâni 1316 (16 Kasım 1900).

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

çibana operatör eliyle ameliyat lazımdır”⁴⁶ önerisinde bulunan Koçu, kuşkusuz tıpkı Batı’da olduğu gibi devletin bu sorunu çözmek için çok daha radikal⁴⁷ bir girişimde bulunması gerektiğinin altını çizer. Zira kendi başına ne kadar özgün olursa olsun, Osmanlı deneyimi dünya genelindeki geniş çaplı değişimlerden bağımsız bir hâlde değildi. İngiltere’de inşa edilen “*Workhouse*” yani “Yoksullar Evi”ne benzer bir kurum olan Dâr’ül-aceze, göçler ile artan nüfus ve yoksulluğun sebep olduğu dilencilik, fuhuş gibi sosyal problemlerin denetimini kolaylaştırırken, gerçekten kimsesiz, yoksul ve yardıma muhtaç kişilerin barınabileceği bir mekân olma özelliği ile mezbûr radikalliğin simgesi olarak kurulacaktır ve böylece “makbul yoksul kadınlar” şeklinde kategorize edebileceğimiz gerçekten yardıma muhtaç kesim Dâr’ül-aceze’de barındırılmaya hak kazanacaktır. Bu dönemde imparatorluğun ilerlemesine katkıda bulunacak ideal vatandaşın inşası sıkı çalışma, disiplin ve çalışkanlık gibi belirteçleri içeriyordu.⁴⁸ Dolayısıyla çalışmayarak aylıklık, serserilik eden, “hak etmeyen” yoksulu ayırmak ve ideal toplum tahayyülüne uygun birer vatandaş hâline getirmek önem arz ediyordu.

Dâr’ül-aceze’nin kuruluşundan 1 Ağustos 1945’e kadar müesseseye 11.214 kadın, 9216 kız çocuk kabul edildiği tespit edilmiştir.⁴⁹ 1906 tarihli arşiv belgesi Dâr’ül-aceze’nin kuruluşundan (1896) 1904’e kadar 313 kadının Dâr’ül-aceze’de kaldığını göstermektedir.⁵⁰ 1911 yılında kuruma 245 kadının alındığını ve aynı yıl içinde kurumdan 109 kadının tahliye edildiğini görmekteyiz.⁵¹ Tahliyeler ölüm nedeniyle olduğu gibi uygunsuz davranışlarda bulunup kurumun huzurunu kaçırmaktan da kaynaklanabiliyordu. Kurumun huzurunu bozan kadınların bir daha kabul edilmemek üzere atıldıklarını geç tarihli bir arşiv kaydından öğrenmekteyiz. Mezkûr belge, Trablusgarp mültecilerinden Nadire isimli kadının Dâr’ül-

⁴⁶ Koçu, *a.g.e.*, s.4574.

⁴⁷ Muhtaç durumda olanların Dâr’ül-aceze’ye kabulü ile sürgün dışında bir yöntem geliştirilmiş oluyor ve Osmanlı gerçekten aciz ve yoksul olduğu için dilenenleri devlet himayesine alıyordu. Hak etmeyenler ise dönmek üzere sürgün ediliyordu memleketlerine. Hastalar ise hastanelere sevk edilerek kamunun hem düzeni hem sağlığı kontrol altına alınmış oluyordu. “Dersaadet’te köprü üzerinde bulunan dilencilerin toplanıp bir kısmının Dâr’ül-aceze’ye, cüzzamlı olanlarının Üsküdar Miskinler Dergâh’ına yerleştirilmesi ve taşralı olanların memleketlerine gönderilip geri dönmelerine fırsat verilmemesi.” *BOA*, DH. MKT, 2609/74, 15 Teşrin-i evvel 1323 (28 Ekim 1907).

⁴⁸ Hafez, *a.g.e.*, s. 24.

⁴⁹ Koçu, *a.g.e.*, s.4244.

⁵⁰ Bk. *BOA*, DH. DACZ, 7/21, 21 Şubat 1340 (21 Şubat 1924). Dâr’ül-aceze’nin kuruluşundan itibaren (21 Mart 1312) bu tarihe kadar (Ağustos 1320) Dâr’ül-aceze’de kalan 525 erkek, 313 kadının Dâr’ül-aceze’ye giriş tarihleri, memleketleri, isimleri, baba isimleri ve yaşlarını gösterir kadın ve erkek için ayrı ayrı hazırlanmış iki liste.

⁵¹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 147.

aceze'ye başvuruda bulunduğunu ancak daha önce kabul edilip huzursuzluk çıkardığı için kabulünün bir daha mümkün olmayacağı bilgisini içermektedir.⁵²

4. Sosyal Denetim Aracı Olarak Dâr'ül-aceze

Sosyal devlet pratiğinin salt “yardım” ile ilişkilendirilemeyeceği en önemli boyutlarından birinin de “denetleme” olduğu gerçeği gözden kaçırılmamalıdır. Bu bağlamda, toplumun yerleşik ahlâkî ve sosyo-ekonomik dinamiklerini yerinden eden dilenci, fahişe, serseri, aylak kesimi, denetlenme mekanizmasının nasıl yürütüldüğünün izini sürebileceğimiz tarihsel özneler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Böylece “sosyal kontrol” ve “disiplin” mefhumları, müstakil bir sosyal devlet analizini içererek aşan başat enstrümanlar olacaklardır.

Devlet ricâli “uygunsuz” olarak nitelendirdiği meşruiyet sınırı dışında kalanları, özellikle kadınları, öncelikle sürgün⁵³ ederek sorunu çözmeye çabaladı. Bu zaten yüzyıllardır⁵⁴ başvurduğu geleneksel bir yöntemdi. Arşivde bu yöntemin kullanıldığını destekler nitelikte pek çok vesika mevcuttur. Fahişelik yapan kadınlar bekar ise babaları ve ailesiyle, evli iseler kocaları ve çocukları ile sürgün edilirdi.⁵⁵ Örneğin 1908 tarihli, “Uygunsuz makulesinden” Ayşe diğer adı Tercan kadın Dersaadet'te kimsesi olmadığı için dönüşüne meydan verilmeden İzmit'e gönderilmişti. Osmanlı Devleti, fuhuş yaparken yakaladığı kadınları Emniyet'te sorguya alırken araştırdığı ilk şey Dersaadet'te kimsesinin olup olmadığıydı. Kimsesi olmayanları bir daha kesinlikle dönmek üzere sınır dışı etmek uzun yıllar kullanılan başat çözüm yolu idi. 1904 tarihli arşiv kaydı benzer bir diğer örneği bize sunmaktadır: “Uygunsuz hareketleri tespit edilen Nikdar adlı kadın ile kızlarının Dersaadet'e gelmesine katiyen izin verilmeyecektir.” 30 Temmuz 1904 tarihinde Edirne yönetimi, zabıta tarafından Edirne'ye sürülmüş olan bu kadınların- Nikdar ve kızları Dürdane ile Suna- dilekçesini iletir. Dilekçede zaten İstanbullu olduklarını belirten kadınlar oraya dönmek istediklerini ifade ederler ancak talepleri İstanbullu oldukları gerçeği kabul edilse de mevcut yönetim tarafından reddedilir. Uygunsuz hareketlerde bulunan “makbul” olmayan bu

⁵² BOA, DH. UMVM, 165/76, 16 Nisan 1340 (16 Nisan 1924).

⁵³ Eskişehir'de yapılan şikâyet üzerine bazı ailelerin fuhuş yüzünden başka mahallere teb'id edildiği. Bk. BOA, DH.EUM.6.Şb., 18/52, 17 Teşrin-i evvel 1335 (17 Ekim 1919); Tedavi için Konya'dan Bursa'ya gitmek için izin isteyen Andon kızı Maria'nın evinde fuhuş yaptırmaktan dolayı sürgün edilmiştir. BOA, DH.EUM. 3. Şb.,24/18, 3 Şubat 1336 (3 Şubat 1920). Başka bir örnek için bkz. “Dışarıdan Kütahya'ya gelerek fuhuş yapan kadınların liva dışına çıkarılması”, BOA, DH.EUM.6.Şb, 43/30, 24 Teşrin-i sâni 1336 (24 Kasım 1920).

⁵⁴ 1107 tarihli arşiv kaydı: “Bursa kadısına: İstanbul'un çeşitli semtlerinde fuhuş yapanların Bursa'ya sürülmesi. Bkz. BOA, A. DVNSMH.d,106/1309, 29 Nisan 1107 (9 Mayıs 1696).

⁵⁵ BOA, DH. MKT, 8 Kânûn-i sâni 1305 (20 Ocak 1890); BOA, A. MKT. MVL,80/84; BOA, ŞD., 2538/42, 2 Nisan 1306 (14 Nisan 1890).

kadınlar, Dersaadet'in huzur ve ahlâkî yapısını bozma ihtimalinden böylece men' edilmiş olurlar.⁵⁶

Sürgün⁵⁷ İstanbul dışına olduğu gibi İstanbul içinde de olabiliyordu.⁵⁸ 10 Eylül 1907 tarihli arşiv kaydı Kadıköy Yeldeğirmeni civarında fuhuş yapan kadınların sürülmesi malumatını içermektedir. Mahalle sakinleri, evde zina yapıldığını ileri sürerek zabıta memurları ile evi basarlar. Sakine ve fuhuş yapan diğer kadınlar Bakırköy'e taşınırlar. Devlet, Üsküdar ve Kadıköy'e geçmemeleri için kadınları kefalete bağlar.⁵⁹

Sürgün gibi geleneksel yönteme alternatif olarak özellikle XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yönetimin sosyal devlet gibi davranıp fuhuş yapan kadınları Dâr'ül-aceze'ye kabul ettiğini ya da onlara iş imkânı sağlayarak fuhuş yapmayı engellemeye çalıştıklarını görmekteyiz. İstanbul'da özellikle Beyoğlu, Üsküdar civarında fuhuş yapan kadınların bazılarının memleketlerine sürgün edildiğini bir kısmının ise Dâr'ül-aceze'de uygun bir işe yerleştirildiklerini 1915 tarihli arşiv kaydından görmekteyiz.⁶⁰ Hacer⁶¹ ve Melek'in⁶² hikayesi de Dâr'ül-aceze'ye kabul edilen fahişelerin varlığını kanıtlamaktadır. Bulgaristan'dan İstanbul'a gelerek fuhuşa başlayan Hacer Dâr'ül-aceze'ye kabul edilen kadınlardandı. Hacer⁶³, Bulgaristan'ın Cumalı Kazası'ndan olup yaklaşık on yıl önce İstanbul'a gelerek geçimini fahişelik yaparak sağlamaya başlamıştı. Devletten yardım isteyen Hacer'in hizmetçilik vb. işlerde çalışırsa yine fuhuşa meyyali olur diye kabul edilmemiş, yetkililerce memleketinde yakın bir akrabası olup olmadığı sorulmuştur. Sofya Sefareti'nden gelen kimsesinin olmadığı ve Bulgaristan'a gönderilmemesi gerektiği cevabı üzerine iki aydan beri mûkim olduğu misafirhaneden alınarak Dâr'ül-aceze'ye yerleştirilmiştir. Devlet kimsesiz ve geçimini sağlayacak durumda olmayan bu kadını Dâr'ül-aceze'ye yerleştirmiştir. Hacer ile

⁵⁶ Nadir de olsa yaptığı işten pişmanlığını belirten kadınların affedilip sürülmediğine dair kayıt da mevcuttur. Samsun'da fuhuş yaptığı tespit edilen Anastasya'nın, memleketi olan Gümölcine'nin İskeçe kazasına gönderilmesi kararı üzerine pişman olduğu ve bir daha bu suçu işlemeyeceğine dair söz üzerine affedilmesi. *BOA*, DH.H, 41/3, 16 Eylül 1328 (29 Eylül 1912).

⁵⁷ Fuhuşa teşvik edenlerin de sürüldüğünü belirtmekte fayda vardır bkz. "Fuhuşa teşvikten dolayı Kayseri'ye sürülmüş olan kadınların geçimlerini temin için Ankara'ya veya uygun bir mahalle gönderilmeleri." *BOA*, DH.EUM.ADL, 12/31, 24 Kânûn-i sâni 1334 (24 Ocak 1918); Müslüman kadınları tehdit ve yalanlarla fuhuşa sevk eden Süleyman'ın Musul'a sürgün edilmesi. Bkz. *BOA*, ZB, 450/55, 18 Kânûn-i sâni 1315 (30 Ocak 1900).

⁵⁸ Hatta bazen fuhuş yapan kızlar yakalandığında sürgün edilmeyip ailelerine teslim ediliyorlardı. Örneğin; "Sirkeci'de bir otelde üç Müslüman kızla yakalanan yüzbaşının kaçtığı ve kızların ailelerine teslim edildiği." Bkz. *BOA*, DH.EUM.KADL, 4/38, 13 Kânûn-i sâni 1329 (26 Ocak 1914); Dersaadet'te fuhuş yapan Cideli Ayşe'nin ailesine teslim edilmesi. Bkz. *BOA*, DH.EUM.THR, 50/61, 17 Eylül 1328 (30 Eylül 1912).

⁵⁹ *BOA*, ZB., 478/65, 28 Ağustos 1323 (10 Eylül 1907).

⁶⁰ *BOA*, DH. İD, 76/22, 7 Mayıs 1331(20 Mayıs 1915).

⁶¹ *BOA*, DH. İD, 47/11, 3 Kânûn-i sâni 1326 (16 Ocak 1911).

⁶² *BOA*, DH. EUM. THR, 34/70, 17 Mayıs 1326 (30 Mayıs 1910).

⁶³ *BOA*, DH.İD., 47/11, 3 Kânûn-i sâni 1326 (16 Ocak 1911).

benzer imkândan faydalanan diğer bir kadın ise Melek'tir.⁶⁴ Melek Beyoğlu'nda bir otel odasında fuhuş yaparken yakalanmış ve tutuklanmıştır. Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne gönderilen yazıdan hikâyesini öğrendiğimiz Melek Arabistan'dan İstanbul'a gelmiş hizmetçilik işiyle uğraşmış ancak fuhuşa da bulaşmıştır. Arşiv kaydına göre Melek hademelik yapan bir adamla Beyoğlu Derviş Sokak'taki bir otelde fuhuş yaparken yakalanır ve tutuklanır. Meleğin sorgusunda aslen Arabistanlı olduğu ve Şeyh İbrahim isimli kişi tarafından İstanbul'a getirildiği öğrenilir. Bahse konu şahsın ölümü üzerine Melek Nazmi Bey isimli birine satılır. Onun yanından ayrılan Melek hizmetçilik yapmaya başlar. Ancak artık iş bulamadığını boşta olduğunu ve geçimini sağlayamadığını söyleyerek yardım ister, Meleğin yetkililerce Dâr'ül-aceze'ye yerleştirilmesine karar verilir.

Yukarıdaki arşiv kayıtlarının aksine fuhuş yaptıklarından kaynaklı Dâr'ül-aceze'ye kabulünün münasip olmayacağı bilgisini içeren vesikalar da mevcuttur. Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin fuhuşla mücadelede Dâr'ül-aceze'yi kullandığı savı abartılı olacaktır. Nitekim mezkûr kaynaklar bu mübalağalı savı çürütmektedir. Örneğin Hacer'in Dâr'ül-aceze'ye kabulü ile aynı tarihli başka bir vesikadan, fuhuşa alışmış kişilerin, Dâr'ül-aceze'ye kabulleri münasip olmayacağından şehremanetine bir tebligat gönderildiğini görmekteyiz.⁶⁵ Devlet erkânının en büyük korkusu fuhuşun yaygınlaşmasıydı, sefaletle baş edemeyen pek çok kadının buna meyyalinin devletin kendi açtığı kurumda zuhur etmesi engellenmesi gereken önemli hadiselerden biriydi. Yine 1910 yılına ait arşiv kaydında evsiz fahişelerin Dâr'ül-aceze'ye kabullerinin münasip olmayacağı ve bu gibilerden bulaşıcı hastalık taşıyanların hastanelere gönderilmelerinin elzem olduğu⁶⁶ malûmatı yer almaktadır. Osmanlı Devleti, Dâr'ül-aceze'ye kabul etmese de kamu sağlığını korumak maksadıyla bulaşıcı hastalık taşıyan kadınların tedavilerinin devlet tarafından karşılanmasını sağlamıştır.

1910 tarihli bir diğer belgede de İzmid'de mükim kadının namus ehli olmadığı bildirilerek Dâr'ül-aceze'ye kabul edilmediği⁶⁷ görülmektedir. Yine 1911 tarihli kayıt, Beşiktaş'ta bir Rum ile gayrimeşru ilişkide bulunduğu için söz konusu Rum'un itlafına sebep olan Bedriye adlı kadının, Nisa Tevkifhanesi ya da Dâr'ül-aceze'de misafir olarak barınmasının mümkün olmadığına karar verildiğini göstermektedir.⁶⁸ Bedriye'nin Zabtiye Nezareti'nce uygun bir yere nakline karar verilir.⁶⁹ Meskensiz fahişelerin Zabtiye Nezareti'ne

⁶⁴ BOA, DH.EUM.THR., 34/70, 17 Mayıs 1326 (30 Mayıs 1910).

⁶⁵ BOA, ZB., 327/113, 22 Ağustos 1324 (4 Eylül 1908).

⁶⁶ BOA, DH. MKT, 2632/61, 21 Eylül 1326 (4 Ekim 1910).

⁶⁷ BOA, DH.MKT, 2694/42, 4 Kânûn-i evvel 1326 (17 Aralık 1910). İzmid'de mükim Boşnak Faik Hamdi, Tatar Osman ve Abdullah Hasan'ın kadın oynatırken Boşnak İzzet ve arkadaşları tarafından basıldığı, aralarında çıkan hadisede Abdullah'ı vuran izzet Bey'in Adliye'ye tesliminin tebliği, kadının namus ehli olmadığı bildirilerek Dâr'ül-aceze'ye kabul edilmediğini içerir belge.

⁶⁸ BOA, DH. MKT, 2870/43, 19 Haziran 1327 (2 Temmuz 1911).

⁶⁹ BOA, DH. MKT, 2669/53, 2 Teşrin-i sâni 1326 (15 Kasım 1910).

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

ait Nisa Tevkifhanesi'nde muhafazaları ve hasta olanlarının, kadınlara mahsus hastanelerde tedavi edilmeleri bildirilir.⁷⁰ Dâr'ül-aceze'ye kabul edilmeyen evsiz hayat kadınları için bir barınak sağlamanın zorunlu olduğuna dair bir de tebligat şehremanetine gönderilir.⁷¹

Sıralanan arşiv kayıtları göstermektedir ki Osmanlı yönetimi, Dâr'ül-aceze'yi, meskensiz fahişelerin barınakları olarak tahayyül etmemekte,⁷² hastalık bulaştırılması, kurumun ahlâkî yapısının bozulması vb. gerekçelerle başvuruları reddetmektedir. Ancak bu, mağdur kadınların sorunlarına tamamen yüz çevirdiklerini tanıtlamamaktadır. Aksine, hastalık taşıyanların hastanelerde tedavilerinin⁷³ yapılması ya da barınak sorunlarının çözümü için başvurdukları yöntem ve yazışmalar sosyal devlet gibi davranıldığıının emareleri olarak okunabilmektedir.

1920 tarihli bir arşiv belgesi⁷⁴ bize Dâr'ül-aceze'nin, suçluların cezalarını tamamlayacakları bir mekân olarak da kullanıldığını göstermektedir. Kimsesiz ve çocuklu kadın mahkumların ceza sürelerini Dâr'ül-aceze'de özel bir odada tamamladıkları malumatını içeren kayıt istisnai bir örnek de olsa bu savı tanıtlamaktadır.

“Dâr'ül-aceze'de İslâmlarla birlikte Rum, Ermeni ve Yahudi unsurlarının da barınmaları esası kabul edilerek bunların dini ihtiyaçlarını karşılamak için de müessese içinde cami ile beraber kilise ve havralar da yapılmıştır.”⁷⁵

Dinî ayırımın yapılmadığını arşivde yer alan pek çok vesikadan görmekteyiz. Devlet, Musevi, Ermeni, Rum vb. milletinden olan vatandaşlarına da kurumlardan faydalanma imkânı tanımıştır. Örneğin 1900 tarihli belgeye göre Musevi milletinden olan kimsesiz ve muhtaç bir kadın Dâr'ül-aceze'ye kabul edilmiştir.⁷⁶ Mevcut yönetimin din değiştirerek Müslümanlığı seçenlere tanıdığı imkânlar çeşitli cemaatlerden kadınlar üzerinde etkili olmuştur. Mesela 1911 tarihli belgeye göre Ermeni iken Müslüman olan Fatma'ya Dâr'ül-aceze'den tahrirat

⁷⁰ BOA, DH. MKT, 2695/3, 5 Kânûn-i evvel 1326 (18 Aralık 1910):

⁷¹ BOA, DH.MKT, 2653/24, 15 Teşrîn-i evvel 1326 (28 Ekim 1910).

⁷² Hacer ve Melek gibi Dâr'ül-aceze'ye kabul edilen istisnai örnekleri hatırlatmakta da fayda vardır. Zira genel olarak devlet erkânı mevcut ortamın ahlâkî yapısının bozulmasından duyduğu kaygı ve bulaş riskinden kaynaklı fuhuşa bulaşan kadınları Dâr'ül-aceze vb. kurumlara yerleştirmekten çekinmiştir.

⁷³ Örneğin; Fuhuş yaptıkları kesin olarak tespit edilen kadınların tedavi için Erdek kazası Paşalimanı Nahiyesi frengi hastanesine gönderilmesi. Bkz. BOA, DH.EUM.SSM, 31/9, 16 Kânûn-i evvel 1336 (16 Aralık 1920); Gelibolu'da İngiliz askerleriyle fuhuş yapan bazı hastalıklı kadınların tedavi için Edirne'ye gönderilmesi. Bkz. BOA, DH.EUM.6.Şb, 49/44, 19 Mayıs 1337 (19 Mayıs 1921).

⁷⁴ BOA, DH. MB. HPS. M, 34/86, 25 Teşrîn-i sâni 1336 (25 Kasım 1920):

⁷⁵ Reşad Ekrem Koçu, “Dâr'ül-aceze”, *İstanbul Ansiklopedisi içinde*, Koçu Yayınları, İstanbul, 1966, 4244.

⁷⁶ BOA, DH. DACZ, 3/111, 15 Mayıs 1316 (28 Mayıs 1900).

verilmiş ayrıca oğlunun da yatılı okula kaydı yapılmıştır.⁷⁷ Sefaletle mücadele eden Fatma'nın Müslümanlığı seçmesi hem Dâr'ül-aceze'ye kabulde kolaylık sağlamış hem de oğlunun eğitime erişmesinin yolunu açmıştır. 1904 tarihli belge yine ihtida eden bir gayrimüslim kadının Dâr'ül-aceze'ye kabulü malumatını içermektedir. Gemlikli olup Balıklı'daki ihtiyar kadınlara mahsus hastanede kalıyorken İslâmiyet'i kabul eden Rum cemaatinden Fatma adlı kadın Dâr'ül-aceze'ye kabul edilmiştir.⁷⁸ Kadınların Dâr'ül-aceze'ye kolaylıkla kabul edilmelerini düşündükleri için mi din değiştirdikleri yoksa bu durumdan tamamen bağımsız bir şey mi olduğuna dair değerlendirmede bulunmak güçtür. Ancak belgelerde bunun özellikle belirtilmiş olması düşündürücü. 1906 tarihli başka bir belgede Dersaadet ahalisinden ve bakıma ihtiyacı olduğu belirlenen Rum cemaatinden Maryo Hatun'un Dâr'ül-aceze'ye kabul edildiği bilgisine ulaşmaktayız.⁷⁹ Yanyalı ve Rum cemaatinden olup kimsesiz, malul ve doksan yaşını aşmış bulunan ve Patrikhane ile Estepalyaca kabul edilmeyen Farusu (Feroso) kadının da Dâr'ül-aceze'ye kabul edildiğini arşiv kayıtlarından görmek mümkün.⁸⁰ Patrikhane'nin dahi kabul etmediği yaşlı ve bakıma muhtaç kadının düşkünler evine kabul ediliyor oluşu diğer cemaatlere mensup tebaa üzerinde de olumlu bir izlenim yaratmakta, devletin zor durumda olan yaşlı, bakıma muhtaç kimselere el uzatması modern anlamda bir sosyal devlet gibi davranıldığını tanıtlamaktadır. Dolayısıyla her milletten, yaştan, sınıftan, cemaatten kişilerin barınabildiği kurumun özellikle kadın yoksulluğu ile mücadelede oldukça işlevsel olduğunu söylemek mümkün. Ancak kurumun sınırlı kapasitesi soruna yönelik köklü bir çözüm sağlamamaktadır. Devlet böylelikle kamusal alanda yaşlı ve bakıma muhtaç oldukları için dilenci kadınların görünürlüğü azaltarak modern imajına verilen zararı engellemekte çalışabilecek iyi durumda olan kadınlara sağladığı iş imkânları ile kadın istihdamına katkıda bulunmaktadır.

5.Kadının Çalışma Hayatına Kazandırılmasında Dâr'ül-aceze'nin Rolü

Dâr'ül-aceze, çalışamayacak durumdaki yoksul kadınlar için bir mesken olmanın yanı sıra üretime katkı sağlayabilecek sağlıklı bireylere meslekî eğitimin de verildiği bir kurumdu. Örneğin Dâr'ül-aceze'de işe yarar kimselere sanat icra etmesi için Hereke Fabrikası'ndan bir usta getirilmiş ve bu kimselerin böylece üretime katkısı sağlanmıştır.⁸¹ Yine Dâr'ül-aceze'de bir pavyon ayrılarak muhacirinden dul kadınlara hizmetçilik öğretilerek talep halinde hükümet eliyle hanelere gönderilmiştir.⁸² Savaşlar dolayısıyla Osmanlı topraklarına göç eden

⁷⁷ BOA, DH. MUİ, 15/5, 11 Eylül 1327; 1314 tarihli başka bir kayıt: "Vapurla Marsilya'ya gönderilen doksan üç Ermeni içerisinden esbab-ı maişetten mahrum olan on sekizinin Dâr'ül-aceze'ye kabul olacağı...". Bkz. BOA, Y.A.HUS, 360/30, 23. Nisan 1314.

⁷⁸ BOA, DH. MKT, 567/77, 23 Mayıs 1320 (5 Haziran 1904).

⁷⁹ BOA, DH. MKT, 922/80, 3 Teşrin-i sâni 1322 (16 Kasım 1906).

⁸⁰ BOA, DH. MKT, 1190/58, 5 Temmuz 1325 (18 Temmuz 1909).

⁸¹ BOA, DH. DACZ, 3/107, 15 Kânûn-i evvel 1315 (27 Aralık 1899).

⁸² BOA, DH. İD, 161/6, 14 Eylül 1331 (27 Eylül 1915).

sağlıklı genç kızların devlet erkânının evlerine hizmetçi olarak gönderilmeleri 93 Harbi sırasında sıklıkla uygulanmış, yaşlı ve bakıma muhtaç olan kadınlar ise Dâr'ül-aceze, Dulhane gibi kurumlara yerleştirilmişlerdir. Geç tarihli başka bir arşiv belgesi bize kadın, erkek, genç, eli iş tutan on yaşından elli yaşına kadar olanların çalıştırılması gerektiğine dair malumatlar ihtiva etmektedir. Belge bu bağlamda aslında bir mesai talimatnamesidir⁸³ ve kadınlara Dâr'ül-aceze'de iş edindirme yönteminin benimsenip sürdürüldüğünü kanıtlamaktadır. Mezkûr belge⁸⁴, "Dâr'ül-aceze'de bulunan genç kadın ve kızlara halı dokuma sanatını öğretmek üzere alınacak usta ve malzeme" malumatını da içermektedir.

1908 tarihli belgede yukarıda değinildiği üzere Dâr'ül-aceze'deki sağlıklı, iş yapabilecek durumda olan kadınların hizmetçi arayanların evlerine hizmetçi olarak da gönderildiğini görmekteyiz.⁸⁵ Aynı belgede Irzahane'de bulunan çocukların ise evlatlık olarak verildiği yazılmaktadır. Üç yıl sonra 1911 tarihli belge yine, Dâr'ül-aceze'deki dul kadın ve yetişkin kızlardan müsait olanların hizmetçi arayanlara ve ayrıca eytamhanedeki çocuklardan da evlatlık isteyenlere belli şartlar muvacehesinde verilebilecekleri⁸⁶ bilgisini yinelemektedir.

Dâr'ül-aceze'de bakılanların çoğalmasa sebebiyle erkek hizmetliler ile kadın hizmetlilerin de temizlik işlerinde istihdam edildiğine dair bir iradenin arşivde yer aldığını belirtmek gerekir.⁸⁷

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda gelenekten kopuşun önemli bir simgesi olan Dâr'ül-aceze, özellikle kadın yoksulluğu ile mücadelede önemli rol oynadı. Bakıma muhtaç, zor durumdaki kadınların kuruma kabulü ile mevcut yönetim, hem geleneksel yardım ağlarının terk edildiği

⁸³ BOA, DH. UMVM, 117/95, 19 Nisan 1340 (19 Nisan 1924).

⁸⁴ BOA, DH. UMVM, 115/62, 4 Ağustos 1340 (4 Ağustos 1924).

⁸⁵ BOA, ZB, 329/106, 1 Teşrin-i sâni 1324 (14 Kasım 1908).

⁸⁶ BOA, DH. MKT, 2718/13, 2 Kânûn-i sâni 1327 (15 Ocak 1912).

⁸⁷ "Huzur-ı Âli-i Hazret-i Sadâret-penâhi'ye
Ma'rûz-ı çâker-i kemineleridir ki

Dâr'ül-aceze hademesi aceze-i mevcudenin kesretine nazaran nisbet kabul etmeyecek derecede az ve zaten acezenin ekseri bakmağa muhtaç ve müsinn ve sabî ve alil bir takım bî-vâyeğândan ibaret olması hasebiyle bunlara iki bâb hastahâne kifayet etmeyip ayrıca koğuşlar açtırılarak emr-i tedavilerine itina olunmakta ise de tahâret ve nezâfetin suret-i matlûbede devamı ve aceze ve hastagânın hizmetlerine lâyıki veçhile bakılarak istirahatlerinin te'miniyle zât-ı şevket-simât-ı hazret-i zillullâhiye bir kat daha davât-ı Hayriye isticlâbı zımında idare-i mezkûre eczahânelerinde havancılık ve nisvândan vefiyât vuku'unda gasl vezâifi o miyânda ifa ettirilmek üzere hademe-i mevcucuye on neferi zükûr ve beşi inâs olmak ve maaşları emsali gibi yüz ellişer kuruşdan verilmek üzere müceddeden on beş nefer hademenin istihdamı lüzumuna ve ifade-i sariye dair dâr-ı mekûr hey'et-i dairesinden verilen 25 Teşri-i sâni (1) 312 tarihli mazbata leffen takdim kılınmış ve yedisi zükûr ve üçü inâs olarak on nefer hademe il'vesi kâfi ve münasib görünmüş ise de iktizasının ifası re'y-i rezîn-i Sadâret-perâhilerine mutavakkıfıdır. Ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l- emrindir."⁸⁷ Bâb-ı ÂliDaire-i Umûr-ı Dahliye Mektubi Kalemi, 10 Şaban 1314 (14 Ocak 1897).

daha sistemli, merkezî ve sürekliliği olan bir sosyal devlet gibi davranma hem de sosyal denetimi başarıyla sürdürebilme imkânı yakaladı. Zira kurumun tamamen yoksullukla mücadele ve hayır eksenli bir temele oturtulması, açılışındaki temel motivasyonu görünmez kılabilmiştir.

Dâr'ül-aceze'nin açılışında başat maksadın kent yoksulları üzerindeki sosyal kontrolü arttırmak ve disiplin tesis etmek olduğu taranan kaynaklardan anlaşılmaktadır. Özellikle yoksullukla mücadelede fuhuşa meyyali çözüm olarak gören kadınların denetimi geç dönem Osmanlı yönetimi sosyal politikalarının temel belirleyicilerinden biri olmuştur. Başkentte cinsel olarak aktif ve geleneksel aile bağlarından kopmuş bazı kadınların artan varlığı devlet ricâlini toplumsal huzurun bozulmasını önlemek maksadıyla harekete geçirdi. Kurumun açılmasında belirleyici olan bir diğer etken ise artan dilenci sayısıydı. İstanbul'da her geçen gün artan sayıda dilencinin varlığı her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın gözündeki imajını sarsmaktaydı. Önlem alınmadığı takdirde şiddetli bir sosyal problem haline gelecek olan fuhuş ve dilencilik devletin hızla harekete geçmesine yol açtı. Hükümet, fuhuşa bulaşan kadınları kentsel mekânlardan uzaklaştırmayı ve düzenlenmiş alanlara -fahişe olarak yasal genelevlere, hizmetçi olarak hanelere, ihtiyaç sahibi olarak hayır kurumlarına – kapatmayı öngören politikalar formüle etti. Göçlerle birlikte kontrolsüz bir şekilde artan meşruiyet sınırı dışındaki kadın nüfusun kontrolünde “kapatılma” temel uygulamaydı. Dolayısıyla kurumun kadın yoksulluğu ile mücadeledeki rolü sosyal devletin denetim boyutuyla da ilişkiliydi.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

BOA., İ. DH, 1176/91967, 30 Mart 1306 (11 Nisan 1890).

BOA, DH. MKY, 1714/96, 6 Nisan 1306 (18 Nisan 1890).

BOA, HH.İ, 223/114, 20 Teşrîn-i evvel 1309 (1 Kasım 1893).

BOA, ZB, 450/55, 18 Kânûn-i sâni 1315 (30 Ocak 1900).

BOA, DH. DACZ, 3/110, 26 Nisan 1316 (9 Mayıs 1900).

BOA, DH. MKT, 2178/1, 3 Teşrîn-i evvel 1316 (16 Ekim 1900).

BOA, DH. DACZ, 3/118, 5 Ağustos 1317 (18 Ağustos 1901).

BOA, DH. MKT, 567/77, 23 Mayıs 1320 (5 Haziran 1904).

BOA, ZB., 478/65, 10 Eylül 1322 (23 Eylül 1906).

BOA, DH. MKT, 2609/74, 15 Teşrîn-i evvel 1323 (28 Ekim 1907).

BOA, DH. EUM. THR, 34/70, 30 Mayıs 1326 (12 Haziran 1910).

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

- BOA*, DH. MKT, 2632/61, 21 Eylül 1326 (4 Ekim 1910).
BOA, DH. MKT, 2669/53, 2 Teşrîn-i sâni 1326 (15 Kasım 1910).
BOA, DH.MKT, 2694/42, 4 Kânûn-i evvel 1326 (17 Aralık 1910).
BOA, DH. İD, 47/11, 16 Kânûn-i sâni 1327 (29 Ocak 1912).
BOA, DH. MKT, 2870/43, 19 Haziran 1327 (2 Temmuz 1911).
BOA, DH. MUİ, 15/5, 11 Eylül 1327(24 Eylül 1911).
BOA, DH. MUİ, 85/33, 7 Nisan 1328 (20 Nisan 1912).
BOA, DH.H, 41/3, 16. Eylül 1328 (29 Eylül 1912).
BOA, DH.EUM.KADL, 4/38, 13 Kânûn-i sâni 1329 (26 Ocak 1914)
BOA, DH. İD, 76/22, 7 Mayıs 1331 (20 Mayıs 1915).
BOA, DH.EUM.ADL, 12/31, 24 Kânûn-i sâni 1334 (24 Ocak 1918).
BOA, DH.EUM.6.Şb., 18/52, 17 Teşrîn-i evvel 1335 (17 Ekim 1919).
BOA, DH.EUM. 3. Şb.,24/18, 3 Şubat 1336 (3 Şubat 1920).
BOA, DH.EUM.6.Şb, 43/30, 24 Teşrîn-i sâni 1336 (24 Kasım 1920).
BOA, DH. DACZ, 7/21, 21 Şubat 1340 (21 Şubat 1924).
BOA, DH. UMVM, 165/76, 16 Nisan 1340 (16 Nisan 1924).

2. Telif Eserler

AKYOL, Esra Demirci. “Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Sosyal Politika Uygulamaları”. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, S. 31, (Haziran2013), s. 33-46.

BİROL, Nurettin. “II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze’nin Yapımı ve Halil Rıfat Paşa’nın Çalışmaları”. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S. 13, (Eylül 2017), s. 33-53.

DİNÇER, Esin Hamdi. “İktidar Karşısında Vatandaşın İktidarı: Refah Rejimi Bağlamında Yönetimsellik Anlayışının Eleştirisi”. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (Kış 2015), s. 31-48.

FOUCAULT, Michel. *Büyük Kapatılma*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011.

HAFEZ, Melis. *Osmanlı’da Tembelliğin İcadı*. Fol Kitap, Ankara, 2023.

HARDT M. ve NEGRİ A. *Ortak Zenginlik*. Çev. Eflâ-Bariş Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

KADRİ, “Bir Dilenci Kızla Mukaleme”, *Servet-i Fünun 10*, S. 237, (Eylül 1895).

KOÇU, Reşad Ekrem, “Darülaceze”, *İstanbul Ansiklopedisi* içinde, Koçu Yayınları, İstanbul, 1966, 8: 4243.

MARX, Karl. Kapital, Çev. Mehmet Selik- Nail Satılğan, 12. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

ÖZBEK, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

PEARCE, Diana. “The Feminization of Poverty: Women, work and welfare”, *The Urban and Social Change Review*, S., 1-2, 1978, pp. 28-36.

YILDIRIM, Nuran. *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

Anglo-Saxon İngiltere’inde Kullanılan “Folkland” Kavramı Üzerine Bir Tartışma

Sultan GÜRSOY¹

Özet

Anglo-Sakson İngiltere’inde kesin cevabı olmayan konulardan biri de toprak kullanım hakkının süresidir. Bu döneme ait yazılı belgeler az ya da yetersiz olduğu için kiralanan toprakların ne kadar süreliğine kiralandığı ya da bu sürecin nasıl işlediğine dair elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Toprak mülkiyeti ve kullanım süreleriyle ilgili en çok tartışma folkland kavramı üzerinde yoğunlaşmıştır. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Anglo-Sakson belgelerinde bookland adı verilen imtiyazlı toprakların kayıtları bulunmaktadır. Bu dönem ayrıca Katolik kilisesinin, İngiltere’de güçlendiği dönemdir. Bookland adındaki imtiyazlı topraklar ise kiliseye ve din adamlarına yapılan bağışlardı. Kral tarafından verilen toprakların yazılı bir belgede kayıt altına alındığı bu belgeye de bookland adı verildiği düşünülmektedir. Anglo-Sakson örf ve âdet hukukunda olmayan bu yazılı sözleşme kilise tarafından hazırlanmaktaydı. Buna karşılık aynı dönemde ortaya çıkan folkland kavramıyla ilgili ilk görüş bookland kavramının zıttı olduğu yani halkın toprağı, imtiyazsız toprak anlamına geldiğidir. Ancak daha sonra halkın toprağı anlamına gelmediğine, aile toprağı anlamına geldiğiyle ilgili başka bir görüş daha ortaya çıktı. Folkland kavramı Anglo-Sakson döneminde sadece üç belgede geçmektedir. Çalışmamızda folklandin aslında “family land” yani aile toprağı anlamına geldiği tarihsel belgeler ışığında ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Folkland, Bookland, Anglo-Sakson, Toprak, İmtiyaz

A Discussion on the Concept of Folkland In Anglo-Saxon England

Abstract

One of the ambiguous questions in the history of the Anglo-Saxon England is the duration of the right of the land use. Since the surviving documents for the period are limited, there is no certain information for how long the lands were rented and how this process occurred. The discussion about the ownership of the land and the duration of its use is focussed on the concept of ‘folkland’. There are documents in the Anglo-Saxon history about certain privileged lands called the ‘bookland’ in the ninth and tenth centuries. This period also saw the rising of the Catholic Church in England. These privileged lands were bestowed to the church and the clergy. There is also another hypothesis which claims that those lands were bestowed by the king with a document and the name of this document was called the ‘bookland’. This written contract was prepared by the Church but was not available in the Anglo-Saxon common law. On the other hand, the first view about the concept of the folkland, which emerged at about the same time, was that it was the opposite of the bookland. This led to the conclusion that folkland was a non-privileged land. Later another view suggested that it was not the people’s land but the family land. The concept of the folkland appears only in three documents in the Anglo-Saxon era. This study suggests that the concept of folkland actually is the family land.

Key Words: Folkland, Bookland, Anglo-Saxon, Land, Charter.

Giriş

Tüm Anglo-Sakson belgelerinde yalnızca üç kez geçen bir sözcük, kapsamlı İngiliz tarihi teorilerinin ana tartışma konusu haline geldi. Bu belgelerden biri Wessex kralı Yaşlı

¹ Doktora Öğrencisi, Mersin Üniversitesi, E-posta: griyagmur_14@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-7689-0121

Edward'ın (899-924) bir kanununda geçmektedir² (Thorpe 2012: 161). Spelman, bu pasajı “*folkland*, ortak yani örf ve âdet hukuku tarafından sahip olunan, yazılı mülkiyeti olmayan toprak” şeklinde yorumlamıştır. 1830’da John Allen başka bir görüş ortaya attı. “*Folkland*, halkın veya insanların toprağıydı”, “topluluğun malıydı”. Latince “*ager publicus*” ile önerilen analogi, Kemble ve 1893’e kadar Anglo-Sakson toprak kullanım haklarını ele alan hemen hemen herkes tarafından çok az tartışmayla ele alın (Pollock ve Maitland 1898: 67-68). Bununla birlikte zamanla Allen’ın teorisini geliştirmede güçlükler meydana geldi ve tarihçiler birbiri ardına ayrıntılara daha fazla girdikçe bu zorlukların arttığı görüldü. Özellikle Yaşlı Edward zamanında hatırı sayılır miktarda olması gereken bookland olmayan topraklara sahip olan özgür adamların sayısını açıklamak zordu.

Folkland, *bookland* ile karşılaştırıldığında, *bookland* yazılı bir belge altında tutulduğu için *folkland*’in yazılı belge olmadan tutulduğu sonucuna kolayca varılabilmektedir. Böylece Allen ve onun görüşüne katılan tarihçiler, ikisinden hangisinin “feodal”, hangisinin “*allodial*” olduğu konusunu tartışabilirlerdi. Biz bu çalışmamızda Allen’ın “*folkland*’in, *ager publicus* yani halkın toprağı” olduğunu öne sürdüğü teorisi üzerinde duracağız. Allen’ın bu teorisi, Johannis M. Kemble (1849: 280), Henry Hallam (1848: 264), William Stubbs (1896: 81), Edward Augustus Freeman (1867: 90), John Richard Green (1878: 34), Benjamin Thorpe (2012: 161), Charles Isaac Elton (1867: 219), H. Carot Lodge (1876: 57), Frederick Pollock (1883: 20), John Earle (1888: 11), Reinhold Schmid (1858: Folc-land), Konrad Maurer (1853: 102), Rudolph Gneist (1889: 3), George Waitz (1878: 239), Rudolph Sohm (1911: 31), Heinrich Brunner (1892: 184), Richard Scröder (1922: 205) and Kovalevsky (1888) gibi önde gelen tarihçilerin onayını aldığı için genel kabul görmüş doktrin olarak bahsetmemiz, yanlış olmaz.

Folkland ve Allen’ın Teorisinin Gelişimi

Allen teorisini inşa etmek için kullandığı maddeler şunlardı (1849: 135-159): 1- *Folkland* terimi kendi içinde oldukça sade ve anlam doludur. *Folkland*, daha küçük gruplara, özel kişilere veya krala ait olanın aksine bir bütün olarak halkın sahip olduğu toprakları belirtir. 2- Buna rağmen *folkland*’i, özel şahısların elinde bulursak, bu ancak onu kullandığı, mülkiyetin (sahipliğin) ise devlette veya halkta kaldığı anlamına gelebilir. 3- Terimin geçtiği üç belgeden biri olan Ealdorman Alfred’in vasiyeti, bir folkland, özel olarak tutulmuşsa, o zaman toprağı tutan kişinin ölümü üzerine devlete geri döneceğini gösteriyor. Mirasçıları bundan yararlanmak isterse yeni bir hibe gerekliydi. 4- Bede’nin bir mektubu *folkland*’den

² Edward, 2: “Also we have ordained of what he were worthy who denied justice to another, either in "boc-land" or in "folc-land" and that he should give him a term respecting the "folc-land" when he should do him justice before the reeve. But if he had no right either to the "boc-land" or to the "folc-land", that he who denied the right should be liable in 30 shillings, to the king; and for the second offence, the like; for the third offence, the king's 'oferhyrnes' that is 120 shillings, unless he previously desist”.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

bahsediyor gibi görünmekte çünkü açıkça devlete ait olan ve savaşçıların hizmetleri karşılığında alabilecekleri bir fon olarak kullanılan topraklardan bahseder. Bu mektubunda Bede, bu ulusal fonun müsrifçe elden çıkarılmasını kınamaktadır. 5- İngiltere’de *folkland*’in oynadığı rol, kıta uluslarının *fiscus*’u olan *beneficia*’nın askerlere dağıtıldığı kraliyet *demesne*’sinin oynadığı role paraleldir. İngiliz sisteminin bir özelliği kral ile devleti birbirinden ayırması ve bu büyük demesneyi halkın malı olarak görmesidir. 6- *Folkland*’in alienation yani hibe edilmesi mümkündü. Hükümetin bir eylemiyle yani ulusun temsilcileri olarak kralın ve *witan*’ın bir eylemiyle özel mülkiyete dönüştürülebilirdi. Anglo-Saxon tüzükleri, bu tür işlemlere tanıklık eden çok sayıda belge içermektedir. Bu tüzüklerde her ne kadar *folkland* terimi nadiren kullanılsa da *folkland*’in *bookland* de dönüştürülmesini içermektedirler.

Kemble bu doktrinlerin çoğunu onayladı ancak eski İngiliz kayıtları üzerine yaptığı geniş çalışma sırasında Allen’in toprak mülkiyeti sınıflandırmasının, yasalar ve sözleşme tarafından sergilenen tüm kullanım süresi çeşitlerini yansıtamayacak kadar basit olduğu sonucuna vardı. Allen, *folkland* ve *bookland* arasındaki karşıtlığı sanki topraktaki tüm mülkiyet hakları, bu iki başlık altında ele alınabilirmiş gibi ele almıştı. Öte yandan Kemble, *shire*, *hundred*, *township* ve akraba toprakları şeklinde ele almıştır. Ayrıca Kemble, özel mülkiyet biçimlerinin tamamını ya da hemen hemen tamamını *bookland* başlığı altında toplamanın imkânsız olduğunu gördü. Tüm özel mülkiyetin bir dizi kesin ve özel hibe yoluyla ulusal mülkiyetten koparıldığına gerçekten inanabilir miyiz? Ülke yeni fethedildiğinde, bazı genel taksim ve bağış planının benimsendiğini kabul etmemiz gerekmez mi? Bireylerin mülkiyetinde olmakla birlikte ‘*book*’ adında oluşturulan tam mülkiyeti yöneten kurallardan maddi olarak farklı kurallar altında tutulan toprakların varlığına rastlamaktayız. Özgürce özelleştirme ve sahibi tarafından uygulanan *bookland* yanında, belirli bir ailenin erkeklerine miras kalan arazilerde bulunmaktadır. Kemble bu tür olay örgülerini tanımlamak için ‘*ethel*’ kavramını kullanmıştır. Böylece arazileri kullanım sürelerine göre sınıflandırması konuyu daha da karmaşık hale getirdi. *Folkland* ve *bookland* yanına iki toprak sınıfı daha ekledi. 1- *ethel*, 2- *bookland*, 3- *markland*, 4- *folkland* (*Lænland*’den bahsetmiyoruz çünkü *lænland* de sahip olan kişi başka birine ait olanı da alma hakkı vardır). Daha sonra Kemble, *ethel*’in *bookland* de dönüştürülmesine yönelik sürekli bir eğilim olduğunu varsaydı. Böylece Norman işgalinden önce *ethel*’in (ata toprakları) hemen hemen her arsası tüzük sayesinde *bookland* haline gelmişti (Kemble 1849: 306).

Konrad Maurer, *Kritische Ueberschau*’daki değerli makalesinde, Allen ve Kemble tarafından bu şekilde ileri sürülen teorinin lehinde beyanda bulundu; ancak sunabileceği bazı kısıtlamalar ve nitelikler vardı. Konrad’ın eleştirisi esas olarak teorinin son temsilcisi olan Kemble’a yönelikti. Kemble’ın terminolojisinin belirsizliğinde bir kusur buldu. Kemble’ın açıklamasında *lænland*, bir yandan *folkland* bir yandan *bookland* arasında gidip geliyor gibi görünmektedir. Eğer Kemble bu konuda herhangi bir kesin görüşe bağlanabiliyorsa bu bir

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

tüzüğün *bookland* ima etmesi, başka bir deyişle bu “*book*’un” varlığının kendisi olacağından yazılı bir araçla bir *laenland* (ödemek/imtiyazlı toprak/lordluk) yaratılamaz çünkü bu “*book*’un” varlığı onu *bookland* yapacaktır. Gerçek ayırım, mülkiyetin devredildiği durumlar ile saklı tutulduğu durumlar arasındadır. Bir *laen*’in oluşturulması yazılı bir belge ile gerçekleştirilebilir veya kanıtlanabilir ancak kiraya veren mülkiyet hakkını saklı tutar ve hibe veya kiracı yalnızca bağımlı bir hak elde eder. Sonra Kemble’ın *ethel* görüşü üzerinde benzer bir belirsizlik vardır. *Bookland*’in ayrı tutulmasını gerektiğini görüyor ancak yine de aralarında tutarlı bir ayırım sürdürüyor. Maurer katı bir hukuksal ayırım sürdürür. *Ethel*, genel hukukun tek tip kuralları altında tutulurken, *bookland* de onu yöneten kurallar, söz konusu belirli ‘*book*’ların’ değişen şartlarına göre, durumdan duruma değişiklik gösterebilir. Maurer, Kemble’ın ayrımlarına daha keskin bir yön vermenin ve bunlarda ima edilen hukuk teorisinin unsurlarını geliştirmenin yanı sıra İngiltere ve kıtasal fenomenler arasında bir karşılaştırma yaparak doktrine yeni bir bakış açısı sundu. İsveç’in *landsalnenningar*’ı, İngiliz folklandini gösterirken, İskandinav *odal* ve Almanca *handgemal* İngiliz *ethel*’ini açıklamak için kullanılabilir (Maurer 1853: 277-296).

1876’da Amerika’dan Avrupa’ya gelen dört araştırmacı “Anglo-Sakson Hukukunda Denemeler” (Essays in Anglo-Saxon Law) adlı eseri yayınlamaya yeni bir ivme kazandırdılar. Bunlardan ikisi, Lodge ve Laughlin, aynı soru etrafında düşüncelerini geliştirdiler. Ancak Lodgen’in makalesi özel bir önem taşımaktadır. Lodge’ne göre, Kemble ve Maurer tarafından önerilen imtiyaz sürelerinin sınıflandırılmasındaki zayıf nokta, onların özel mülkiyetin en eski ve tarihsel olarak en ilginç biçimini belirtmek için kullandıkları terim, İngiliz yasalarının hiçbir yerinde bulunamamıştır. Ne kanunlarda ne de tüzüklerde ‘*ethel*’ kavramı hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu reddedilemez gerçekle yola çıkan Lodge, *ethel*’i sınıflandırmadan çıkardı ve onun yerine “aile arazisini (family land)” koydu. İsimlendirmedeki bu değişiklik daha somut bir değişikliğin yolunu açtı. “Aile arazisi” terimiyle Lodge, iki tür özel mülkiyet arasındaki temel farkları vurguladı. Aile arazisi, gerçekten de bir bireyin elindeydi ancak onun üzerindeki egemenliği, bir şekilde temsilcisi olduğu aile lehine pek çok kısıtlamaya tabiydi (Adams ve ‘vd’ 1876:55,183).

Bu ailenin üyeleri, onun özgür bir tasarruf yetkisi elde etme yönündeki herhangi bir girişimine şiddetle karşı koyacaktır. *Bookland*, ilk olarak dindar bağışları için kilise tarafından düzenlendi. Tüzükler, bağışçının akrabalarının saldırılarına karşı güvence altına alınabilmeleri için kral ve *witan* tarafından sık sık onaylanırdı. Ancak tüm bunlara rağmen, dava kayıtları bu tür saldırıların sıklıkla yapıldığını ve başarılı bir şekilde yapıldığını kanıtlayan vakalarla doludur. Ama sonunda *Bookland*, aile toprağına karşı verdiği mücadeleyi kazandı. Alfred yasalarında, *bookland*, *maegth* veya akrabası dışında birine miras bırakmasını yasaklamıştır. Ancak bu özel yasama, aile toprağına korunmasını sağlayan aynı ruhtan ilham almış olsa da gelişimin genel gidişatı bireycilikten yanaydı ve Normandiya fethinin arifesinde (Karaimamoğlu 2022: 113-124), özel bir mülkiyet biçimi olarak *bookland*, *maegth*’in hakları

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

zayıfladığı için hızla ortadan kayboluyordu (Lodge 1876:57; The Laws of King Alfred, mad. 41, Thorpe 2012: 89).

Lodge'un *ethel*'i ortadan kaldırmadaki *bookland* ile özel mülkiyetin daha eski biçimleri arasındaki karşıtlığı vurgulama konusundaki başarısına itiraz edilemez. Ancak "*ethel*" terimine belgelerde geçmediği gerekçesiyle itiraz ederken, eski İngiliz diline eşit derecede yabancı olan başka bir terimi yani 'aile arazisi' terimini ortaya koyması ilginçtir. Elinde tutanların bu "aile toprağına" ne dediklerini bize söyleyecek tek bir yasa ya da tüzük yoktur. Frederick Pollock, sistemdeki bu eksikliği fark etti ve bu boşluğu dolduracak bir terim için bir araştırma yaptı. Lodge'un kullandığı bir kelimeyi buldu. Ealdorman Alfred'in vasiyetinde '*erfe*' terimi, *bookland* ile zıt olarak okunabilecek bir bağlamda kullanıldı. Pollock, Lodge'un aile arazisi ve Kemble'in *ethel*'i yerine *yrfeland* veya *erfland*'ı kullanmayı önerdi. Ancak, *erfe*'nin çok genel bir anlamı varken ve tutarlı bir şekilde *bookland*'e karşı çıkamazken, *yrfeland* veya *erfland* için kesin bir bilgimiz yok (Lodge 1876: 76).

Bu kavram karmaşasından kurtulmanın tek bir yolu var. Kemble'in '*ethel*'inin', Lodge'un 'aile arazisi', Pollock'un '*yrfeland*'ını' için kullanılan terim aslında "*folkland*"dır. Bu terimin kullanıldığı durumlara bir örnek, Yaşlı Edward'ın (899-924) kanununda yer alır; "Also we have ordained of what he were worthy who denied Justice to another, either in 'bocland' or 'folc-land' and that he should give him a term respecting the 'folc-land' when he should do him Justice before the reeve. But if he had no right either to the 'boc-land' or to the 'folc-land', that he who denied the right should be liable in XXX shillings to the king; and for the second offence, the like: for the third offence, the king's 'oferhynes', that is, CXX shillings, unless he previously desist" (The Laws of King Yaşlı Edward, mad. 2, Thorpe 2012: 161)

Bu pasajı anlamak için, bir suçun cezalandırılmasında haksız olduğunu aklımızda tutmalıyız. Toprağına sahip olan adam, üzerinde daha iyi bir hakka sahip olan bir başkasının talebine yasal bir şekilde, dava yoluyla direnmiyor, o diğerinin 'hakkını reddettiği' için suçlu olmuştur. Ne araziye teslim ederek iddianın haklılığını kabul edecek, ne de hukuken bu iddiaya itiraz edecektir. Böyle bir durumda mağdur olan kişi, adaletin en büyük koruyucusu olarak krala başvurmak zorunda kalacak ve malikin, hakkı olmadığı ispatlanırsa, sahip olduğu malların yanı sıra krala para cezası da ödemek zorunda kalacaktır. Usulün gidişatı, ihtilafli arazi ister toprak ister *bookland* olsun, genel olarak hemen hemen aynıdır. Bununla birlikte, aralarında bir ayrım çizilir. *Folkland* söz konusu olduğunda, haklı davacı ilk olarak şerifin huzuruna çıkmalıdır. Bunu, *shire* mahkemesinden önce davacının gitmesi gereken ilk yer olduğunu varsayarsak yanılmış olmayız. *Shire* mahkemesi, anlaşmazlığın *folkland* ile ilgili olması durumunda uygun olan mahkemedir. Öte yandan metin, anlaşmazlık *bookland* ile ilgiliyse, davacının şerife veya *shire* mahkemesine gitmeden doğrudan krala başvurabileceğini söylemektedir. Bu kısa yasanın anlamı bu şekildedir.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Eski halk yasasında, *folkland*'e saldırılırsa, davacı bir halk mahkemesine (*folk-moot*) gitmelidir, ama eğer bu arazi *bookland* olarak tutulan imtiyazlı bir araziye o zaman doğrudan kralın mahkemesine gitmelidir, şeklinde belirtilmektedir. Anglo-Sakson hukukunun bildiği tek özel mülkiyet hakkı “*hero* (kahraman)” dur. Toprak sahibinin toprağı *bookland* değilse *folkland*'dir. İmtiyazlı toprakların yani *bookland*'in türev hakları hakkında hiçbir şey söylenmez. Bir yabancıнын B'nin A'dan kiraladığı (*læn*) araziye yani B'ye zor kullanırsa, zorlayana karşı dava açmanın kiralayan B'den ziyade mal sahibi A'ya ait olduğunu tahmin edebiliriz. Bir adamın *lænland* (kiralık toprağı) bir başkasının *bookland* veya *folkland* idi (Pollock ve Maitland 1895:66-69).

Öte yandan Edward yasasını kabul edenlerin teorilerinin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda kesin bir şey yoktur. Onların görüşüne göre, *bookland*, bir tür araziye bireysel olarak sahip olma hakkıdır, diğer görüş ise, *ethel*, bir tür özel kiralık arazi *folkland* ve diğer bir görüşte *lænland*, kiralık araziden bahsetmektedir. O halde *bolcland* ve *folcland* sözcükleriyle önümüze konulan kullanım sürelerinin sınıflandırılmasının da iki kusur bulunmaktadır, ayrıntılı değil ve farklı öğeleri koordine ederler. Bu itirazlardan biri, Allen'ı takip eden araştırmacılar tarafından öngörülmüştür. Bu yasa da onların *ethel*'lerini, aile toprakların (*family land*), *yrfeland*'lerini kapsayacak herhangi bir terimin çıkarılmasını kastediyorum. Kullanım süresi sisteminin zaman içinde maruz kaldığı değişikliklerden bahsederken bunu karşılamaya çalıştılar. En azından *ethel*'in erken yok oluşundan bahsederken bu yasaı kullanmayı düşünmüşlerdi. Daha onuncu yüzyılın başlarında, özel mülkiyete tabi olan tüm toprakların *bookland* olduğunu kabul etmeye hazır oldukları görülmektedir. Ancak böyle bir görüşün karşılaşacağı pek çok zorluk vardır. Her şeyden önce, *ethel* ya da aile toprağı dediğimiz *bookland* ile karşılaştırılabilecek bir mülkiyet hakkının varlığını var saymamızı haklı çıkaran başlıca materyallerin bize onuncu ve on birinci yüzyıllardan geldiğini fark etmeliyiz. Bu geç dönemden bize gelen kanıtları bir kenara bırakırsak, olasılıklardan buna benzer bir şey olması gerektiğini iddia etsek de *ethel* ya da aile toprağı olduğunu gösterecek hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Ve yine, aile mülklerinin korunmasına yönelik eğilimin, bazı fermanlarda bulunan 'zorunlu hükümler' diyebileceğimiz şeyleri dikte edecek kadar güçlü olduğu bir durumu anlamak bizim için çok zor olacaktır. Alfred'in kanununu 'katı yerleşim' lehine dikte etti ve aynı zamanda o kadar zayıftı ki, halk kanununun ailede *ethel*'i elinde tutmasını sağlayan eski kısıtlamalardan vazgeçti.

Brunner'in araştırmaları, sözde *ethel*'in 900 yılına kadar ortadan kaybolmuş veya *bookland*'e karışmış olamayacağını her zamankinden daha açık hale getirdi. Brunner, Anglo-Sakson “*book*” hakları bir insandan diğerine devretmeye muktedir bir senetten çok daha fazlası olduğunu göstermiştir. Bir ‘*book*’ verildikten sonra, toprağın tüm yabancılaşmaları, orijinal sözleşmeye, “*liber antiquusa*” geri döner. *Liberal antiquus* toprağı yönetir, nasıl miras kalacağını (*descend*) ve nasıl yabancılaştırılacağını (*alienated*) belirler. *Bookland* bir kez oluşturulduğunda onu oluşturan sözleşme maddelerine (*book*) o kadar bağlıdır ki, toprağın

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

mülkiyeti bir kişiden diğerine sadece bu *liber antiquus* ile ve herhangi yeni bir belge hazırlanmadan devredilebilir. Arazi ile ilgili mevzuatta *liber antiquus*'un, bu orijinal tapuya sahip olmanın çok büyük önemi vardır (İngiltere değişen arazi kullanımı hakkında bkz. Karaimamoğlu ve Gürsoy 2021: 181-188). Önemi şundandır ki, sadece hakların devri değil, *folkländ* ya da *ethel* arazilerden *bookland* araziler oluşturmasıdır. Bu durumda *ethel*'i (aile arazisini) *bookland*e çevrildiğine dair belgeleri bulmamız gerekiyordu ancak bu belgelere dair hiçbir iz bulamıyoruz. Brunner'in teorisi bir bakıma, Lodge'un ana argümanına bir ektir. Lodge aile arazisi (*ethel*) ile *bookland* arasındaki tam karşıtlıkta ısrar etti. Brunner de özgün yaratıcı bir sözleşme olan *liber antiquus* bu karşıtlığın simgesi olduğunu gösterdi. Yine de onuncu yüzyıldan önce bir şekilde *ethel*in, *bookland*e dönüştüğünü gösteren sayısız sözleşmelerden (*book*) hiçbir iz yoktur (Brunner 1906:4699).

Belirleyici bir argüman daha ekleyecek olursak, onuncu yüzyılda tüm aile topraklarının *bookland* haline geldiği varsayılmaktadır. Eğer böyleyse o zamanlar *book* (sözleşme) ile yabancılaştırılmış olmalıdır çünkü arazi "kaydedilmeden" (*booked*) *bookland* değildir. Brunner, tüzük yoluyla yapılan ilk transferin yeni bir *bookland* oluşturmanın yöntemi olduğunu söylemektedir. Ancak tersi doğrudur, arazi beratla devredilene kadar *bookland* değildir. Bu nedenle aile toprağının (*ethel*) ortadan kayboluşunu açıklamak için, bu değişikliğin kanunla yapıldığına dair hiçbir iz ve olasılık bulunmadığına göre, bir zamanlar aile toprağı olan tüm arazinin beratla devredildiğini varsaymalıyız.

Yaşlı Edward döneminde bunun olduğunu, tüm eski aile topraklarının en az bir kez yabancıların eline geçtiği iddia edilemez çünkü dokuzuncu yüzyılda böyle bir "serbest toprak" ticareti yoktu. Diğer yandan eğer onuncu yüzyılın ilk yıllarında herhangi bir *ethel* kaldıysa, Edward yasasını nasıl değerlendirmeliyiz? En eski özel mülkiyet türünü neden görmezden gelsin? Bu sorulara cevap olarak, en eski özel mülkiyet türü göz ardı edilmemişti, bizim bildiğimiz şekliyle '*ethel*', '*alod*' veya '*family land*' adı verilmiyordu, o zaman kullanılan adıyla "*folk-land*" denilmekteydi. Bu terimin geçtiği ikinci pasaj *Ealdorman Alfred*'in dokuzuncu yüzyılın sonundan kalma vasiyetinde bulunur (Kemble 1839: 120; Earle 1888: 149). Topraklarını ve mallarını birkaç kişiye dağıtır. Birkaç *hide* yakın akrabalarına verilir ancak *bookland*'in çoğu karısına ve onun ölümünden sonra kızına verilir. Sonra da gayri meşru oğluna mirasının birazı verilir. Eğer meşru oğlu olsaydı mirasın büyük çoğunluğu ona kalacaktı. Gayri meşru oğluna üç *hide* arazi kalırken, dul eşi ve kızına yüz *hide* arazi kalmaktadır. Vasiyetin devamında 'Eğer kral ona (oğluna) bu *bookland*'e ek olarak *folkländ* de verirse, o zaman ona sahip olsun ve tadını çıkarsın; ama öyle değilse, (dul kadının) ona, ya Horsley'deki araziyi (on *hide*) ya da Longfield'daki araziyi (yedi *hide*) vermesine izin verin (Allen 1849: 139; Kemble 1849: 299; Schmid 1858: 576).

Şimdi elbette dikkat etmemiz gereken asıl nokta şu ki, vasiyet eden kişi *bookland* serbestçe tasarruf ederken, sadece oğlunun *folkländ* alması dileğini ifade edebilir; kralın buna

izin vereceğini umar. Söz konusu kelimelerin Allen'ın teorisinin temelinde yattığı söylenebilir. Genel olarak, toprak sahibinin halka ait belirli toprakları elinde tuttuğu anlamına geldiği anlaşılmıştır; bu topraklarda hiçbir miras hakkı olmadığını, sadece yaşam için bir mülk olduğunu; elinde tuttuğu kira kontratının ulusun temsilcisi olarak kral tarafından oğlu lehine yenilenmesini umduğunu ifade etti. Ancak bu, olası tek açıklama değildir. Oğlunun gayri meşru bir çocuk olması, daha önce de belirtildiği gibi, hiçbir şekilde olasılık dışı değildir.

Eğer öyleyse, babasından miras alma hakkı olmazdı ve babası, aile toprağını (*folkland*) ona bırakmazdı. Yine, oğlunun pozisyonunun şüpheli olması oldukça olasıdır. O, kilise tarafından kutsanmamış ama kanuna aykırı olmayan bir birliğin çocuğu olabilirdi. Onuncu yüzyılda meşruiyetle ilgili açık olan pek çok sorunun olduğuna ve eski halk hukukunun Katolik kilisesinin büyüyen içtihatlarıyla çelişiyor olması muhtemeldir. Böylece vasiyetçinin krala atıfta bulunmasını açıklayabiliriz. Kralın bu oğlunun *folkland*'i miras almasına karar vereceğini ummaktadır. Her halükârda, vasiyetçinin, kralın bu *folkland*'i oğluna teslim ettiğinden bahsettiği zaman, meseleyi kralın keyfi iradesine bırakmadığını gözlemleyebiliriz. Kabul edilen açıklamaya göre, ulusal *demesne*'nin yöneticileri olarak kral ve *witan*'ın *ager publicus*'tan bir bağış yapacağını umarken, önerdiğim açıklamaya göre, kralın ve *witan*'ın bazı hukuksal veya fiili meselelerde oğlunun lehine karar vermesini ummaktadır.

Şimdi bu belgeyi yorumlamanın iki görelî faydalarını inceleyelim. "*Lehtar*" mülkiyet kavramı, ölen kiracının varisi lehine sıklıkla veya genellikle yenilenen ömür boyu kullanım hakkı kavramı, kendi içinde hiçbir şekilde saçma olmadığı gibi, zamanın karakterine de uygun değildir. Ancak daha sonra yaygın olarak kullanılan bir terim vardı. Kiracı bir *læn* altında tutulmaktaydı ve arazi onun için *lænland*'di. Ealdorman, "kral ona *bookland* de ek olarak *lænland*'i de verirse" deseydi, büyük bir zorluk olmazdı yine de o zaman bile oğluna bir *bookland* arazi vererek sadece bir *læn* kaybını telafi edecek bir düzenlemeyi merak edebilirdik. Ama bizim tüzüğümüz *folkland*'den söz ediyor ve bize şu soruyu soruyor: Ülke topraklarının bir *læn*'ine neden *læn*'den başka bir şey denilsin ki? Ortak teorisinin taraftarları, *lænland*'in konumu konusunda farklı görüşler sundular. Kemble, rezerve edilmiş bir *læn*'in *lænland* mi yoksa *bookland* mi olduğunu tam olarak bilmezken, Maurer, bunun *bookland* olmadığını savunmaktadır. Lodge ise yazılı bir belge ile kiralanan arazinin *bookland* olduğunu düşünür (Kemble 1849: 305; Maurer 1853: 280; Lodge 1876: 159).

Tüm bu zorluklar, kabul edilen teorisinin başladığı sınıflandırmanın hatalı olmasından kaynaklanmaktadır. Edward yasaının öne sürdüğü basit ilkeyi benimsediğimiz anda yok olmaya başlarlar: *folkland*, eski halk hukuku tarafından yönetilen bir bireyin mülkiyetidir ve bu nedenle, onu bir aile mülkü olarak koruma eğiliminde olan kısıtlamalara tabidir; *bookland*, bir imtiyaz koşulları altında elde tutulan topraktır; *lænland*, sahibi kim olursa olsun, sahibiyile yapılan bir anlaşma kapsamında işgal edilen arazidir.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Ealdorman'ın vasiyetinin diğer açıklaması Anglo-Sakson kullanım süreleri hakkında bildiğimiz her şeyle uyumlu görünüyor. Bu, vasiyetçilerin isteklerinin akrabaların çıkarlarıyla, belki de haklarıyla çatıştığı sayısız duruma uyar. Tıpkı vasiyetçilerin sürekli olarak "iradelerinin geçerli olması" için krala dua etmeleri ve bu amacı güvence altına almak için ona hediyeler vermeleri gibi, bu durumda ealdorman, aile mülkünü miras alma hakkı en iyi tabirle şüpheli olan bir oğluna vermeye çalışır ve bu amaçla krala seslenir. Bir an için belgede "folkland" kelimesinin geçmediğini, vasiyetçinin yalnızca, belirli *bookland*'e ek olarak, eğer kral izin verirse, oğlunun toprağa ya da böyle bir yere sahip olmasını istediğini varsayalım. O halde, bu vasiyeti diğer vasiyetlerle karşılaştırarak, bu vasiyetçinin (Kemble'in deyimiyle) gayri meşru oğlunun yararına bir kral ve *witan* fermanıyla *ethel*'ini *bookland*'e çevirmeye çalıştığını söylememiz gerekmez mi? Her halükârda, bu şekilde ele alınan toprağın zorunlu olarak halka ait olması gerektiği aklımıza gelmezdi. Ama folkland kelimesi kullanılıyor ve Allen'in teorisi lehine ele alınabilecek tek argüman, bu kelimenin anlamı hakkında etimolojik bir argümandır. Bu argüman tamamen inandırıcı mı? Bu bileşik kelimenin "*folk*", sanki bir sahiplik tamlamasıymış gibi davranmak zorunda mıyız? *Folkland*, halkın sahibi olduğu arazi olması gerekiyorsa, *bookland* de *book*'un sahibi olduğu arazi olması gerekmez mi? '*Folk*' eki alan başka kelimelere de bakabiliriz. Örneğin *folcfrig*'i buluruz; bu, halkın özgür insanı anlamına gelmez, halk hukuku tarafından özgür olan, genel hukuka (*common law*) göre özgür olan adam anlamına gelir. Yani *folkland* halkın sahip olduğu toprak anlamına gelmez. *Bookland*, *bookright* tarafından tutulan arazidir; *folkland*, *folkright* tarafından tutulan arazidir. *Folkland*, araştırmacıların *ethel*, *alod*, aile arazisi (*family land*) ve *yrfeland* dediği şeydir; eski örf ve âdet hukukuna (*common law*) göre elde tutulan topraktır, araziye ailelerde tutan yasadır; bunun aksine bir *bookland*, imtiyazla tutulan, Roma emsallerine göre modellenen, dini yaptırımlarla donanmış ve özgür yabancılaşma bireysellik yaratan, *folkland* ile zıtlık oluşturan arazidir. Kısacası, *folkland* aslında aile toprağıdır ve onun üzerinde herkesin hakkı vardır, *bookland* ise bireysel arazi, imtiyazlı özel mülktür (Rectitudines Singularum Personarum 1842: 180)

Folkland'le ilgili üçüncü belge 858 yılına ait bir fermanıdır. Bu fermanla kral Æthelbirht, *witan*'ın rızasıyla, Marsham'daki bir toprak parçası karşılığında topraklarının bir kısmını, yani Washingwell'deki beş hideni, thegn Wullaf'a verir. Washingwell'deki toprakların batıda Wighelm ve Wulflaf'ın elindeki toprakların "kralın *folkland*'i" olarak sınırlandırıldığı söylendi. Bu fermanın arkasında bir el yazması not bulunmaktadır. Notta şöyle yazar; "bu ifade bize kralın Marsham'da takas yoluyla aldığı toprakları *folkland* de dönüştürdüğünü göstermektedir". Marsham'daki arazinin Wullaf'ın elinde *bookland* olduğu sonucunu çıkarabiliriz (Kemble 1839: 64; Earle 1888: 125).

Burada üç noktaya dikkat etmeliyiz, 1- kral da herkes gibi *folkland*'i elinde tutabilir, 2- onun *folkland*'i diğer insanlara kiralanabilir, 3- Wullaf ile yapılan bu anlaşma *witan*'ın açık rızası ile gerçekleştirilmiştir. Bu üç önemli noktadan ilk ikisi, *folkland*'le ilgili ortaya attığımız

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

teoriyle ilgili bir çelişki göstermemektedir. Kralın mülkiyeti olduğundan ve kanunlarca pek çok açıdan özel bir kişi olarak muamele gördüğünden onun örf ve âdet hukuku (*common law*) kapsamında tutulan aile mülklerine sahip olduğunu ve şu ya da bu nedenle bunları arttırmayı pekâlâ istemiş olabilir. Kral Alfred'in vasiyeti, bir Anglo-Sakson kralının, toprakları kendi ailesine ait tutan kısıtlamayı pekâlâ sürdürmeyi isteyebileceğini gösterir. Allen'in takipçileri, kral ailesinin, herhangi bir *bookland* dışında ethel kurallarına göre yönetilen mülklere sahip olması gerektiği konusunda hem fikirdir. Ethelwulf'un bir kiliseye yirmi *hide* verebilmesi için kendisine yaptığı bağışın (874) *ethel*'in veya aile arazisinin *bookland*e dönüştürmesine bir örnek olabilir. Öte yandan Allen'in *folkland* yorumu, eğer bunu Wulflaf ve Wighelm'in, kralın işgal ederek *folkland*'e dönüştürdüğünü söylersek ortaya ilginç sonuçlar çıkmaktadır. *Folkland* topraklarının bir kısmının krala verildiğini ve kralın da bunu başkalarına devrettiğini varsaymamız gerekmektedir. Kralın kendi halkından bir *laen* gibi bir şeye sahip olduğu fikrini tamamen kabul edilemez olduğunu söyleyemeyiz ancak bunun dokuzuncu yüzyılda ortaya atıldığına dair daha fazla kanıt sunulmalıdır. Üçüncü nokta, kral ile *thegn* arasındaki bu anlaşma *witan* tarafından verilen onay, bazı demokratik açıklamalara yol açmıştır. *Folkland*'i, ulusun temsilcisi olarak *witan*ın özel koruması altında olduğu ve kralın onu kendi isteği ve keyfine göre kullanmayacağı düşünülmüştür.

Her hâlükârda kral, Anglo-Sakson yasasının güçlü olduğu dönemlerde *folkland*'i *bookland*'e dönüştürürken *witenagemot* (*witan*/ danışma kurulu) ile uyum içinde hareket etmek zorundaydı. Ancak kralın Washingwell'de dağıttığı arazinin Allen'in dediği anlamda *folkland* (yani halkın ortak arazisi) olduğuna dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Kral burasının kendi arazisi olduğunu söylemektedir. Ancak burada yapılması gereken asıl eleştiri, İngiltere'deki durumun Allen ve takipçilerinin sandıklarından daha demokratik olmasıdır. *Witan*, kralın herhangi bir *ager publicus*'la (kamu arazisi) işi olmadığı zamanlarda bile kralın armağanlarından pay alırdı (Kemble 1839: civ-cvi). *Witan*'ın gücü Anglo-Sakson tarihinde çok dikkat çekici bir özelliktir. Onların müdahalesi sadece *folkland*den *bookland*e çevrilirken değildir. Vasiyetnamelerin, satışların ve takasların onaylanmasında kralın yanında yer alırlar. Hatta bazı durumlarda kral tarafından yapılan bağışları geçersiz kılmışlardır. Ancak bunların hiçbirinde toprağın *folkland* olarak adlandırıldığına veya böyle düşünüldüğüne dair bir kelime bulunmamaktadır. Bu kanıtlar ışığında şunu söyleyebiliriz ki daha sonraki günlerin *terra Regisi* gibi kıta halkının *fiscus*u gibi kraliyet topraklarının da devlet amaçları için kullanılacak bir fon olarak görüldüğü sonucuna işaret ediyor.

Witan kralı gözetliyor, sanki ayrı bir *ager publicus* olarak ayrılmış gibi değil, kral ve ulus, hükümetin tüm meselelerinde ve yalnızca kralı destekliyorsa devleti de desteklemesi gereken kraliyet meclisinin yönetiminde ayrılmaz bir şekilde birleştiği için. Bu açıklamalarda, otoritelerde *folkland* açıkça isimlendirilmemekle birlikte ondan bahseden pasajların incelenmesine bir geçiş görevi görebilir. Bede'nin York başpiskoposu Egbert'e yazdığı mektup bu bağlamda çok şey ifade etmektedir. Yazar ne askeri ne de dini amaçlar için toprak

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

kalmadığını şikâyet eder çünkü layık olmayan meslekten olmayan kişilerin manastır kurma bahanesiyle krallardan büyük bağışlar almaktadırlar. Böylece devleti ve kiliseyi mahvediyorlar. Bede, Egbert'e bu cömert bağışlara karşı çıkmasını, kral emretmesine rağmen bu manastırlara haç koymayı reddetmesini ve hatta özelleştirilen bölgelerin geriye dönük olarak yeniden başlatılması konusunda ısrar etmesi için yalvarır. Sözleşmeler iptal edilsin ve daha değerli alıcılara yer açılsın (Bede: 305-309).

Bu mektubu kullananlar, güçlü savaşçılara duyulan ihtiyaçtan bahseden birkaç satıra vurgu yaptılar. Ancak bu bağışın geçici ya da şarta bağlı bir bağış olduğunu gösteren hiçbir şey yoktur. Buna paralel olarak piskoposlukların bağışlarının daimî ve mutlak bir bağış olmadığını gösteren bir şey de yoktur. Son olarak Bede *folkland* veya halkın arazisi gibi bir kelime kullanmamıştır. Eğer bahsettiği toprak Northumbrialıların kraliyet *fiscus*'u (kralın kendi toprağı) ise kullandığı her kelimenin geniş bir anlamı vardır. Bede'nin mektubunun liberal bilgeliği dikkat çekicidir özellikle onun bir din adamı olduğu düşünüldüğünde. Ancak onun folklandden mi yoksa kralın toprağından mı bahsettiği de aynı derecede dikkate değerdir.

Burada tartışılan konu, erken orta çağ boyunca oldukça geneldi ve bunları anlamak için kraliyet meclisinden farklı bir belgeye ya da bilge bir adamın onları kınamasına ihtiyacımız yok. Bu pre-feodal devletlerin özelliklerinden biri de ana desteklerini *fiscus*'u topraklarında bulma zorunluluğuydu. Hükümetin ağır yüklerini karşılamak için çok az vergilendirme vardı ve bu nedenle her Avrupa devletinin tüm tarihi, büyük ölçüde krallar tarafından yapılan toprak bağışlarının tarihiydi. Erken orta çağ insanları için kralın topraklarının nasıl kullanılması gerektiği önemli bir sorundu. Bu topraklar dağıldıkça feodalizm devreye giriyordu. Kralın toprakları dağıldıkça siyasi doku bozulmaktaydı. Bizans imparatorluğunda bile Bede'nin anlattığına benzer bir sürecin izlerini bulabiliriz (Bede: 221).

Ethelwulf'un kendisine yaptığı bağıştan yukarıda bahsetmiştik. Her halükârda ilginç bir durumdur. Açık olan bir şey var ki kral, tapu veya vasiyet yoluyla dini kullanımlar için verebileceği bir toprağına sahip olmak istiyor, normal şartlarda kral kendisine ait olan '*ethel*'i' witanın onayıyla *bookland*'e çevirmekteydi. Ancak burada daha önce halkının olan araziye kendisine veriyor (Kemble 1839: 28; Earle 1888: 119). Bu durum Offa'ya ait olduğu düşünülen bir sözleşmeyi de tartışmaya açmıştır. Kral, İsa'nın kendisine bahsettiği bazı toprakları, ormanları, çayırları ve suları *sieut olim habuerunt counties et principes Cantiae* (Cantia'nın ilçelerini ve prenslerini) ile piskoposa verdiği söylemektedir. Görünüşe göre bu topraklar bir zamanlar *thegn*'lerin veya *ealdormen*'lerin ellerindeydi. Şu ya da bu unvanla belki de miras yoluyla kralın eline geçti. Şimdi onları başkalarına veriyor ve bağışı yukarıda adı geçen *thegn*'lerin veya *ealdormen*'lerin elindeyken onlara eklenen tüm avantajlar ve eklentilerle birlikte, yeni bağışçıda bu haklardan faydalanabilecekti. Belgede, halkın toprağına dair bir şey bulunmamaktadır (Kemble 1839:135; Earle 1888: 334).

Son olarak kral Æthelred'in Dumbleton'daki manorunu bir *thegn*'e bağışladığını belirten bir ferman var ve bu bize *praedictum rus in communit terra sition est* olduğunu söylüyor (Kemble 1839: 290). Bu ifade *ager publicus* olarak ele alınmıştır. Kral 'ortak toprağın' bir kısmını bağışlıyor bu halk toprağı, folkland anlamına gelmelidir, şeklindeki çıkarım doğru olamaz. *Communis terra* terimi birçok anlama gelebilecek bir terimdir ve bunu açıklayabilecek bir bağlamda ortaya çıkıyor; "ve ortak arazide bulunan söz konusu mülkün olağan üçü dışında her türlü dünyevi yükten arınmış olmasına izin verin". Kral şimdiye kadar ortak yani imtiyazsız olan topraklara düşen yükümlülüklerle tabi olan anlaşmanın bir kısmına dokunulmazlık vermiyor olabilir mi? Ya da yine kralın verdiği iki *manor* Dumbleton'un "ortak tarlalarında" dağılmış olamaz mı? Bu da "*Intermixed* (karışık) toprakların" karmaşık sınırlarına ilişkin bir açıklama olabilir mi? Bunlar ve daha birçok açıklama mümkündür. Kesin olan bir şey var, o da bu toprakların önceki sahiplerinin bir suç nedeniyle bu toprakları kaybettikleri ve krala geri verdikleridir. Her halükârda böyle bir belge üzerinde ulusal toprak teorisinin inşa edilemeyeceği kabul edilecektir. Sağduyu ve sağlam yöntem bu belirsiz durumda öncelikle "*folkland*" kelimesinin açıkça geçtiği pasajda sahip olduğu anlamı belirledikten sonra ilgilenmemizi gerektirir (Thorpe 1842: 444).

Sonuç

Bu çalışmada Anglo-Sakson toprak hukukuna ilişkin genel bir açıklama yapma girişiminde bulunulmadığı anlaşılacaktır. Özellikle *folkland* ve *bookland* tabi oldukları vergiler ve diğer yükümlülükler bir kenara bırakılmıştır. Kraliyet topraklarına ilişkin eksiksiz bir teori oluşturulmamış veya krallığa ilhak edilen toprakların, kralın iradesine girecek veya tüm oğullarına kalacak topraklardan ne şekilde farklı olduğuyla ilgili bir karar verilmeye de çalışılmamıştır.

Burada sadece "*folkland*" anlamı konusunda genel kabul edilen görüşün yanlış olduğu ve bunun neden yanlış olduğu konusu üzerine bir tartışmadır. Yani Folkland ile ilgili genel kabul edilen görüşün neden yanlış olduğu hakkındaki nedenler üzerinden yapılan bir çalışmadır. Bu nedenleri özet halinde toparladığımızda ortaya çıkan sonuç şöyledir; ilk olarak, Yaşlı Edward'ın kanunu, toprak mülkiyetiyle ilgili tüm anlaşmazlıkları iki başlık altında toplar. Bunlar *folkland* ve *bookland* ile ilgili içeriklerdir. Tarihçilerin '*ethel*' ve 'aile toprağı (family land)' gibi terimlerle işaret ettiği bu haklar sınıfı hakkında, Edward'ın kanununda tek kelime söylenmiyor. İkincisi, Onuncu yüzyılın başında bu aile topraklarının ortadan kaybolduğuna ya da onunla *bookland* arasındaki ayrımın ortadan kalktığına inanmak güçtür çünkü akrabaların iddiaları daha sonraki dönemlerde de sürekli olarak ileri sürülmektedir. Yine bu zamana kadar aile topraklarının her birinin veya hemen hemen her parçasının *bookland* konusu haline getirilmiş olması ve yine de arazi rezerve edilene kadar *bookland* olmaması son derece olasılık dışıdır. Üçüncüsü, Ealdorman Alfred'in vasiyeti, belirli bir durumda kral ve *witan* buna karar vermedikçe bir adamın *folkland*'inin onun belirli bir oğluna

büyük olasılıkla gayri meşru bir oğluna kalamayacağını gösteriyor. Bu kesinlikle bir kişinin *folkland*'i elinde tutması halinde kral ve *witan* karar vermedikçe bu *folkland*'in onun ölümü üzerine mirasçılara geçmeyeceği yönündeki genel önermeyi kanıtlamaz veya kanıtlama eğiliminde değildir. Dördüncüsü, Æthelbirht ile Wullaf arasındaki takas kralın kendisine ait olarak tanımladığı araziye verdiğini ve karşılığında *folkland*'e dönüştürdüğü araziye aldığını gösteriyor. Kralın elde ettiği şeyleri ulusuna hediye etmek kadar aile mülkünün bir parçası haline getirdiğini varsaymakta doğaldır. Beşincisi, Bede'nin Egbert'e yazdığı mektupta *folkland*'den söz edilmiyor. Tüm Avrupa'da yaygın olan toprakların kötü kullanımından bahsediyor. Bede kesinlikle kraliyet *demesne*'sinin (mülkünün) devletin ve kilisenin iyiliği için değerli amaçlarla kullanılması gerektiğini savunuyor. Ama kralın topraklarından farklı *ager publicus* hakkında bir şey söylemiyor. Altıncısı, Allen'in zamanından beri pek çok tarihçi Anglo-Sakson topraklarının kullanım süreleri konusunu araştırmaktadır. Araştırmaların ana sonucu, aile mülklerinin ortak hukuk kapsamındaki eski kullanım hakkı halk hakkı (*folkright*) ve ayrıcalığın yarattığı yeni kullanım hakkı arasındaki zıtlığı keskin bir şekilde ortaya çıkarmak oldu. Allen'in dogmasını korudular, *Folkland ager publicus* olmalıdır ama bunu genel şemalarına uyduramadılar ve sistemlerini karıştırdılar. Bu dogmayı reddedersek ve Spelman'ın şu görüşünü kabul edersek tüm karmaşıklık ortadan kalkacaktır. *Folkland*, halkın, ortak hukukun (Anglo-Sakson örf ve âdet hukuku) sahip olduğu ve imtiyazın olmadığı topraklardır.

Bu doğrultuda düşündüğümüzde, Anglo-Sakson tarihinin en karmaşık konularından birini netliğe kavuşturmuş oluruz. *Bookland* kavramı ilk kez belirgin bir tanıma sahip olur. *Bookland* ayrıcalıkları aslında Katolik Kilisesinin dini uygulamaları sonucu ortaya çıkan bir uygulamadır. Bu uygulama Anglo-Saksonların örf ve âdet yasalarında (*common laws*) bulunmamaktadır. Kilise, Anglo-Sakson topraklarında etkili olmaya başladıktan sonra ortaya çıkan imtiyazlı toprakları tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. *Folkland*, *bookland*'in karşıtıdır çünkü *folkland* Anglo-Sakson örf ve âdet yasalarında var olan ve yazılı bir anlaşmaya dayanmayan topraktır. Bu durumda *bookright*, *folkright* zıttıdır çünkü *folkright*, halkın ortak kullanım hakkı varken *bookright* bireysel kullanım hakkı mevcuttur ve kişi öldükten sonra çocuklarına miras kalabilmektedir. Böylece 'ethel' ortadan kalktığı sorusunun da cevabı bulundu. *Ethel* yani *folkland* Norman fethine kadar varlığını sürdürür. Domesday araştırmacılarının İtirafçı Edward zamanında toprak sahibi olduğunu düşündükleri bütün adamların, *liberi homines*'elerin (özgür adamların), *allodiarii* sahibi olduklarına kimse inanmıyordu. O zaman bile *bookright*'a sahip olma hakkı *thegn*'lerindi. Bu daha mütevazı toprak sahipleri, imtiyazsız *folkright* 'ları ellerinde tutuyorlardı. Yani *folkland* sahipleriydi.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Bede. *Ecclesiastical History of the English People*. Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. <https://sourcebooks.fordham.edu/> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).

Kemble, Johannis M.1839. *Codex Diplomaticus*. Londra: Sumptibus Societatis.

Rectitudines Singularum Personarum. 1842. Edit. Heinrich Leo. Halle: Eduard Anton.

Thorpe, Benjamin. 2012. *Ancient Laws and Institutes of England*. C.1. Cambridge: Cambridge University Press.

-----1842. *Codex Exoniensis*. Londra: Pub. For the Society of antiquaries of London.

Araştırma Eserler

Adams, Henry H., Lodge, Carot, Young, Ernest, Laughlin, J. Laurence. 1876. *Essays in Anglo-Saxon Law*. Boston: Little, Brown and Company.

Allen, John.1849. *Rise and Growth The Royal Prerogative in England*. Londra: Longman, Brown, Green and Longmans.

Brunner, Heinrich.1892. *Zur Rechtsgeschichte des röm. U. Germ. Urkunde*. Leipzig.

-----1906. *Deutsche Rechtsgeschichte*. Leipzig: Duncker. C. I.

Earle, John.1888. *A hand-book to the land charters and other Saxon Documents*. Oxford: The Clarendon Press.

Elton, Charles Isaac.1867. *Tenures of Kent*. Cambridge: Parker and Co.

Freeman, Edward Augustus.1867. *Norman Conquest of England*. Oxford: Clarendon Press.

Gneist, Rudolph.1889. *History English Constitution*. Londra: W. Clowes & Sons.

Green, John Richard.1878. *History of English People*. New York: Harper.

Hallam, Henry.1848. *Supplemental Notes to the View of The State of Europe During Middle Ages*. Londra: John Murray.

Karaimamoğlu, Tolgahan ve Gürsoy, Sultan.2021. “İngiltere’nin Yün İmparatorluğuna Dönüşme Süreci: III. Edward’ın Yün Politikası”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*: 181-188.

Karaimamoğlu, Tolgahan.2022. “Norman Fethi’nden Magna Carta’ya: İngiltere’de Kralların Ölümünün Siyasi Sonuçları”. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 20 (3):113-124.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Kemble, John Mitchell.1849. *The Saxons in England*. Londra: Longman, Brown, Green and Longmans.

Kovalevsky. 1888. *Law Quarterly Review*. V. 273.

Maurer, Kondrad.1853. “Ueber die isländischen Gesetze und deren Ausgaben”, *Kritische Ueberschau der deutschen Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* 1: 277-296.

Pollock, Frederic and Maitland, F. William.1898. *The History of English Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pollock, Frederick and Maitland, F. William.1895. *The History of English Law*. C. I. Cambridge: Cambridge University Press.

Pollock, Frederick. 1883. *The Land Laws*. Oxford: Macmillan.

Schmid, Reinhold.1858. *Die Gesetze der Angelsachsen*. Leipzig: Brodhans.

Scröder, Richard.1922. *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*. Berlin: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger; W. de Gruyter.

Sohm, Rudolph.1911. *Reichs und Gerichtsverfassung*. Leipzig: Velag von Duncker & Humblot.

Stubbs, William.1896. *Constitutional History of England*. Oxford: At The Clarendon Press.

Waitz, George.1878. *Deutsche Verfassung Geschichte*. Kiel: Ernst Homann.

Kıbrıs Barış Harekâtı Süreci Adada İngiliz Özerk Askeri Üsleri

Ulvi KESER¹

Özet

1878 yılında Kıbrıs adasını Osmanlı'dan alan İngiltere 16 Ağustos 1960 tarihinde Kıbrıs Cumhuriyeti kurulana kadar adada egemenliğini sürdürür. İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'nin garantörlüğünde kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'yle birlikte adadan tamamen çekilen İngiltere Kıbrıs'ın %2.5'lük kısmını oluşturan Agrotur ve Dikelya askeri özerk üs bölgelerinden ise ayrılmaz. Özellikle 1950'li, 1960'lı yıllarda daha çok Ortadoğu coğrafyasına yönelik ileri karakol, askeri üs bölgesi ve depolama alanı olarak değerlendirilen İngiliz üsleri zaman içinde farklı misyon ve stratejik önem de kazanmıştır. Bugün kendine özel kanun ve kurullarla yönetilen her iki özerk askeri üs bölgesi çeşitli zamanlarda istihbarat, istihbarata karşı koyma, sanayi casusluğu gibi farklı sebeplerle de gündeme gelmiş, 1960 sonrasında dönemin Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios tarafından para kazanma ve bir tehdit unsuru olarak da görülmüştür. 15 Temmuz 1974 tarihinde Yunanistan destekli olarak Nikos Sampson tarafından gerçekleştirilen askeri darbenin ardından Kıbrıs adası bir kere daha kan gölüne dönerken özellikle adanın güneyinde yaşayan Kıbrıslı Türklerin endişeli bekleyişi de had safhaya çıkmış durumdadır. Türkiye'nin 20 Temmuz 1974 tarihinde garantör devlet olarak adaya müdahalesinin ardından adanın kuzeyine geçme imkânı bulamayan Larnaka, Limasol ve Baf bölgesinde yaşayan Kıbrıslı Türkler bu üsler sığınmak zorunda kalırlar. Hayatları kurtulan insanların daha sonraki süreçte adanın kuzeyine geçişleri de son derece sıkıntılı olacaktır. Bu araştırma bu üsler bölgesine sığınan Kıbrıslı Türklerin durumuna değinmek amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar kelimeler: İngiltere, Türkiye, Kıbrıs, Üsler Bölgesi, Agrotur ve Dikelya

British Military Sovereign Bases during Cyprus Peace Operation

Abstract

The British taking over the island of Cyprus from the Ottomans in 1878 has the sovereignty on the island up to the foundation of the Republic of Cyprus in 16th August 1960. The United Kingdom withdrawing from the island completely with the foundation of the new republic established under the guarantorship of the UK, Greece, and Turkey keeps the sovereign military bases of Akrotiri and Episkopi, which takes the %2.5 of the island. British bases being the outpost, military base, and storing depot towards the Middle East geography in the 1950's, and 1960's, have gained varied mission and the strategical importance then. Both sovereign military bases ruled by its own laws and the regulations have come to the fore with different reasons such as the intelligence, counter-intelligence, and espionage, and have got regarded as the blackmailing and threat element during the republican period by the President and the Archbishop Makarios. Subsequent to the Nicos Sampson's 15th July 1974 military coup backed by Greece, the island of Cyprus once more turns to be a bloody scene, and the anxious expectation of the Turkish Cypriots living in Larnaca, Limassol, and Paphos cities in the south of the island reach its peak. Then the Turkish Cypriots having no possibility to come to the north of the island have to take refuge in the British sovereign bases after Turkish military operation as a guarantor country in 20th July 1974. The arrival of these survivor people to the north of the island then will be extremely difficult. This research has been prepared to address the situation of Turkish Cypriots who took refuge in this base area.

Key Words: the United Kingdom, Turkey, Cyprus, Sovereign Base Areas, Akrotiri, Dhkelia

¹ Prof. Dr., Uluslararası Fınal Üniversitesi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, e-posta: ulvi.keser@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0846-6940>

Giriş

İkinci Dünya Savaşı sürecinde önce İtalyanların, ardından Almanların işgaline uğrayan Yunanistan, daha sonraki süreçte kanlı bir de iç savaş yaşamasına ve Yunan tarihine “Megali Limos/Büyük Açlık Dönemi” olarak geçen korkunç bir trajik dönem de yaşamasına rağmen 1950 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’ne başvurarak Kıbrıs adasının kendisine verilmesini talep eder. Bu talebin reddedilmesinin ardından adada sadece Kıbrıslı Rumlara yönelik yürütülen bir halkoylaması da istenilen sonucu vermeyince 1950’li yıllarda Yunanistan destekli EOKA tedhiş örgütünün temelleri Atina’da atılır. Özellikle 1955-1959 döneminde yaşanan çatışma ortamı daha sonra Türkiye, İngiltere ve Yunanistan’ın garantörlüğünde Kıbrıs Cumhuriyeti’ne giden yolu açar; ancak 16 Ağustos 1960’da kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti de soruna çare olamaz ve devlet 21 Aralık 1963 tarihinde İçişleri Bakanı Polikarpos Yorgacis’e bağlı derin devlet yapılanması Akritas’ın saldırılarıyla yıkılır. Bundan sonraki süreçte Kıbrıslı Türklerle Rumlar Yeşil Hat’la ikiye ayrılmış bir ülkede ve kendi sınırları içinde yaşamaya başlarlar. Adanın Yunanlaşması yönünde baskılarını artıran ve Yunanistan’ı 1967 Albaylar Cuntası sürecinden beri yönetmekte olan dikta yönetiminin desteğiyle 15 Temmuz 1974 tarihinde Nikos Sampson vasıtasıyla gerçekleştirilen darbe ise adayı bir kere daha kaosa sürükler. Bu süreçte hayatta kalma mücadelesi veren özellikle adanın güneyindeki kasabalarda Kıbrıslı Türkler ise İngilizlere ait askeri özerk üsler bölgesine sığınır. Bu araştırma genel olarak üsler bölgesinin tarihçesine bakmanın yanında bu süreçte üsler bölgesinde yaşananları ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası Üslerin Durumu

1 Nisan 1955 tarihinden başlayarak adada EOKA tedhiş örgütünün İngiltere’ye yönelik saldırılarının giderek dozunu artırması İngiliz yönetimini yeni tedbirler almaya sevk etmekte, bununla birlikte düzenli birliklerle yapılan gerilla harbinde ise başarısız olmaktadır. Bu şartlar altında Kıbrıs adasının tamamen kontrolden çıkması ve kaybedilmesi riski de gittikçe artmaktadır. Durum böyle olunca “...İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan çift kutuplu küresel politik sistem içindeki çok yönlü üstünlük çatışması”² olan soğuk savaşın yaşandığı bu süreçte ABD ile İngiltere bir araya gelerek Kıbrıs Cumhuriyeti için bir taslak plan hazırlamaya başlarlar. Aynı paralelde ABD’nin Yığmsal Misilleme Stratejisi³ uyguladığı 1953-1960 dönemi Kıbrıs Cumhuriyeti’nin de kurulduğu yıl olur. Bu noktada her iki ülke açısından Kıbrıs adasında kurulacak yeni devletin hangi statüde olduğu ise pek de önem

² M. Tanju Akad, *Askeri Tarihte Stratejik Düşünce*, İş Bankası Yay., 2012, İstanbul, s.233.

³ Barış Gürsoy, *Soğuk Savaştan Günümüze Asimetrik Tehdit*, IQ Yay., İstanbul, 2005, s. 72.

taşınamaktadır ve asıl hedef Rusya'nın Kıbrıs üzerindeki gücünü ve etkisini kırmaya yöneliktir.⁴

Bu konuyla ilgili olarak 15 Temmuz 1957 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığında J. E. Galsworthy imzasıyla hazırlanan bir rapor ise aynı şekilde İngiltere hükümetine sunulmuş ve adanın iki İngiliz üssü dışında Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin ortak egemenliği altında yönetilmesini öngören ve "Üçlü Kondominium"⁵ olarak adlandırılan yeni bir çalışma başlatılmıştı.⁶ Yunan Dışişleri Bakanı Averofa göre İngiltere'nin böyle bir konferans düzenlemesindeki gayesi Kıbrıs'taki üslerde İngiliz hükümrancılığının devam ettirilmesi, ada sathında asayiş ve güvenliğin yeniden tesis edilmesi ve özellikle komünist unsurların Kıbrıs adasına sızmalarının önlenmesi konularının görüşülmesidir.⁷ Özellikle 1960'lı yıllar İngiltere ve ABD'nin Makarios'tan ve onun giderek ABD, Batı ve NATO üyesi ülkelerden uzaklaşan siyasetinden bıkmış durumdadır. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından başlayan süreçte İngiltere'nin yaklaşımı ise Kıbrıs'ı bir askeri üs olarak kullanmak yerine Kıbrıs'ta bir askeri üsse sahip olmak şeklindedir⁸ ve bunun gereklerini de yavaş yavaş yerine getirmektedir. Temmuz 1954 tarihinde İngiltere'de Lordlar Kamarası'nda yapılan Kıbrıs'la ilgili bir görüşme sırasında ortaya atılan "*Kıbrıs hiçbir zaman tam bağımsız olmayı beklememelidir.*" düşüncesi yaklaşık 60 yıldır doğruluğunu koruyan bir düşünce yapısı olarak ortaya çıkmıştır ve bugüne kadar ada egemenliği tek bir tarafın kullandığı bir statüye kavuşmamıştır.⁹ Böylece sömürgeci bir yapıdan kurtulmaya çalışırken bile Kıbrıs bunu tam manasıyla gerçekleştiremez ve adanın küçük de olsa bir kısmı İngiltere'nin elinde ve hem de özerk bir askeri bölge olarak kalır.¹⁰

Kıbrıs Cumhuriyeti'ne Giden Süreç ve Üsler Bölgesi

11 Mart 1960 tarihli bir rapor hazırlanarak Kıbrıs Türk ve Kıbrıs Rum yetkililer yanında İngilizler tarafından da üsler bölgesi konusunda ayrıntılı bilgiler verilir. İngiltere'nin tamamen

⁴ Cihat Göktepe ve Tuba Ünlü Bilgiç, "İngiliz Güvenlik ve Dış Politikasında Kıbrıs (1945-1974)", *Bilgi*, Kış 2014, Sayı 68, s. 150. Ercüment Tutar, "Egemen İngiliz Üsleri ve Küresel Bağlantıları", *STAD Kıbrıs Türk Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 1, Sayı 3, Ocak-Şubat 2010, s. 54.

⁵ Ahmet C. Gazioğlu, *British Sovereign Bases; A Background to Negotiations Including Legal and Moral Aspects of the Issue*, Cyrep Yay., Lefkoşa, Temmuz 1995, s. 9

⁶ Ahmet C. Gazioğlu, "Kıbrıs ve İngiliz Üsleri", *STAD Kıbrıs Türk Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 1, Sayı 3, Ocak-Şubat 2010, s.4.

⁷ Brendan O'Malley ve Ian Craig, *Amerika, Casusluk ve İşgal; Kıbrıs Komplosu*, Khora Yay., İstanbul, Mayıs 2012, s. 136.

⁸ Clement Dodd, *UK Policy on Cyprus and Eastern Mediterranean*, N. East University, Lefkoşa, 2001, s. 331.

⁹ Ercüment Tutar, a.g.m., s.50.

¹⁰ Her Majesty's Stationery Office, Treaty Concerning the Establishment of the Republic of Cyprus, Lefkoşa, 16 Ağustos 1960, s. 5-29. Baha Özler, *Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluş Anlaşmaları*, İstanbul, 1959, s. 66-68.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

stratejik amaçlarla daha geniş bölgelerde ve daha farklı alanlarda hükümlanlık kurmak istediği Kıbrıs adasında hükümlan/özerk üsler bölgesi bugün de adlandırıldığı üzere Agrotur ve Dikelya Özerk Üs Bölgesi olarak isimlendirilir. Söz konusu rapora göre İngiltere böylece Kıbrıs Cumhuriyeti ile belirlemiş olduğu sınırlar dâhilinde haklarını koruyabilecek ve kullanabilecektir.¹¹ Bu rapora göre İngiltere üsler bölgesinde yaşamakta olan insanların haklarını korumayı da taahhüt etmiş durumdadır. İngiltere ayrıca üsler bölgesinin sınır güvenliğini sağlamak üzere her türlü güvenlik tedbirlerini alma yetkisine de sahip olmuş durumdadır. Agrotur ve Dikelya askeri özerk bölgeleri bu kapsamda Kıbrıs Cumhuriyeti'ne ait yol, su, elektrik gibi altyapı imkânlarından istifade edebilecek, ayrıca limanlar, havaalanları ve diğer kolaylık tesislerinden de faydalanabilecektir.¹² İngiltere ayrıca üsler bölgesinde çeşitli işlerde görevlendirmek üzere Kıbrıslı Türklerden ve Rumlardan işçi ve memur almaya da yetkilidir. Çağdaş anlamda düşünüldüğünde en üst noktada anayasanın ve onun altında da diğer eklerin olması beklenirken burada tam tersinin olduğu görülmektedir ve anayasaya atfedilmesi gereken önem ve ayrıcalıklar doğrudan egemen İngiliz üslerine ayrılır durumdaydı. Esasında İngiltere Kıbrıs'ı istediği gibi kullanabilmenin ve elindeki bu son derece değerli ve kritik kozu kaptırmamanın yolunun da anlaşmalar değil, üslerle ilgili egemenlik üzerinden geçtiğinin farkındadır ve bunu elde edebilmek amacıyla görüşmelerin günlerce uzamasına, kamuoyu tarafından pek bilinmeyen üsler dışındaki askeri tesisler ve alanların kullanımı konusunda da yoğun bir mesai harcanmasına neden olmuş; ancak gülen taraf nihayetinde İngiltere olarak karşımıza çıkmıştır. Bununla birlikte İngiltere devamlı olarak Garanti Anlaşması'nın İngilizlere ait özerk üslerin kullanım haklarının kendilerine verilebilmesi için hazırlandığı yönündeki iddiaları da gündeme getirmekte ve bunu kabul etmemektedir.¹³ Yapılan antlaşma Kıbrıs Cumhuriyeti'nin gerekli hallerde İngiltere'ye söz konusu özerk askeri üsler bölgesini etkili bir şekilde kullanabilmesi için haklar ve kolaylıklar temin etmesi zorunluluğu da getirmektedir. Öte yandan her ne kadar adada söz sahibi olan Kıbrıslı Türkler ve Rumlar bu İngiliz üslerine tepki gösterecekler de¹⁴ İngiltere'nin bu toprakları bırakmaya niyeti yoktur. Dolayısıyla ulusal güvenliğine yönelik tehlike ve tehdit olarak isimlendirdiği "asi veya serseri devletlerin"¹⁵ çoğunun Doğu Akdeniz'de yer alması nedeniyle İngiltere'nin adanın güneyinde bulundurduğu ve 1954 Ağustos ayında 5.5 milyon

¹¹ Her Majesty's Stationery Office, adı geçen rapor. s. 5-29.

¹² İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan British Bases başlıklı Confidential (Gizli) damgalı 18 Mart 1960 tarihli rapor. Kıbrıs Türk Milli Arşivi (KTMA). Dosya No. 67.

¹³ Central Intelligence Agency, *Memorandum for the President on Cyprus Problem*, 31 Mart 1960

¹⁴ Örneğin üsler bölgesindeki Beyarmudu Türk köyünün tarım arazisinin büyük bir kısmı üssün askeri sınırları içinde kaldığından tarım yapılamamakta ve ekonomik kayıplara neden olmaktadır.

¹⁵ Soyalp Tamçelik, "Kıbrıs'taki İngiliz Üslerinin Stratejik Önemi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 2011, a. 1534.

Sterlin para harcanarak inşaatına başladığı Agrotur ve Dikelya üsleri de tamamen özerk yapısını korumaktadır.¹⁶

Makarios'un Şantajları ve Üsler Üzerinden Pazarlık ve Tehditler

1970'li yıllara gelinceye kadar İngiltere ile Kıbrıslı Rumlar arasında üslerle ilgili maddi anlamda bir sürtüşme olmamış; ancak 1972 yılında Başpiskopos Makarios İngiltere'nin Kıbrıs Cumhuriyeti topraklarını kullandığı iddiasıyla tazminat talep etmiştir.¹⁷ Konuyla ilgili olarak dönemin İngiltere hükümeti ise bu konuda yapabilecekleri bir şey olmadığını, yapılan anlaşmaların beşer yıllık süreleri kapsadığını ve Kıbrıs'a yönelik olarak 1965 yılına kadar 12 milyon sterlin karşılığı bir yardım anlaşması yapıldığı ve son yıl bunun 1.5 milyonluk kısmının da ödendiği belirtilerek bu taleplere cevap verilmeyeceği belirtilir. 1965 yılına kadar geçen süreçte İngiltere tarafından üslerin işletilmesi bağlamında tesisler, askeri alanlar ve operasyonel merkezlerin kullanımına karşılık olarak son yılında toplam 1.5 milyon sterlin olmak üzere Rumlara 12 milyon Sterlin ödeme yapılmıştı.¹⁸ 1965 sonrasında ise İngiltere özellikle 21 Aralık 1963 sonrasında başlayan Rum saldırılarını bahane ederek adadaki Rum ve Türk toplumları arasında eşit dağıtımı sağlanıncaya kadar ödeme yapmayacağı ve ödemenin iki toplum arasında yaşanacak gelişmelere bağlı olduğu konusunda açıklamasında bulunur. Bu arada İngiltere özerk üsler bölgesi doğrudan İngiltere'ye ait olduğu için 1960 anlaşmalarına da gönderme yaparak artık ödeme yapmayacağı yönünde bir açıklama da yapar. Durum 1972 yılına kadar böyle bir geçiş süreci veya sorunu dondurma çerçevesinde geçiştirirken Makarios ise üslerin dışında kalan diğer tesislerle ilgili olarak İngiltere'nin ödeme yapması çağrısında bulunur.¹⁹

Bu talebe İngiltere olumlu cevap verdiği için miktarı belli olmamakla birlikte bir ödeme söz konusudur. Öte yandan Nisan 1972 sonrası dönem için daha sonra ayrıca 11.48 milyon Sterlin ek tazminat isteği de söz konusudur. Konuyla ilgili olarak İngiliz hükümeti ise Genelkurmay Başkanlığına müracaat eder ve toplamda yaklaşık 1 milyon nüfus barınmakla birlikte dünya stratejik dengelerini bu kadar kolay ve üst düzeyde değiştirebilen Kıbrıs'ın kendileri için gerçekten stratejik öneminin bulunup bulunmadığını öğrenmek ister. İngiltere tarafından 5 yıllık süreç için istenen meblağ ödenmesine rağmen bunun kolaylık tesisleri, diğer yerleşim alanları ve İngiltere'nin adada kullandığı diğer yerler için olduğu, egemen üsler bölgesi için olmadığı belirtilir. Mart 1965 sürecinde konuyla ilgili olarak İngiltere bundan

¹⁶ NATO, Security Cooperation, North Atlantic Treaty Organization Public Diplomacy Division, Belçika, 2011, s. 2. Etkin, Taner, "Kıbrıs'ta İngiliz Üsleri", *STAD Kıbrıs Türk Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 8, 2010, s. 6. Stephen, Michael, *The Cyprus Question*, Londra, 2001, s. 145. Fırat, Melek, *Yunanistan'la İlişkiler, Türk Dış Politikası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 305.

¹⁷ Andreas Constandinos, *America, Britain and the Cyprus Crisis of 1974*, Author House Publishing, Central Milton Keynes, 2009, s. 127.

¹⁸ Andreas Constandinos, a.g.m., s. 5. The Cyprus Mail, 22 Haziran 2013.

¹⁹ Andreas Constandinos, a.g.m., s. 5.

sonraki ödemelerin düzenli yapılabilmesi konusunun toplumlararası gelişmelere bağlı olduğunu ve bu durumun İngiltere'nin bağımsızlığını göstermesi açısından her iki topluma da eşit ölçülerde ödenmesiyle mümkün olacağını belirtir.²⁰ 1973 yılında aynı talep tekrarlanmış ve 1 Nisan 1965-31 Mart 1972 dönemiyle ilgili olarak Rumlar İngiltere'den 76.5 milyon sterlin tazminat istemişti.²¹

15 Temmuz Nikos Sampson Darbesi ve Kıbrıs

İngiliz ve Amerikan sinyal istihbaratı uzmanları Kıbrıs'taki faaliyetlerine 1974 yılında da kesintisiz devam ederler ve 15 Temmuz 1974 tarihinde Yunanistan'daki Albaylar Cuntası'nın adamı Nikos Sampson tarafından yapılan darbe sürecinde de Lefkoşa'daki askeri darbenin sorumlularıyla Atina'daki karargâh arasında süregelen bütün haberleşmeler anında İngiltere ve ABD Savunma Bakanlığına ulaştırılır.²² 20 Temmuz 1974 sabahında Rauf R. Denktaş'ın Bayrak Radyosu'nda yaptığı konuşmanın ardından adanın güneyindeki Kıbrıslı Türkler de Türk askerinin bir an evvel buldukları yerlere gelmesi için bir bekleyiş içine girerler;²³

“...Sabah saat 06.00 civarında biz uyanmaya, kahvaltı vermeye başlarız. Yani geceler uyanıp hastaları da uyandırıyorlar, el yüz yıkama vesaire. O esnada biri radyoyu açmış, baktım marşlar duyuluyor. Tabii ben de kalktım çünkü gürültü oldu, odama geçmişim... Büyük bir sevinç, Türkiye nihayet Barış Harekâtı yapıyor, Kıbrıs'ı kurtarmaya nihayet geliyor. Çünkü bizimle alay ediyorlardı 'Bekledin de gelmedi.' diyerek. Üsler bölgelerine yakın olan yerlerde böyle bir harekâtın olmayacağını işittik. Bizim Limasol şehri Akrotiri üssüne 14 kilometre uzaklıktaydı ve Larnaka'da Dikelya, Limasol'da Akrotiri üsleri vardı. Dolayısıyla bizim yelkenler hemen suya düştü, 'Eyvah biz ne olacağız?' endişesi başladı ama millet büyük bir galeyana içindeydi...”

İngiltere Dışişleri Bakanı James Callaghan konuyla ilgili olarak Savunma Bakanı ile yaptığı görüşmede üsler bölgesinde bulunan İngiliz askeri birliğinin gerekirse Rumlardan gelecek saldırılara karşı koyabileceğini; ancak savunma durumunda kaldıklarında takviyeye ihtiyaç duyulacağını da açık olduğunu görür.²⁴ Bu arada İngiltere Başbakanı Wilson'ın talimatıyla 700 özel komandonun da bindirildiği HMS Hermes uçak gemisi rotası Malta olmasına rağmen güzergâh değiştirmiştir, adaya yaklaşık 24 saat uzaklıktadır ve bölgeye acil askeri birlik göndermek İngiltere açısından neredeyse 7 günlük bir gecikme demektir ve İngiltere'nin savunma stratejilerini de zora sıkacak türdendir. Ayrıca Rhyl ve Andromeda firkateynleriyle güdümlü balistik füze destroyeri Devonshire da Kıbrıs'a yönlendirilir.²⁵ Bu gruba daha sonra Onslaught denizaltısı ve bir başka firkateyn de dâhil olur. Söz konusu bu

²⁰ PRO: AIR 20/1291 ve PRO:PREM 15/31'den aktaran Andreas Cosntandinos, a.g.e., s. 127.

²¹ Andreas Constandinos, "Britain and the Cyprus Crisis of 1974:Responsibility without Power", *3rd Hellenic Observatory Ph. D. Symposium*, London School of Economics, Atina, 14-15 Haziran 2007, s. 5.

²² CIA Bureau of Intelligence and Research, *Studies in Intelligence*, Washington, 1991, s.19.

²³ Dr. Ayten Berkalp'le 12 Nisan 2018 tarihinde Girne'de yapılan görüşme

²⁴ Andreas Constandinos, a.g.e., s. 19.

²⁵ Brendan O'Malley ve Ian Craig, a.g.e., s. 272.

İngiliz donanmasında adadaki İngiliz tesisleri ile üsler bölgesini korumaya yönelik olarak toplam 3.300 civarında asker de bulunmaktadır. İngiliz savaş gemileri Doğu Akdeniz’de 18 Temmuz’dan itibaren hareketlendiklerinde aynı güzergâh üzerinde Amerikan savaş gemileri ve savaş uçaklarından oluşan bir filonun da 60.000 tonluk uçak gemisi Forrestal komutasında ilerlediğini görürler. Bu durum ABD’nin de bölgede muhtemel bir harekâta yönelik hazırlıklarını tamamladığını göstermesi açısından ilginç bir durumdur. Bu arada RMMO’nun moral seviyesinin düşüklüğü, eğitim standartlarının yetersizliği, ellerindeki hafif ve ağır silahların eski olması da İngiltere’yi askeri bir operasyonda Makarios’a destek noktasında kaygılandırmaktadır. Bu noktada 17 Temmuz 1974 günü Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit’in önerisi ise Türk birliklerinin üsler bölgesine inmeleri veya Türkiye ile İngiltere’nin müşterek bir askeri operasyona girişmeleri yönündedir; ancak bu öneri James Callaghan tarafından reddedilir. 18 Temmuz 1974 günü İngiltere Savunma Bakanlığı tarafından Türkiye’nin adaya müdahalesinin an meselesi olduğu yönünde bir mesaj iletilmesinin ardından üsler bölgesiyle ve üslerin tahliyesiyle ilgili olarak Operation Ablaut planı devreye girer ve İngilizler üslerde güvenlik tedbirlerini artırır.²⁶ ABD yanında İngiltere’nin de 20 Temmuz 1974 günü başlayacak Türk askeri harekâtı çerçevesinde stratejisi öncelikle adadaki İngiliz uyrukluları güvence altına almak, diplomasi ve baskı uygulamak suretiyle Türk askerinin ilerlemesini durdurmak, Yunanistan’a uygulayacağı baskıyla olaylara karışmasını önlemek ve Londra’da başlayacak görüşmeler sürecine zemin hazırlamaktır.²⁷

20 Temmuz 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı Süreci

20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs Barış Harekâtı’nın başlamasının ardından Türk savaş uçaklarının Lefkoşa Uluslararası Havaalanı bölgesine yönelik bir harekâta başlaması ve Bülent Ecevit tarafından İngiltere Başbakanı Harold Wilson’a bombalamanın devam edeceği; ancak İngiliz askerlerinin bulunduğu mevzilerden uzak durulacağı bilgisinin aktarılması Wilson’ı kızdırır. İngiliz askerlerinin olmadığı yerlerde BM Kıbrıs Barış Gücü içindeki Kanada askerlerinin bulunması nedeniyle Wilson acil durum ilan eder ve Agrotur’da teyakkuz durumuna geçilir. Avcı bombardıman uçakları muhtemel bir çatışma için üsler bölgesinde cephane bindirilmiş olarak hazır beklemektedir. Yaklaşık 90 dakika sonra Ecevit’in Wilson’ı bir kere daha aramasının ardından kriz sona erer ve Wilson “Bunu yapmasaydı hiç kuşkusuz çok daha fazla tırmanacak olan bir husumetin içine girecektik. Süveyş’teki çılgınlık bir yana bu durum muhtemelen İngiltere’nin 1945 yılından beri savaşa en çok yaklaştığı zamandı.”²⁸ der. Üsler bölgesindeki İngiliz vatandaşları, personel ve aileleri ile İngiliz uyruğunda bulunan yaklaşık 23.000 kişinin tahliye edilmesi de bir ara gündeme gelmiş olsa da bu daha sonra vazgeçilecek bir husus olur. Bu kişilerin rehine olarak kullanılma ihtimali ve tahliyeleriyle

²⁶ Andreas Constandinos, a.g.e., s. 22.

²⁷ Cihat Göktepe ve Tuba Ünlü Bilgiç, a.g.m., s. 158.

²⁸ Brendan O’Malleey ve Ian Craig, a.g.e., s. 311.

ilgili hava desteği yanında en azından 3 tugay gücünde bir askeri kuvvetin adaya sevk edilmesi çok da kolay olmayacaktır.²⁹ Bu noktada İngiltere'nin yetersiz kalması halinde Türkiye'nin devreye girmesi de gündeme gelir. Ayrıca İngiltere üslerle ilgili olarak girişebileceği muhtemel bir harekât sırasında Kıbrıslı Türklerle Türkiye'nin herhangi bir müdahalesi olmayacağı yönünde garanti alma kaygısına da girmiş durumdadır. Barış Harekâtı sürecinde ve hemen sonrasında ortaya çıkan yeni duruma göre İngiltere üsler nedeniyle bu tesislerinin bulunduğu GKRY yanında Kıbrıslı Türklerle ve BM Barış Gücü ile de işbirliği yapmak ve teknik altyapı ve bazı zorunluluklar nedeniyle yardım ve destek almak zorunda kalır. Kıbrıs'taki Amerikan CIA yetkilisi Bill Colby de İngiltere'nin kendilerine yönelik yardım faaliyetlerine bir mektup yazarak teşekkür edecektir.³⁰

Üsler Bölgesine Sığınanlar

İngiliz üsler bölgesi öncelikle 21 Aralık 1963 tarihinde başlayan Rum saldırıları sürecinde ve hemen ardından 20 Temmuz 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sürecinde sadece Kıbrıslı Türklere değil, Kıbrıslı Rumlara da bir süre ev sahipliği yapar.³¹ Piskobu (Yalova) civarında bulunan ve Yaz Kampı (Summer Camp) ve Orman Kampı (Forrest Camp) olarak adlandırılan kamplar Happy Valley olarak bilinen ve İngiliz özerk üsler bölgesi içindeki alandadır. İlginçtir ki Başpiskopos Makarios da 15 Temmuz 1974 Nikos Sampson darbesinin ardından hayatını bu üsler ve buradaki Amerikalılar vasıtasıyla kurtarır ve New York'a giderek BM Güvenlik Konseyi'nde yaşananlarla ilgili bir konuşma yapar. Adadaki İngiliz komutan Sir John Aiken'in "*Kıbrıs'taki Türk mevzilerinde ve askeri cepheye müthiş bir hareketlilik var...*"³² diyerek aktardığı harekât öncesinde başlayan göç hareketi sonucunda Kıbrıslı Türkler daha güvenli ve sığınabilecekleri yerler aramaya başlarlar.³³ Bu arada Limasol civar köylerinden ise nahoş haberler gelmektedir ve köylerin savunmasını bırakan bazı mücahitler üsler bölgesine gelmeyi tercih etmektedir;³⁴

"Sayın Ziya Rıfki Aydoğan, (Limasol Milletvekili) 29 Ağustos 1974, Üslerde yaşayan Türklerin haftaya Lefkoşa'ya nakledileceğini radyodan işittik. Bu haber bölgede tedirginlik yarattığı için gelecekteki problemlerde yardımınızı rica ediyorum. Şu anda Aydoğan personelinden bazıları kaçıp oraya sığınma temayülü gösteriyor. Ben mümkün mertebe önlemeye çalışıyorum. Siz idare olarak Bağrıkar ve Aydoğan'dan gelecekler için sığınma hakkını yasaklarsanız savunmamızın zayıflamasını önlemiş olacaksınız. Yıllarca bu uğurda çalışmış birisi olarak bize yardımcı olacağınızı ümit ederim. Selamlar, hürmetler. Aydoğan Bölük Komutanı Ayer."

²⁹ Andreas Constandinos, a.g.e., s. 21.

³⁰ Richard J. Aldrich, *GCHQ: The Uncensored Story of Britain's Most Secret Intelligence Agency*, Harper Press, Londra, 2010, s. 327.

³¹ KGMA. Lefkoşa Büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı ve Kızılay Genel Başkanlığına gönderilen 25 Ağustos 1974 tarih ve 479 sayılı açık telgraf.

³² Richard J. Aldrich, a.g.e., s. 326.

³³ KGMA. Kızıllaç İrtibat Subayı Fikret Kürşad tarafından Kızılay Genel Başkanlığına gönderilen 5 Eylül 1974 tarih ve 32/74 sayılı yazı.

³⁴ Limasol milletvekili Ziya Rıfki Özel Arşivi

Özellikle Kıbrıs'ın güneyindeki Limasol, Larnaka ve Baf bölgelerindeki evlerini terk eden Kıbrıslı Türkler daha güvenli olan kuzeye doğru kaçmaya başlar; ancak savaşın patlak vermesiyle beraber kuzeye gelebilmeleri de neredeyse imkânsız hale gelir. Bunun sonucunda binlerce göçmen Kıbrıslı Türk, İngiltere'ye ait Agrotur ve Dikelya askerî üslerine sığınmak zorunda kalır; ancak göçmen olarak geldikleri bu askerî bölgede çok geçmeden hayatları diplomatik mevzuat ve kargaşa nedeniyle neredeyse esir hayatına dönüşecektir. Bu durum doğaldır ki Kızılay'ın da harekete geçmesine neden olacaktır. Limasol'da mahsur kalan ve önce hastaneye ve sonra da bir kliniğe götürülen TMT Limasol Sancağı personeli Güvenç Ergezen ardından Paramal ve Happy Valley bölgesine gidişlerini de şu sözlerle aktaracaktır;³⁵

“...Beni, annemi, kız kardeşimi ve Ankara'daki ablamı teklif ettiler üslere kaçırmak için fakat İngiliz arabaları da yoklanıyordu ki çıkamazdık. Barikatlar kurulmuştu. Annemden, babamdan herkesten gizli İngiliz kadın Terma ile Kandı'ya gittim onların arabalarıyla çünkü onların bayrakları vardı arabanın önünde ve yoklanmazdı ama kontrol edilirdi. Gittim ama hiçbir şey yoktu. Terk edilmişti onların da evler. Yalnız ben oradayken Terma da dışarıda beklerdi ve Rum askerleri geldi, Terma'ya bir şey söylemediler. O da idare etti, ben kaldım, çıkamadım. Arkada yaşlı bir kadın vardı. O beni dolaba sakladı. Epey saklı kaldıktan sonra askerler çünkü evleri soyuyorlardı. Askerler uzaklaştıktan sonra tekrar Terma'nın arabasıyla geri döndüm. Ertesi gün babam bizi İngiliz üslerine gönderdi fakat Happy Valley'e gittikten sonra annem ve babam yine kaldı çünkü kardeşim esir olduğu için onu ziyaret etmek istiyorlardı. Her gün yemek götürsünler, yiyecek diye izin veriyorlardı, biz üslere gittik, Happy Valley'de kaldık bir sene kadar kaldık, bir kışı geçirdik ertesi yaza kadar. Orada emniyeteydik ama çadırlarda yaşıyorduk. Ziya Rızkı ve ileri gelen Limasollular idare çadırı kurdular, bir idari yönetim kurdular. Benim görevim oraya gelenleri kaydetmekti. Diğer kız kardeşlerim de hemşirelik yaptılar. Diğer ablamın çocukları yemek, ekmek, bisküvi, çay dağıtırlardı çadırlara İngiliz'in verdiği. Orada bir şehir kurmuştuk ama derme çatma çok soğuktu ve çim idi ve daha yukarıdaki üsse, Paramal üssüne taşındık sonra...”

Bu arada ilginç bir nokta ise Nikos Sampson darbesinin ardından İngiltere'nin de üsler bölgesindeki yaklaşık 3.500 sivil çalışanını ve asker ailelerini bölgeden tahliye etme girişimiydi. Bu kişilerin üsler bölgesinden çıkartılarak Limasol şehir merkezine götürülmeleri konusunda yapılan bir dizi görüşme neticesinde bir anlaşmaya varılmasına rağmen bu gerçekleşmez ve bu insanlar da uzun süre üsler bölgesinde mahsur kalırlar. Ellerine geçirdikleri her türlü silahla yolları kesen ve çatışmalara giren Rumlar yüzünden bu insanların bölgeden çıkmaları çok uzun zaman alacaktır.³⁶

Üsler bölgesindeki Kıbrıs Türkleriyle ilgili olarak hazırlanan yeni hareket planı içerisinde Kızılay da vardır ve doğrudan Kızılay Genel Başkanı Dr. Recai Ergüder tarafından Dışişleri Bakanlığına gönderilen bir telgrafta “...İngiliz üslerindeki mültecilerden Türkiye'ye gelecek olanların iiaşesi görevi Kızılay'a verilmişti. Sınırlı sayıdaki seyyar mutfak bu amaçla kullanılacağından, Kıbrıs'a tahsisine imkân görülememektedir. Sabun ve kuru fasulye mubayaa işlemleri biter bitmez sevk edilecektir. Daha önce teslim edilen gıda maddelerinin

³⁵ Güvenç Ergezen'le 12 Nisan 2018 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

³⁶ Richard J. Aldrich, a.g.e., 325.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

fiyatları ayrıca bildirilecektir."³⁷ denilir. Aynı dönem içerisinde Kıbrıs'ın güneyinde yaşamakta olan yaklaşık 65.000 civarında Kıbrıslı Türk daha güvenli olan kuzeye geçmeye çalışır ve bunun için de Aydın köyünden kaçanların uyguladığı gibi farklı yollar takip eder;³⁸

"Limasol'da bulunan Agrotur ve Piskobu İngiliz üslerine bin bir güçlkle sığınanların sayısı 233 olmuştur. Bunlar daha sonra İngilizlerle varılan bir anlaşma gereği uçakla önce Adana, sonra da Kuzey Kıbrıs'a götürüldüler. Özel gerekçelerle (hastalık, eğitim ve özellikle parçalanmış ailelerden) güneyde kalan çocuklardan BM askerleri tarafından kuzeye geçirilenlerin sayısı 50 kişiye ulaşmıştır. Rum insan kaçakçıları tarafından para karşılığı kuzeye geçenlerin sayısı 35 kişiydi. Yolu bilen deneyimli Türk öncülerle Baf çam ormanını kat ederek (yaklaşık 70–80 kilometre) Lefke'ye ulaşanların sayısı 700'e ulaşmıştı. Kuzeye geçmek amacıyla başka yerleşim birimlerinden Aydın'a gelen ve buradan yola koyulan ancak ihanete uğrayıp parası alınarak öldürülenlerin bulunduğu o tarihlerde haber konusu edilmişti... Yürüyerek Lefke'ye giderken Rumlara yakalanıp esir düşen, dövülen ve tekrar eski yerleşim yerine getirilenlerin sayısı 140 kadardı. Viyana Nüfus Mübadele Anlaşması uyarınca köyde kalan 233 kişi de BM askerleri gözetiminde ve BM araçları ile kuzeye getirilmiştir."

Bu arada Türkiye'nin adaya ve özellikle üsler bölgesine yönelik yardım faaliyetleri de aralıksız devam eder;³⁹

"Limasol'un dışında Happy Valley bölgesinde 5.000 Türk göçmeni vardır. Yiyecek İngilizler tarafından temin edilmektedir. Orada 10 şehit, 27 yaralı vardır. Yaralılara bir İngiliz doktor bakmaktadır. Limasol'da halen saha içinde 1300 kişi harp esiri olarak bulunmaktadır. Düzkaya, Gökağaç, Çamlıca, Mersinli ve Yalova köyleri boşaltılmıştır. Poli'de yiyecek sıkıntısı yoktur. Güney Kıbrıs'taki Yalova kampında bulunan bir soydaşımız yönetimden birisine telefon ederek Paramal'da 600 Türk olduğunu, kendisinin üsler ilgilileri ve Paramal kampı arasında irtibat sorumlusu olarak görev yaptığını, oradaki halkın moralinin çok yüksek olduğunu beyanla İngilizlerin bu göçmen kampındaki soydaşlarımıza battaniye, çay ve yemek verdiklerini, buna rağmen çadır, ilaç ve yiyecek ihtiyaçları olduğunu bildirmiş, birisinin, imkân bulunursa oraya giderek durum hakkında bilgi almasını veya kendisinin Lefkoşa'ya getirilmesini istemiştir. Kendisine morallerini yüksek tutmaları, biraz daha sabırlı olmaları tavsiye edilmiş ve ihtiyaçların ilgililere iletileceği bildirilmiştir. Limasol milletvekili Ziya Rızık'dan alınan resmi bilgiye göre RMM saldırısı sonucu İngiliz üslerine sığınan ve halen yiyecek sıkıntısı içinde bulunan soydaşlarımızın sayısı 6200 dür. Limasol'un bütün Türk köyleri de Rumların işgali altındadır..."

Üslerin bu dönemde kullanılması bağlamında hiç de planlamadığı gelişmelerin ortaya çıkması İngiltere hükümetini ve özellikle askeri yetkilileri son derece rahatsız eder;⁴⁰

"...İngiliz-Amerikan ilişkilerinde Kıbrıs'taki üslerle ilgili bizim durumumuz maddi bir varlıktan ziyade doğrudan bir yükümlülük, mükellefiyettir. Savunma harcamalarıyla ilgili herhangi bir durum karşısında biz bu üsleri eğer daha büyük hedefleri elde etmemize yardımcı olacaksa feda etmeyi gözden geçirdik. Bununla beraber kısa vadede bu üsler ve adadaki pek çok İngiliz uyruklunun mevcudiyeti ve bizim 1960 anlaşmalarına bağlı

³⁷ KGMA. Kızılay Genel Başkanı Dr. Recai Ergüder tarafından Lefkoşa Büyükelçiliğinin 16 Ocak 1975 gün ve 125 sayılı açık telgrafına cevaben gönderilen 17 Ocak 1975 tarih ve 1545 sayılı yazı.

³⁸ Tansel Ünal, "Anılara Yolculuk-VII", Kıbrıs Mektubu, Ocak-Şubat 2005, Cilt 18, Sayı 1, Ankara, s. 42.

³⁹ KGMA. Dışişleri Bakanlığı KİPİG tarafından KİPİG Başkanı Gündüz Tunçbilek imzasıyla 29 Temmuz 1974 günü K.25/1982-4467 sayılı olarak Kızılay Derneği Genel Başkanlığına gönderilen yazı.

⁴⁰ William Mallinson, *Britain and Cyprus: Key Themes and Documents since World War II*, I. B.Tauris, Ocak 2011, Londra, s. 90.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

olarak sorumluluklarımız bize müttefiklerimizle ve ortaklarımızla paylaşılmayan özel bir menfaat/ilgi vermektedir...”

İngiltere Dışişleri Bakanı James Callaghan ile ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger arasında üslerin durumuyla ilgili yazışmalar da devam etmektedir ve İngilizler bu durumu “...ABD Dışişleri Bakanı İngiltere'nin üsleri kullanma konusunu ısrarcı olmamaya karar vermiştir. Eğer Dr. Kissinger böyle bir şey yaparsa kontrol edilmeye ihtiyacı var demektir. Gerekirse son kriz (1974 Barış Harekâtı) esnasında egemen üsler bölgesindeki mevcudiyetimizin bizler açısından tam bir utanç olduğunu söyleyebilirdi. Bundan nasıl bir durum çıkacağı konusunda bir şeyler söylemeye zorlanacak olursa da üslerin durumunun muhtemelen savunma bütçesi konusunuyla birlikte değerlendirileceğini söyleyebilirdi. Fakat bu konuyla ilgili işler seçimlere kadar ertelenmiş görünmektedir. Dr. Kissinger'in da bildiği üzere başka birileriyle konuşmadan önce geniş çaplı dünya sorunları üzerine Amerikalılarla konuşmayı arzu ediyoruz.”⁴¹ sözleriyle açıklarlar. Öte yandan bu kampları ziyaret eden uluslararası basın mensupları arasında bulunan İsviçre'nin 24 Heures gazetesinin muhabiri Marie Ellen de Happy Valley'de bulunan 460 çadırda yaşamaya çalışan⁴² Türklerle Paramal'da bulunan 2000 Türk'ün durumunu yansıtır;⁴³

“Türklerin bulunduğu yer çukurdaydı. Yukarıda ise İngilizlerin villaları vardı. Şık giyiniyorlardı. Lokantalara gidiyorlardı. Kamptaki Türkler ise bunları seyrediyorlardı. Kampta sözcülüğü Türk milletvekili Ziya Mehmet Rızkı yapıyordu. Moralleri çok iyi idi. Milletvekili bana ‘17 bin Türk şartlar ne olursa olsun Rum mezaliminden kurtulmak ve kendi özgür idaresini ve toprağını ayırmak için her şeyini ortaya koyacaktır. Anavatanımızın yardımıyla özgürlüğümüze sahip olacağımıza inancım tamdır.’ dedi. Daha sonra Kızılhaç'ın görevini yapmadığını, hiçbir yiyecek maddesi getirmediğinden yakındı. Kampta bulunan Türkler zayıflamışlardı. Filistin mülteci kampına benziyordu. Bu arada zengin olan Türk mültecilere Rum satıcılar yiyecek satıyorlardı. Kamptakilerin çoğunluğu ihtiyar adamlar, kadınlar ve çocuklardı. Kampta Ankara'da bir üniversiteyle İstanbul Tıp Fakültesi'nde okuyan bir genç de gördüm.”

İngiliz üslerinde mahsur kalan Kıbrıs Türklerinin kamplardaki zorlu hayatı ise aynen devam etmektedir;⁴⁴

“...Agrotur'a sığınan 7.000 civarında Türk'ün acil gıda yardımına ihtiyacı vardır. Günlük mönü sabah bir çay, ikinci bir çorba ve gece birkaç bisküviden ibarettir. İngiliz makamları herhangi bir yardımda bulunmamaktadır. Halkın büyük bir kısmı, bilhassa çocuklar hasta vaziyettedir. Bugüne kadar yiyecek yardımı ulaştırılmamıştır. Ziya Rızkı ‘Artık halkı idare edemiyorum.’ diyor. Pek çok kimse açlık grevi yapmaktan bahsediyormuş. Eğer Cenevre Konferansı bir netice verir de bu insanlar evlerine dönerse büyük hüsrana karşılaşıacaklardır. Çünkü bazıları evlerini bulamayacaklardır. Bulanlar da bomboş bir ev bulacaklardır. Yatacak bir yer ve bilhassa yiyecek bulmaları imkânı yoktur. Bu durumu nazarı itibara alarak bir rehabilitasyon planlaması gerekmektedir. Aksi takdirde evlerine dönmeleri, eğer dönebilirlerse bir şey ifade etmeyecektir.

⁴¹ William Mallinson, a.g.e., s. 91.

⁴² Milliyet, 25 Ağustos 1974

⁴³ Milliyet, 19 Ağustos 1974

⁴⁴ KGMA. Lefkoşa Büyükelçisi Asaf İnhan imzasıyla Kızılay Genel Başkanlığı ve Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla Cenevre Daimi Temsilciliğine gönderilen 27 Temmuz 1974 tarih ve 255 sayılı açık telgraf mesajı.

Limasol'a gönderilen yiyecek yardımından köylere de gönderiliyor ve talebi olan birçok köy de sırada beklemektedir. Bu bakımdan acilen yeni ve yekûn miktarda yiyecek gönderilmesi gerekmektedir. Ziya Rızkı mahsur kalmış ve işgal edilmiş bölgelerimizden birer temsilcinin Lefkoşa'ya getirilebilmesi halinde dertlerin daha kolay halledilebileceğini söylüyor ve böyle bir şey tavsiye edebiliyor. Bu duruma dün muttali olunmuş ve keyfiyet hemen Kızılhaç yetkililerine aksettirilmiştir. Kızılhaç yetkilileri Limasol'daki temsilcilerine gerekli talimatı verdiklerini ve bize neticesinden bu akşam haber vereceklerini bildirmişlerdir. Kızılhaç'tan alınacak bilgi ayrıca sunulacaktır.”

Paramal Kampı'nda Çadır Hayatı

Paramal'da çadır hayatına alışmaya çalışan Kıbrıslı Türkler bir yandan da buradan nasıl kurtulacaklarının hesaplarını yapmaktadırlar. Tekrar köyelerine dönecekleri düşüncesiyle pek çoğu evlerini terk eden yanına neredeyse hiçbir şey almamış durumdadır. Daha sonraki süreçte uygun zamanlama ve fırsatları da değerlendirerek köyelerine geri dönen ve ihtiyaç duydukları eşyaları alıp tekrar Paramal'a dönen göçmen Kıbrıslı Türkler İngiltere'nin oyalaması nedeniyle bölgeden temelli ayrılmanın güçlüğü de görmektedirler. Bu süreçte İngiliz ya da farklı ülkelere ait pasaportu olanlar üsler bölgesinden bir şekilde ayrılmayı başarırken geride kalanlarsa adanın kuzeyine geçmenin yollarını aramaktadırlar. Baf'ın Kukla köyünden önce dağlardan kaçarak Gökağaç köyüne gelen Düriye Özikiz ve ailesiyle Kukla köyünden Kıbrıslı Türkler daha sonra İngiliz üslerine sığınır;⁴⁵

“...Üslerde 3-4 gece yerlerde çimenlerin üzerinde yattık. Ne altımızda yatak vardı ne de üstümüzde bir yorgan. Geceleyin çiğ olduğu için çimenler ıslanırdı; tabii biz de. Bir de sabaha yakın soğuk olurdu. Soğuktan titredik. 6 gün ne ekme yedik ne de başka bir şey. Sadece su içerdik. 6 günden sonra İngilizler bize sadece çay ve bisküvi vermeye başladılar ama yemeklerin içine donmuş etleri koyuyorlardı. Biz verilen bu yemekleri yiyemiyorduk. Çünkü bu etlerin acayip bir kokusu vardı. Daha sonra bize çadır verdiler. Kampın yanına gelen satıcılardan kap kacak aldık ve kendimiz yemek pişirmeye başladık. Pişireceğimiz yemekleri de bu satıcılardan alıyorduk...”

20 Temmuz 1974 sürecinde Limasol'da sıkışık kalanlardan birisi de hemşire Havva Hilmi Karavul olacaktır. Karavul Limasol'daki hastanede diğer yüzlerce Limasollu Türklerle beraber tutulduktan ve uzun bir süre hemşire olarak orada kalan hastalara ve gelen yaralılara baktıktan sonra Rumların 12-90 yaş arasındaki bütün erkekleri esir kamplarına götürmeye başlamasının ardından kalacak yerleri olmadığı ve geride bıraktıkları evleri de silahlı Rumlarca yakıldığı için Happy Valley'e sığınmak zorunda kalır;⁴⁶

“...Daha sonra Kızılhaç geldi. 'İsteyenleri bizim himayemizde kamplarımıza götüreceğiz.' dediler. Biz de onların getirdiği otobüslerle Happy Valley kampına gittik. Çadırlar kurdular. Bir çadırda 18 kişi aylarca kaldık. Daha sonra 4- 6 kişi olarak çadırlara dağıttılar. Bize battaniye, kampet verdiler, sefer taşı dağıttılar. Kırmızı suda

⁴⁵ Düriye Özikiz ve ailesi de bu üsler bölgesinde yaklaşık 6 ay kalır ve ardından Türkiye'nin gönderdiği uçaklarla Adana'ya nakledilirler. Adana'da bir okula yerleştirilen aile 15 gün de burada geçirdikten sonra feribotla Kıbrıs'a döner ve ardından Güzelyurt'a yerleştirilir. Leman Allahkerim, *1958-1974 Arasında Kıbrıs'ta Yaşanan Canlı Hatıralar*, YDÜ, Lefkoşa, 2000, s.25

⁴⁶ Havva Hilmi Karavul'la 20 Temmuz 2022 tarihinde Girne'de yapılan görüşme

makarna dağıtıyorlardı. Yıkılmak yoktu, tuvalet yoktu. Kırdan resmen kokmuştuk. Bu kamplarda kaldığımız günlerde hiç unutmam İngilizler bizlere yememiz için köpeklere verdikleri delikli bisküvilerden vermeye başladılar. Açlıktan ve çaresizlikten bu bisküvileri yemek zorunda kaldık. Bu yaşadıklarımı unutmam mümkün değil. Üslerde olduğumuz bir gün yine hemşire arandığına dair bir haber geldi. Daha sonra Paramal kampına geçtik. Ben orda da hastane çadırında hizmet verdim. Üs yetkililerine gidip hemşire olduğumu söyledim. Ardından bir İngiliz doktorla birlikte çadırlarda kalmakta olan yatalak hastaların bakımını yapmaya başladım. Çok acı, sıkıntı çektik. Kamplardan ayrılırken İngilizler bana çok iyi bir hemşire olduğum için teşekkür belgesi dahi verdiler...”

Aynı günlerde Paramal kampıyla İngiliz özerk üsler bölgesine sığınanların sorunlarını en aza indirmek için çabalayan yönetimin üzerinde yoğunlaştığı sorunlar ise aşağıdaki gibidir;⁴⁷

“Üslerdeki 10.000 Baf, Limasol ve Larnaka’daki Türklerin durumu, 2000 Türk esirinin Limasol’daki durumu, üniversite öğrencileri ile lise mezunlarının Türkiye’ye nakli, öğretmen lise ve ortaokul öğrencilerinin Türk bölgelerine nakli, üslerde çalışan ve Türk bölgelerine nakledilecek kişilerin işlerini kaybetmemek şartıyla Türk bölgelerine nakli görüşüldü mü? Rum kontrolünde bulunan gayrimenkul malların satılma durumu, Rum kontrolündeki Türklerin Türk bölgelerine geçişlerinde istenmeyen bir gecikme kişilerin yerleşme, istihdam vs. rehabilite imkânlarındaki hakları mahfuz tutulacak mı? İngiliz üsler bölgesi dâhilinde bulunan Aşağı Paramal köylüleri Türk bölgelerine geçişlerinde göçmen sayılacak mı?”

Esaret Altındaki Kıbrıslı Türkleri Kurtarma Çabaları ve Üsler

Bu dönemde Rumların Atlılar, Muratağa ve Sandallar köylerindeki katliamların ortaya çıkmasıyla güvenli Türk bölgelerine geçmek isteyen 42 bin civarındaki Türk’ün geçişleri konusunda da girişimler hızlandırılır. Yapılan ilk toplantılarda Kıbrıs dışında öğrenim gören öğrencilerin, hasta ve yaralılarla 18 yaşından küçük olan esirlerin, öğretmenlerin ve ailelerinden ayrı düşen yaşlı kimselerin serbest bırakılması kararlaştırılır. Bu konuyla ilgili olarak Türk bölgesinden güneye göç etmek isteyen Rumlarla Rum bölgesinden kuzeye göç etmek isteyen Türklerin mübadele tarihinin de 13 Eylül 1974 günü tespit edilmesi kararlaştırılır.⁴⁸ Aynı günlerde Limasol’da olan Çiğdem Akyıl da insanların nasıl esir alındıkları ve canlarını nasıl kurtardıklarını yıllar sonra şu sözlerle aktaracaktır;⁴⁹

“...Sokağımıza doğru koşarak gelen bir kadın bir taraftan da Rumların tüm erkekleri ve erkek çocuklarını toplayıp kamyonlarla götürdüklerini haykırıyordu. Yolda eski bir Volkswagen vardı ve bazıları onu çalıştırmayı başardılar. Yardım istemek için babamla beraber İngiliz üssüne gittiler. Rumlar kaçmamızı önlemek için yollara barikat kurduklarından üsse gidebilmek güçleşiyordu. Annem ve ben beklerken komşularımız Rumların evlerde silah aramak bahanesiyle para ve değerli eşyaları yağmaladıklarını söyledi. Babam üsse giriş izni olan bir Türk taksiciyi bize yolladığında değerli eşyalarımızı bahçeye gömme işini henüz bitirmiştik. Annem paraları gömdüğümüz yerden çıkarmaya gitti fakat bulamadı. Şans eseri ben nerede olduklarını hatırladım ve paraları buldum. Komşular da bizimle birlikte taksiye bindiler. İçlerinde hamile bir kadın bile vardı ve Agrotur’a gitmeyi başardık. İngilizler daha önceden çadır alanları oluşturmuştu.

⁴⁷ Limasol Milletvekili Ziya Rızkı Happy Valley Özel Arşivi

⁴⁸ Rauf R. Denктаş, *Rauf Denктаş'ın Hatıraları*, Cilt 9, İstanbul, Mart 1999, s. 427.

⁴⁹ Harry Scott Gibbons, *The Genocide Files*, Near East Publishing, Ankara, 2003, s. 440

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Üç aile bir çadırda yaşayacak ve ortak tuvaleti kullanacaktık. Üssün batı sınırındaki Paramal köyünün Türkler için güvenli olduğu düşünülüyordu. Orada annelerinin evine taşınmış olan bizim sokaktan komşularla karşılaştık. Onlarla beraber kalmak üzere davet edildik ve biz de oraya taşındık. Babam ısınmak için üstten gaz temin etti ve böylece hayatımızı devam ettirdik. Sonra bölgede bazı kişilerin odalarını kiraladıklarını öğrendik ve bize biraz bağımsız hareket etme imkânı sağlaması amacıyla bir odalarını bize kiralamaları için komşularımızı ikna ettik. Yorgan ve benzeri birkaç parça eşyamızı almak için tarlalardan arabayla geçerek evimize gittik. Bu evimizi son görüşümüzdü. Rum barikatlarına yakalanmadan çadırımıza dönmeyi başarmıştık. Önceleri yerde uyuduk. Daha sonra kamp yataklarımızı aldık. Burada altı ay kaldık. İngiltere'ye tahliye edilebilirdik fakat babamızı terk edemedik.”

5 Ağustos 1974 itibarıyla ise durum Kıbrıs yetkililerince "...*Halen kontrolümüz dışında 60'a yakın köy ve 40.000 tahmin edilen nüfus bulunmakta, bunun 6.500 kadarı Limasol'da İngiliz üslerine sığınmış bulunmaktadır...*"⁵⁰ şeklinde aktarılır. Bu arada Kıbrıs ise ilkesini "Kıbrıs'taki İngiliz üslerine sığınmış bulunan harp felaketzedelerine Türk ve Rum tefriki yapmaksızın ve Uluslararası Kızılhaç Komitesi ile işbirliği halinde acil yardım sağlamak"⁵¹ olarak açıklar. 12 Eylül 1974 günü bir açıklama yapan Başbakan Bülent Ecevit, Kıbrıs konusu ve göçmenlerin durumuna değinir;⁵²

"İngilizlere Rumların zalimliği karşısında İngiliz üslerine sığınmak zorunda kalan Türklere gösterdikleri konukseverlik için müteşekkirimiz. Fakat konuklar ayrılmak istediği halde ev sahibi ayrılmasına izin vermeme yoluna gidecek olursa bu konukseverlik biraz aşırı ölçüye kaçmış olur ve konuğun durumunu tutsağa dönüştürmüş olur. Onu da bizim veya Kıbrıs Türklerinin kabul edemeyeceğimiz açıktır."

Bu girişimlerin sonuç vermemesi üzerine Türk hükümeti de İngiltere'nin göçmenlerle ilgili politikasını protesto eder ve 15 Eylül 1974 tarihinde İngiltere'ye bir nota verir. Bu notanın hemen bir gün sonrasında 129 Türk göçmenden oluşan ilk mübadele ekibi BM askerlerinin gözetiminde Lefkoşa'da Ledra Palas sınır kapısından Türk tarafına geçerler. 20 Eylül 1974 tarihli toplantıda ise diğer savaş esirlerinin de serbest bırakılması kararlaştırılır. Aynı düşmüş aileler konusu da bir sonraki toplantıda görüşülüp karara varılacaktır. Bu kararlar uyarınca 3308 Türk ve 2479 Rum 28 Ekim 1974 tarihinde serbestçe ve güvenlik içerisinde diğer bölgeye göç ederler. 21 Eylül 1974 günü de ikinci grup mübadele çerçevesinde Türk tarafına geçerler.⁵³

Kıbrıs'ın Üsler Bölgesine Yönelik Yardım Faaliyetleri

Öte yandan askerî üslere sığınan ve çadırlarda son derece ilkel şartlarda yaşamak zorunda kalan Kıbrıslı göçmenler arasında salgın ve bulaşıcı hastalıklar baş gösterir. İngiliz üslerine sığınan Kıbrıs Türklerine yönelik olarak Kıbrıs tarafından Kıbrıs Türklerinin acil

⁵⁰ KGMA. Dr. Fikret Pamir tarafından Türkiye Kıbrıs Derneği Genel Başkanlığına gönderilen 19 Ağustos 1974 tarih ve 26687 sayılı resmi rapor.

⁵¹ KGMA. Kıbrıs tarafından hazırlanan "Mağusa ve "Kıbrıs Harekâtı İle İlgili Kıbrıs Çalışmaları Hakkında Not" başlıklı çalışmalar

⁵² Rauf R. Denктаş, a. g. e., s. 429.

⁵³ Rauf R. Denктаş, a. g. e., s. 441.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

ihtiyaçları tespit edilir, başta çadır, sağlık malzemesi, ilaç, giyecek ve gıda maddesi yardımları üslere sevk edilmek üzere Kızılay Etimesgut depolarında hazırlanır ve adaya götürülmek üzere havaalanına sevk edilir.⁵⁴ Konuyla ilgili olarak Türkiye’de bulunan Kızıllaç yetkililerinden söz konusu insani yardım malzemelerinin Kıbrıs’a götürülebilmesi amacıyla bir uçak tahsis edip edemeyecekleri de sorulur ve Türk hükümetinin uçak giderlerini karşılaması halinde bunun mümkün olabileceği belirtilir.⁵⁵ Öte yandan 4 Ekim 1974 tarihi itibarıyla İngiliz askerî üslerinde 10 çocuk salgın hastalıklardan hayatını kaybeder.

İngiliz hükümeti 9 Ekim 1974 tarihinde üslerde bulunan yaklaşık 10 bin civarındaki Türk göçmenin sadece İngiltere’ye gitmeleri şartıyla serbest bırakılabileceklerini ve bu insanlara mülteci belgesi verilebileceğini açıklar. Bunun üzerine Rauf Denктаş derhal bölgeye giderek Çayönü (Paramal) ve Yalova (Piskopu) kamplarında bulunan Türkleri ziyaret eder. Çok zor şartlar altında yaşamaya çalışan insanlar yine de kurtulacakları günü beklemektedirler. Bu ziyaret sonrasında Londra-Ankara-Lefkoşa arasında mekik diplomasisi yapan Denктаş öncelikle üslerdeki hastaların, hamilelerin ve çocuklarla yaşlıların tahliyesi için prensip kararına varıldığını açıklar. Kızılay tarafından bu dönemde yardım edilen esas grup ise daha önce İngiliz üslerinde mahsur kalarak Türkiye’nin diplomatik müdahaleleri sonrasında oradan kurtarılabilen Kıbrıs Türkleriyle ilgilidir;⁵⁶ *“Kıbrıs’ın İngiliz Akrotiri üssünden anayurda intikal edip tekrar Kıbrıs’a dönen soydaşlarımıza, Lefkoşa Büyükelçimizin ve Kıbrıs Türk Federe Devleti’nin talebi üzerine 2 adet seyyar mutfak ekibi gönderilerek soydaşlarımıza sıcak yemek yardımı yapılmaktadır...”*

Aynı şekilde güneyde çaresizlik içinde olan Kıbrıslı Türkler Rum yetkililere ve EOKA-B taraftarlarına rüşvet vererek bölgeden kaçmaya çalışırlar. Mari bölgesinde bulunan 860 Kıbrıslı Türk göçmen adam başına 100 ve her eşya torbası için de 20 Kıbrıs Lirası vermek suretiyle hürriyetlerini elde ederler.⁵⁷ Bu kapsamda yaklaşık 6 ay sonra olumlu bir sonuca ulaşılmasının ardından durum *“...Altı aydan beri İngiliz üslerinde tutuklu bulunan 10 bin Türk 18 Ocak gününden itibaren kuzeye getirileceklerdir. Bu durumda büyük ve sürekli bir göç meydana geleceğinden acil sıcak ihtiyacının karşılanması için seyyar mutfaklardan birinin veya ikisinin ilk feribotla geçici bir süre için Mersin depolarında mevcut kuru fasulye ve konserve gıda maddelerinden yeterince gönderilmesinin temini ve daha önce sipariş edilen*

⁵⁴ KGMA. Türkiye Kızılay Derneği Genel Müdürlüğü tarafından Dışişleri Bakanlığı KİPİG Başkanlığına gönderilen 30 Temmuz 1974 tarih ve 18410 sayılı yazı.

⁵⁵ KGMA. Türkiye Kızılay Derneği Genel Müdürlüğü tarafından Dışişleri Bakanlığı KİPİG Başkanlığına gönderilen 30 Temmuz 1974 tarih ve 18410 sayılı yazı.

⁵⁶ KGMA. Kızılay Yardımcı Malzemeler İkmal Şube Müdür Muavini Cemil Atalay tarafından Kızılay Genel Müdürlüğüne gönderilen 11 Nisan 1975 tarih ve 1905/368 sayılı yazı.

⁵⁷ Pierre Oberling, Bellapais’e Giden Yol, Ankara, 1987, s. 154

*10 ton sabun ve yıkama sabunu ile kuru fasulyenin de ilk vasıta ile gönderilmesine...*⁵⁸ denilerek acil yardım istenir.

Episkopi İngiliz üssünde çadırlarda ve perişan vaziyette yaşamak zorunda kalan Ayşe Gusseli de Karpaz'daki Balalan (Bladanisso) köyünde bulunan akrabası Hanife Gusseli'ye bu mesaj formlarıyla haber göndermeyi başaranlardandır;⁵⁹ *"Episkopi İngiliz üsleri göçmen kampındayız. Hepimiz ailece iyiyiz. İnşallah yakında kavuşuruz. Bol selamlar. Ayşe."*

İkinci Barış Harekâtı sonrasında da taraflar arasında Kızılay ve Kızılhaç vasıtasıyla özellikle esirlerin mübadelesi ve sivillerin savaştan en az zarar görmesi için görüşmelere devam edilir.⁶⁰

Kuzeye Geçmeye Çalışan Kıbrıslı Türklerin Engellenmesi

15 Temmuz 1974 tarihinde gerçekleştirilen darbe girişiminden sonra adada can ve mal güvenliği kalmaz. Türkiye'nin garantör devlet olarak 20 Temmuz 1974 tarihinde başlattığı Kıbrıs Barış Harekâtı öncesinde başlayan ve daha sonra savaşın devam ettiği günlerde artarak devam eden göç hareketi sonucunda Kıbrıslı Türkler önce daha güvenli ve sığınabilecekleri yerler aramaya başlarlar. Daha sonraki süreçte de Bülent Ecevit dünya kamuoyunu eleştirerek üslerde mahsur kalan Kıbrıslı Türklere tutsak gibi davranıldığını belirterek *"...Bırakınız Yunanistan'ı, İngiltere bile kendi egemenliği altındaki üslere sığınmış Türklere tutsak gibi davranmaya, onların diledikleri yerlere gitmelerini engellemeye bile kalkışabilmektedir ve dünya büyük ölçüde bütün bunlara seyirci kalmaktadır..."*⁶¹ der. Aynı konuyla ilgili olarak Osman Örek de *"İngiliz hükümetine sormak istiyoruz. İki aya yakın bir zamandan beri üs bölgelerinde bulunan 10.000'e yakın soydaşımızın ıstıraplarına son vermek mi yoksa ıstıraplarını Rum tarafının gönlü razı oluncaya kadar sürdürmek mi istiyorlar? Devamlı iskân mecbur antlaşmalara ters düştüğüne ve aradan iki ay gibi uzun bir zaman geçmiş olması gerçeği karşısında bu soydaşlarımızın en erken bir zamanda inanca yaşama haklarına saygı gösterebilmesini talep ediyoruz."*⁶² der. Bu girişimlerin sonuç vermemesi üzerine Türk hükümeti de İngiltere'nin göçmenlerle ilgili politikasını protesto eder ve 15 Eylül 1974 tarihinde İngiltere'ye bir nota verir. İngiliz üslerine sığınan göçmenlerin uluslararası hukuka göre esir sayılmaları mümkün olmadığından uygun ortam bulunduğu takdirde istedikleri ülkeye gitme hakları ve serbestisi olmasına rağmen İngiltere'nin olumsuz tutumu böylece iki ülke ilişkilerini de iyice gerer. Kamplarda bir yandan ölüm korkusundan uzaklaştıkları için

⁵⁸ KGMA. Dışişleri Bakanlığı Telsiz Şubesi tarafından Kızılay Genel Başkanlığına gönderilen 16 Ocak 1975 tarihli belge. KGMA. Z5111, K.5740.

⁵⁹ Ulvi Keser Savaş Postası (Kızılay ve Kızılhaç Postası) Özel Arşivi

⁶⁰ KGMA. Kızılhaç İrtibat Subayı Fikret Kürşad Kızılay Genel Başkanlığına gönderilen 5 Eylül 1974 tarih ve 32/74 sayılı yazı.

⁶¹ Bozkurt, 15 Eylül 1974

⁶² Bozkurt, 14 Eylül 1974. Ayrıca Bkz. Rauf R. Denктаş, a. g. e., s. 429.

sevinmeye çabalayan, öte yandan yaklaşan kış şartlarında üslerdeki çadırlarda nasıl hayatta kalacaklarını düşünen göçmenler İngiltere'nin katı tutumundan vazgeçmesi ve Türkiye'nin bu konuyu diplomatik yollardan çözmesini beklemektedirler.

İngiltere'ye verilen notayla ilgili olarak Dışişleri Bakanı Turan Güneş de *"İngiliz üslerine sığınan Kıbrıslı Türklerin tahliyesi için vaki teşebbüsümüze İngiliz hükümetinin verdiği cevap ve bu konudaki tutumu bizde derin bir üzüntü ve hayal kırıklığı doğurmuştur. İngiltere hükümeti bu konudaki tutumuyla İngiliz üslerine sığınan Kıbrıslı Türklerin durumunu tutsağa dönüştürmektedir. Hâlbuki bunlar kendilerine karşı yöneltmiş olan bir zulüm hareketi karşısında antlaşmalar gereğince Kıbrıs Cumhuriyeti toprakları dışında olan İngiliz üslerine sığınmış olup sığındıkları yerde mülteci muamelesi görmek hakkını İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nden almaktadırlar. Mültecileri sığındıkları bir yerden istedikleri bir ülkeye gitmek hakkından mahrum bırakacak hiçbir sebep ve mazeret enternasyonal tabikatta mühlik görülemez. İngiltere ise mültecilerin bu hakkını tanımadığı gibi insan haklarını politik mülahazalara tabi tutmakla bu insani sorunu siyasileştirmektedir..."*⁶³ der. Başbakan Yardımcısı Necmettin Erbakan da Aftonkarahisar'da yaptığı konuşmada İngilizlerin üslerdeki Kıbrıslı Türkleri esir olarak değerlendirmelerinin haksız bir tutum olduğunu, bu insanların derhal serbest bırakılması gerektiğini ve Türkiye'nin bu konuda üzerine düşeni yapacak güçte olduğunu belirtir.⁶⁴ 17 Eylül 1974 günü yabancı basın mensuplarına bir demeç veren Rauf R. Denктаş da *"...İnsanca yaşamak için kendi vatanlarına dönmek isteyenlere engel olmak Majeste Kraliçelerinin dahi tasvip edecekleri insani bir tutum olamaz. İngiliz hükümetinin 'Bunlar esir değildir, misafirimizdir.' demesiyle de bu konu kapanmaz. İngiliz üssündeki kardeşlerimizin durumu anavatanımızın bir numaralı davası olmuştur. Konu insani bir konudur ve öncelikle takip ediliyor."*⁶⁵ der. Kamplarda tutulan Kıbrıslı Türklerin serbest bırakılmaması üzerine yurtdışında yaşayan Kıbrıslı Türkler de bir dizi eylem planı yaparlar;⁶⁶

"Sayın Ziya Rızkı/Türk Yönetimi Limasol Milletvekili-Kıbrıs 21 Eylül 1974 Londra

Limasollu olarak Kıbrıs'ın güneyindeki vatandaşlarımızın ne gibi şartlar altında yaşadıklarını biliyorum ve imkânlarımızca yardım etmeye çalışıyoruz. Londra'da bulunan vatandaşlardan oluşan bir komite kurulmuş ve Londra Kıbrıs Türk Cemiyeti'nin maddi ve manevi desteği ile komitemiz çalışmalarına güçlü bir şekilde devam etmektedir. Bu arada geçen Perşembe günü siz kardeşlerimizin Türk bölgesine gönderilmeniz için burada bir yürüyüş düzenlenmiş, çeşitli kuruluşlara telgraf çekilmiş, yazılar yazılmıştır. Maalesef İngiltere Hükümeti kendi çıkarlarını korumak düşüncesiyle insan haklarına aykırı düşen bir davranışla siz kardeşlerimizin Türk bölgesine gönderilmenize karşı çıkmıştır. Bu durum karşısında İngiltere ve Avrupa'daki halkların ve hükümetlerin bu probleme dikkatlerini çekmek ve lehimize bir karar almalarını zorlamak için bizzat komite olarak şu fikrin uygulanmasını çok yerinde bulduk; İngiliz kampında bulunan bütün vatandaşlar açlık grevine inecek, sizi Türk

⁶³ Bozkurt, 16 Eylül 29174

⁶⁴ Halkın Sesi, 16 Eylül 1974

⁶⁵ Rauf R. Denктаş, a. g. e., s. 432.

⁶⁶ Ziya Rızkı Arşivi, 21 Eylül 1974 tarihli ve "Çok Gizli" gizlilik dereceli rapor.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

bölgesine, Türkiye'ye hatta İngiltere'ye göndermelerini isteyeceksiniz. Bu arada şayet bu fikri kabul ederek uygulayacaksanız, bize gününü bildirecek ve bizler de İngiliz ve Avrupa basın ve televizyonlarına durumu duyuracağız. Bu hareketin en iyi etkiyi yaratacağına ve sizlerin Türk bölgesine geçmenizi sağlayacağına kuvvetle inanır, başarılar temenni ederiz. Komitemiz sizlerden gelecek fikir ve dileklere açık olup Kıbrıs Türk tezini tanıtmaya ve davamızın kazanılmasına yardımlarına devamda kararlıdır. Saygılarımla. Bağımsız Federatif Kıbrıs Tezini Tanıtma Komitesi Üyesi Doğan Demirtaş.”

Londra'da temaslarına devam eden ve üslerdeki göçmenlerin durumunu “*anavatanın da bir numaralı meselesi*” olarak nitelendiren Rauf R. Denктаş ise dönüşünde İstanbul'da Yeşilköy Havalimanı'nda gazetecilere “*Üslerdeki hastaların, hamile kadınların ve çok küçük çocuklarla çok yaşlıların süratle tahliyesi için prensip anlaşmasına vardık. Londra'da aileleri bulunanlar ve okumak isteyenlerin de Kıbrıs'tan çıkış imkânları bulunduğu takdirde, yani normal bir limana inebildikleri takdirde Londra'ya varmaları mümkün olacaktır. Bunun için de Kıbrıs'ta temaslar yapılacaktır. Bunlar bir başlangıçtır, durumun hafifletilmesidir.*”⁶⁷ açıklamasında bulunur. Öte yandan İngiliz basını da İngiltere'nin üslerdeki göçmenler konusunda takındığı tavrın ve Kıbrıs konusunun İngiltere'yi zora sokmaya başladığını yazarlar.⁶⁸ Aynı günlerde BM Genel Sekreteri'nin Kıbrıs Özel Temsilcisi'nin eşi Ibone Weckman da Türk tarafına gelerek Rauf Denктаş'ın eşi Aydın Denктаş vasıtasıyla Rum tarafından kaçarak hayatlarını kurtaran göçmenlerin kaldığı yerleri ve hastaneleri gezer. Denктаş ve Klerides arasında BM gözetiminde yapılan insani konularla ilgili bir toplantıda da karşılıklı olarak esir ve tutukluların serbest bırakılması, Rum bölgesinde yaşayan ancak Türk bölgesinde mahsur kalmış Rumların evlerine dönmelerine kolaylık sağlanması, aynı şekilde Türk bölgesinde çalışan ancak Rum tarafında mahsur kalmış Türklerin de serbestçe Türk tarafına geçişine izin verilmesi, hamile kadınların, tıbbi yardıma muhtaç insanların kendi taraflarındaki hastaneler ulaştırılmaları konuları görüşülüp karara varılır.⁶⁹

Üslerdeki Kıbrıslı Türklerin durumu Türkiye'de hükümetin ve Milli Güvenlik Kurulu (MGK)'nun da bir numaralı meselesi durumundadır ve kurul son toplantısında adada askeri hareketin tamamlanması ve sükunetin büyük oranda sağlanmış olmasına rağmen İngiltere'nin katı tutumu nedeniyle çözüme kavuşamayan göçmenlerin durumu konusunda “patlayıcı”⁷⁰ niteliğini koruduğunu belirtir. 1 Kasım 1974 günü Otonom Türk Yönetimi meclis olağan toplantısında bir konuşma yapan Dr. Şemsi Kazım da Kıbrıs Cumhuriyeti anayasasına göre her vatandaşın adanın arzuladığı yerinde yaşama hürriyetine sahip bulunduğunu belirterek bu açık ve kesin hükme rağmen İngiltere'nin bu insanların adanın kuzeyine ya da Türkiye'ye gitmelerine engel olan İngiltere'nin esasında bu insanların can, mal ve namus hürriyetlerini engelleyip tehlikeye attığını ifade eder.⁷¹ Otonom Türk Yönetimi Meclisi'nde 13 Kasım 1974

⁶⁷ Rauf R. Denктаş, a. g. e., s. 457. Ayrıca Bkz. Bozkurt, 30 Ekim 1974

⁶⁸ Daily Telegraph, 16 Eylül 1974

⁶⁹ Rauf R. Denктаş, a. g. e., s. 441.

⁷⁰ Bozkurt, 1 Kasım 1974

⁷¹ Bozkurt, 2 Kasım 1974

tarihli oturumda da Başkan Dr. Necdet Ünel'in ardından Dr. Şemsi Kazım, Ekrem Avcıoğlu, Kemal Deniz ve Özker Yaşın birer konuşma yaparken İngiltere'ye konuyla ilgili bir misillemede bulunulması da talep edilir ve ardından İsmail Bozkurt da uzun uzun konuşmak yerine kendisine gönderilen bir mektubu meclistekilerle paylaşır.⁷² Aynı dönem içerisinde Kızılhaç sağlık ekipleri üsler bölgesinde kalmakta olan Kıbrıslı Türklere de destek vermek üzere bölgeye gelmişlerdir. İngiliz üs bölgesindeki kötü şartlar dönemin gazetelerine de fazlasıyla yansımaya devam etmektedir.⁷³ 14 Kasım 1974 tarihi itibarıyla Ziya Rızkı tarafından yaptırılan Kuzey Paramal nüfus sayımı neticesi Limasol 850, Yalova 1750, Çanakkale 900, Binatlı 526, Mersinli 358, Bağlarbaşı 231, Alsandık 81, Silifke 20, Mutluyaka 11, Gözügüzel 45, Yunus 100, Kayakale 112, Baf 62, Sakarya 210, Susuz 182, Yeşilova 30, Aydın 12, Aydoğan 20, Kavaklı 13, Aksu 42, Finike 40 olmak üzere 21 yerleşim merkezinden toplam 5.595 kişidir. Güvenli bölgeye geçmeleri ve hayatın nispeten normalleşmesinin ardından Ziya Rızkı "15.000 kişilik tek bir aile" olarak nitelendirdiği bölgede yaşadıklarını yetkililere takdim eder;⁷⁴

"...Biz civar köylerin durumundan haberdar değildik. BM askerlerinden bizi Düzkaya'ya götürmelerini istedik. Meğer onlar da üslere sığınmak çabası içindeydiler. Böylece biz de Happy Valley, Piskobu üsler bölgesine gittik. Orada feci bir manzara ile karşılaştık. Yüzlerce insan bir çadır bulmak ve bir yerlere sığınabilme telaşı içindeydi. Yardıma büyük ihtiyaçları vardı. O bölgenin bir milletvekili olarak onlara karşı sorumluluklarım vardı. Derhal bir organizasyona giriştim. Bana bu konuda yardım edebilecek arkadaşları tespit ettim. Oraya gelen çok değerli arkadaşlar vardı. Üslere sığınan köylerin muhtarları vardı. Gelen köyleri tabii hatırlıyorum. Leymosun, Yalova, Çanakkale, Binatlı (Polemıdy), Mersinli, Gökağaç, Susuz, Sakarya, Kavaklı, Aydoğan, Yeşilova muhtar ve köy temsilcileriyle bir araya geldik. Bunların yanında hemen teberru işleriyle ilgili komite, sağlık ve sıhhiye komitesi, nüfus kaydı, iâşe ve ibade, posta, emniyet, şikâyet, çarşı kontrol komitesi kurduk..."

Göçmenlerin Türkiye'ye Nakledilmesi ve Yaşananlar

Böylece canlarını kurtarabilmek için Kuzey Kıbrıs'a göç etmek için kaçarlarken İngiltere'ye ait askerî üslere sığınan ve neredeyse 6 ay boyunca ilkel şartlarda buralarda hayatta kalma mücadelesi veren 9.400 Kıbrıslı göçmen 18–27 Ocak 1975 tarihleri arasında önce Adana'ya oradan da Lefkoşa'ya getirilirler.⁷⁵ Söz konusu Kıbrıs Türklerinin İngiliz üslerinde yaşadıkları sıkıntılı ve zorlu sürecin ardından Türkiye'ye getirilmeleri ve ardından tekrar Kıbrıs'a götürülmeleriyle sorunun ancak bir bölümü halledilmiş durumdadır ve gerek Türkiye'nin Lefkoşa Büyükelçiliği ve gerekse daha sonra kurulacak olan KTFD yetkililerinin Kızılay'a yaptıkları yeni bir müracaatla bu göçmen Kıbrıs Türkleri için Kızılay tarafından

⁷² <http://www.arti392.com/1974un-sonrasinda-guneyden-kuzeye-gelen-bir-mektup-makale,860.html>. Bozkurt, 14 Kasım 1974

⁷³ Bozkurt, 7 Kasım 1974. KTY Yürütme Kurulu Sağlık Üyeliği tarafından gönderilen 12 Kasım 1974 tarih ve 31/68+4 sayılı yazı

⁷⁴ KKTC Ziya Rızkı Vakfı, Ziya Rızkı Arşivi, Üsler Bölgesinden Ayrılış Raporları, 1975/2-4.

⁷⁵ KGMA. Kızılay Genel Başkanlığı tarafından Kızılay Yönetim Kurulu Başkanlığına gönderilen 21 Ocak 1975 tarih ve 21805 sayılı yazı.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

adaya 2 adet seyyar mutfak ekibi gönderilerek “soydaşlarımızın sıcak yeme imkânına kavuşmaları”⁷⁶ sağlanmış olur. Kıbrıs Türklerinin uzun görüşmeler ve İngiliz yetkililerle varılan mutabakat sonrasında Türkiye’ye getirilmeye başlamalarının ardından Kızılay tarafından hizmet ve altyapı yoğunluğu özellikle Adana’ya kaydırılır.⁷⁷ Bu çaresiz insanlarla ilgili olarak Türkiye’nin dört bir yanında yardım ve bağış kampanyaları düzenlenirken Agrotur İngiliz üssünden Adana’ya getirilen göçmen Kıbrıs Türkleri konusunda bir yardım desteği de Ceyhan Kaymakamlığı vasıtasıyla gelir.⁷⁸ Buna göre Paramal ve Piskobu kampları tahliye edilecek, 17 Ocak 1975 tarihinden itibaren bu kamplarda kalan göçmenler THY uçaklarıyla önce Adana’ya nakledilecekler, ardından gerekli şartların olgunlaşmasıyla birlikte tekrar adaya nakledileceklerdir. Bunu fırsat olarak değerlendiren yüzlerce Baflı Kıbrıslı Türk de üsler bölgesine heyecanlı bir akına başlarken Rumlar da engel olabilmek için ellerinden gelen çabayı gösterir. Türkiye’nin İngiltere üzerindeki baskısını iyiden iyiye arttırdığı bu dönemde İngiltere’nin de göçmenlerin Türkiye’ye ve oradan da tekrar adanın kuzeyine nakledilmesi konusunda Kıbrıslı Rumlarla görüşme yapmaması, bu konuda uluslararası alanda bir girişimde bulunmaması ya da NATO çerçevesinde dostlarıyla istişareye geçmemesi eleştirilecektir. Üç ay kadar esir kampında tutulan babası da dağlardan üsler bölgesine gelen 1956 Aşağı Alsandık (Civiya) doğumlu Sultan Pınardan da üslerden Türkiye’ye nakledilenler arasındadır;⁷⁹ “...Türk Hava Yolları ile Agrotur üssünden önce Adana’ya ve sonra da İskenderun’a geçtik. 18 gün orada yurtlarda kaldık. 18 günden sonra gemiyle İskenderun’dan Mağusa’ya geldik. Otobüslerle bizi bize ayrılan Ağullar köyüne gönderdiler...”.

Köyleri Polemyta köyünden eşinin onları Paramallı oldukları için İngiliz vatandaşı olarak yazdırmasının ardından İngiliz askerleri tarafından üsler bölgesine getirilen Kezban Terzioğlu da yaklaşık üç ay üslerde kurulan çadırlarda kaldıktan sonra Türkiye’ye nakledilenler arasındadır;⁸⁰ “...Üç ay sonra bizi alıp Türkiye’ye götürdüler. Oraya İngiliz üslerindeki uçaklarla gönderildik. Agrotur’dan önce Adana’ya gittik. Oradan herkesi otobüslerle farklı farklı bölgelere götürdüler. Biz Tarsus’a gittik. Orada otellerde kaldık. Tarsus’a sadece Polemytalılar gitmişti. 10-15 gün sonra bizi yine otobüslerle Taşucu’na, oradan da gemilerle Girne’ye götürdüler...”.

⁷⁶ KGMA. Kızılay Yardım Malzemeleri İkmal Müdür Vekili Cemil Atalay imzasıyla Kızılay Genel Müdürlüğüne gönderilen 11 Nisan 1975 tarih ve 1905/368 sayılı yazı.

⁷⁷ KGMA. Kızılay Genel Başkanlığı tarafından Kızılay Yönetim Kurulu Başkanlığına gönderilen 23 Ocak 1975 tarihli yazı.

⁷⁸ KGMA. Kızılay Genel Müdürü Ünal Somuncu tarafından Kızılay Yönetim Kurulu Başkanlığına gönderilen 27 Ocak 1975 tarih ve 594 sayılı yazı.

⁷⁹ Mürüde Özgürsoy, *1958-1974 Canlı Hatıralar*, YDÜ Mezuniyet Çalışması, Lefkoşa, 2000, s. 94-95

⁸⁰ Kezban Terzioğlu’dan aktaran İpek Arsal, *1958-1974 Arasında Kıbrıs’ta Yaşanan Canlı Hatıralar*, YDÜ Mezuniyet Çalışması, Lefkoşa, 2002, s. 39-41.

Bu arada göçmenlerin iskân ve istihdamıyla ilgili kararlar alınmaya da devam edilir. Girne’de göçmenler için bir yemekhane açılır. Evli göçmenlere 20, bekâr olanlara 10 Kıbrıs Lirası yardım yapılması teklif edilir. 17 Ocak 1975 tarihinde ilk etapta 371 göçmen Türk uçaklarıyla Adana’ya nakledilir. Ağrotur’daki son kabileyle Adana’ya gelen Limasol milletvekili ve göçmenlerin temsilcisi olan Ziya Rızkî da 27 Ocak 1975’de saat 13.00’de kaldığı otelde bir basın toplantısı yaparak kamplardaki 9.396 kişinin Türkiye’ye getirildiğini açıklar. Ziya Rızkî İngiliz kamplarında kaldıkları 6 aylık sürede kampta bakımsızlık ve beslenme yetersizliğinden 400 kişinin hastalandığını ve 40 kişinin de öldüğünü duyurur.⁸¹

Sonuç

15 Temmuz 1974 tarihinde Yunanistan’daki faşist Albaylar Cuntası adına Kıbrıs’ta de facto darbe girişiminde bulunan Nikos Sampson’un bu eyleminin ardından Türkiye garantör devlet olarak meşru garantörlük haklarını kullanarak adaya müdahil olur ve 20 Temmuz 1974 sabahı Kıbrıs’a asker çıkartır. Bu süreçte kamuoyunda genel beklenti Türkiye’nin adanın dört bir yanına asker çıkartacağı yönündedir ancak sınırlı bir harekât gerçekleştirilmesi nedeniyle adanın güneyinde kalan Limasol, Larnaka ve Baf bölgeleri bu süreçte sıkıntılı bir aşamadan geçerler. Özellikle Limasol bölgesinde yaşayan Kıbrıslı Türkler güvenli bölgelere geçme fırsatı bulamayınca yakınlardaki İngiliz özerk üsler bölgesine sığınır. Şüphesiz bu silahsız ve sivil insanların hayatının kurtulması bağlamında son derece önemli ve takdire şayan bir davranıştır; ancak bir dönem sonra üsler bölgesinden ayrılmak isteyen göçmenlere izin verilmemesi diplomatik sorunlara yol açar. Altyapı eksiklikleri nedeniyle çadırlarda zor günler yaşayan, bütün mal varlıklarını geride bırakan göçmenlerin tek isteği ise bir an evvel adanın kuzeyine geçebilmektir. Makarios ve fanatik Rumların hiçbir şey olmamış gibi üsler bölgesindeki Kıbrıslı Türklerin tekrar eski köylerine ve eski hayatlarına dönmeleri yönündeki baskı ve protesto eylemleri ise taraftar bulmayacaktır. Dönemin İngiliz yönetimi bu göçmenlerin adanın kuzeyine doğrudan geçmelerine müsaade etmeyince ara çözüm bulunur ve Türkiye’nin gönderdiği uçaklar vasıtasıyla önce Adana’ya getirilen göçmenler Adana, Mersin, Tarsus ve İskenderun başta olmak üzere yakın bölgelerdeki askeri kamplara, kışlalara ve öğrenci yurtlarına yerleştirilir ve yaklaşık 2-3 hafta sonra da Mersin üzerinden feribotla tekrar adaya getirilir ve kendilerine tahsis edilen köylerdeki yeni evlerine yerleştirilirler.

Kaynakça

A-Arşiv Kaynakları

- a) Kızılay Genel Müdürlüğü Arşivi (KGMA)
- b) Limasol Milletvekili Ziya Rızkî Özel Arşivi
- c) Her Majesty's Stationery Office, Lefkoşa/Kıbrıs
- d) Kıbrıs Türk Milli Arşivi (KTMA)

⁸¹ Hürriyet, 28 Ocak 1975

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

- e) ABD Central Intelligence Agency (CIA) Arşivi
f) Ulvi Keser Savaş Postası (Kızılay ve Kızıllaç Postası) Özel Arşivi

B- Kitaplar

- AKAD, M. Tanju, *Askeri Tarihte Stratejik Düşünce*, İş Bankası Yay., 2012, İstanbul
- ALLAHERİM, Leman, *1958-1974 Arasında Kıbrıs'ta Yaşanan Canlı Hatıralar*, YDÜ, Lefkoşa, 2000
- ALDRICH, Richard J., *GCHQ: The Uncensored Story of Britain's Most Secret Intelligence Agency*, Harper Press, Londra, 2010
- ARSAL, İpek, *1958-1974 Arasında Kıbrıs'ta Yaşanan Canlı Hatıralar*, YDÜ Mezuniyet Çalışması, Lefkoşa, 2002
- CONSTANDİNOS, Andreas, *America, Britain and the Cyprus Crisis of 1974*, Author House Publishing, Central Milton Keynes, 2009
- DENKTAŞ, Rauf R., *Rauf Denktaş'ın Hatıraları*, Cilt 9, İstanbul, Mart 1999
- DODD, Clement, *UK Policy on Cyprus and Eastern Mediterranean*, N. East University, Lefkoşa, 2001
- FIRAT, Melek, *Yunanistan'la İlişkiler. Türk Dış Politikası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002
- GAZİOĞLU, Ahmet C., *British Sovereign Bases; A Background to Negotiations Including Legal and Moral Aspects of the Issue*, Cyrep Yay., Lefkoşa, Temmuz 1995
- GIBBONS, Harry Scott, *The Genocide Files*, Near East Publishing, Ankara, 2003
- GÜRİSOY, Barış, *Soğuk Savaşın Günümüze Asimetrik Tehdit*, IQ Yay., İstanbul, 2005
- MALLINSON, William, *Britain and Cyprus: Key Themes and Documents since World War II*, I. B. Tauris, Ocak 2011, Londra
- NATO, *Security Cooperation*, North Atlantic Treaty Organization Public Diplomacy Division, Belçika, 2011
- OBERLING, Pierre, *Bellapais'e Giden Yol*, Ankara, 1987
- O'MALLEY, Brendan ve Ian Craig, *Amerika, Casusluk ve İşgal; Kıbrıs Komplosu*, Khora Yay., İstanbul, Mayıs 2012
- ÖZGÜRİSOY, Mürüde, *1958-1974 Canlı Hatıralar*, YDÜ Mezuniyet Çalışması, Lefkoşa, 2000

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

ÖZLER, Baha, *Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluş Anlaşmaları*, İstanbul, 1959

STEPHEN, Michael, *The Cyprus Question*, Londra, 2001

C- Makaleler

CONSTANDİNOS, Andreas, "Britain and the Cyprus Crisis of 1974: Responsibility without Power", *3rd Hellenic Observatory Ph. D. Symposium*, London School of Economics, Atina, 14-15 Haziran 2007, s. 5.

ETKİN, Taner, "Kıbrıs'ta İngiliz Üsleri", *STAD Kıbrıs Türk Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 8, 2010, s. 6.

GAZİOĞLU, Ahmet C., "Kıbrıs ve İngiliz Üsleri", *STAD Kıbrıs Türk Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 1, Sayı 3, Ocak-Şubat 2010, s.4.

GÖKTEPE, Cihat ve Tuba Ünlü Bilgiç, "İngiliz Güvenlik ve Dış Politikasında Kıbrıs (1945-1974)", *Bilig*, Kış 2014, Sayı 68, s. 150.

TAMÇELİK, Soyalp, "Kıbrıs'taki İngiliz Üslerinin Stratejik Önemi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 2011, s. 1534.

TUTAR, Ercüment, "Egemen İngiliz Üsleri ve Küresel Bağlantıları", *STAD Kıbrıs Türk Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 1, Sayı 3, Ocak-Şubat 2010, s. 54.

ÜNSALDI, Tansel, "Anılara Yolculuk-VII", *Kıbrıs Mektubu*, Ocak-Şubat 2005, Cilt 18, Sayı 1, Ankara, s. 42.

D- Süreli Yayınlar

Bilig	Bozkurt
Daily Telegraph	Halkın Sesi
Hürriyet	Kıbrıs Mektubu
Milliyet	STAD
The Cyprus Mail	Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi

E- Elektronik Kaynaklar

<http://www.arti392.com/1974un-sonrasinda-guneyden-kuzeye-gelen-bir-mektup-makale,860.html>. Bozkurt, 14 Kasım 1974

F- Sözlü tarih Çalışması

Dr. Ayten Berkalp'le 12 Nisan 2018 tarihinde Girne'de yapılan görüşme

Güvenç Ergezen'le 12 Nisan 2018 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Havva Hilmi Karavul'la 20 Temmuz 2022 tarihinde Girne'de yapılan görüşme

Hindistan’da Müslüman Moplah Halkının İçtimai Hayatı ve İngiliz Karşıtı Mücadeleleri

Vedat MERAL¹

Özet

Araplar, henüz Müslüman olmadan evvel deniz ticaretinin yoğun olduğu Hindistan’ın güney sahillerinde yer alan Malabar-Kerala bölgesini sıkça ziyaret etmişler ve burada ticaret kolonileri kurmuşlardır. Arapların bölgedeki yerlilerle evlilikler yoluyla münasebetler kurmaları ise hem burada melez bir toplumun oluşmasına hem de İslam’ın kabulüyle beraber Hindistan Müslümanlarının ilk nüvesini oluşturan ve adına *Moplah* denilen bu halkın teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Fakat Portekizli kâşif Vasco da Gama’nın 15. yüzyılın sonunda Kalküta limanına ulaşmasıyla Hindistan’da köleleştirme ve sömürge döneminin başlaması, Moplah halkı üzerinde siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel bağlamda derin tahribatlara yol açmıştır. Sömürge devletlerinin sebep olduğu bu tahribatlara karşı kendi mücadelelerini vermek zorunda bırakılan Moplahlar, Hindistan’ın bağımsızlığını kazandığı 1947 yılına kadar geçen süre zarfında, Hindistan Hilafet Hareketi’nin de tesiriyle toprak ağaları ve özellikle İngilizlere karşı birçok isyana öncülük etmişlerdir. Dolayısıyla bu çalışmada gerek Hindistan gerekse Hint-İslam tarihinin Müslüman Moplahların içtimai hayatı ve sömürge karşıtı eylemleri üzerinden bilimsel bir araştırma ile farklı bir perspektiften incelenmiş olması bu alanda yapılacak benzer çalışmalara da katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moplahlar, Hindistan Müslümanları, Sömürge, İngilizler, Moplah İsyancıları

The Social Life of the Muslim Moplah People in India and Their Anti-British Struggle

Abstract

Before becoming Muslims, Arabs frequently visited the Malabar-Kerala region on the southern coast of India, where maritime trade was intense, and established trade colonies there. The establishment of relations by the Arabs with the locals in the region through marriages, on the other hand, paved the way for the formation of a hybrid society here and the formation of this Muslim people called Moplah, which formed the first core of Indian Islam with the acceptance of Islam. However, with the Portuguese explorer Vasco da Gama reaching the port of Calcutta at the end of the 15th century, the enslavement and the beginning of the colonial period in India caused deep destructions on the people of Moplah in political, economic, social and cultural context. The Moplahs, who were forced to fight against these destructions caused by the colonial states, led many rebellions against the landlords and especially the British, with the influence of the Indian Caliphate Movement, during the period until 1947 when India gained its independence. As a result, the fact that the social life of Muslim Moplahs in Indo-Islamic groups across India and the taxes of the colonial enemies are examined from a different perspective with a scientific research will also contribute to similar products to be made in this field.

Keywords: Moplahs, Indian Muslims, Colonial, British, Moplah Revolts.

Giriş

Hint, Batı ve özellikle İngiliz kaynaklarının “asiler veya isyancılar” olarak tanımladıkları Moplahlar, Hindistan’ın güney sahillerinde yer alan Kerala-Malabar²

¹ E-posta: vedatmeral2928@outlook.com, ORCID: 0000-0002-8949-163X

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

bölgesinin yerli kadınları ile çoğunluğu Arap olan yabancı tacirlerin evliliklerinden meydana gelmiş melez bir Müslüman topluluktur. Hindistan'ın güneybatı bölgesinin en baskın topluluğu olan, Kerala eyaletinin ise özellikle kuzey bölgesinde “Malabar Müslümanları” olarak bilinen Moplahlar (Mappilas), sadece bölge nüfusunun önemli bir kısmını kapsamaması sebebiyle değil, aynı zamanda bilinen tarihsel geçmişi ile de günümüz Hindistan tarihinin kayda değer bir bölümünü temsil etmektedir. Kerala eyaletinin kültürünü ve dilini paylaşan bu topluluğu tanımlamak amacıyla Arapça farklı terimler önerilse de Hindistan’da “Moplah” adı kabul görmüş ve bu terim zaman içerisinde Malabar’ın bu yerli Müslüman topluluğunu diğer unsurlardan ayırt edici söylem olarak kullanılmaya başlanmıştır.³

Malayâlam⁴ dilinde “anasının çocuğu” veya “büyük çocuk” anlamlarına gelen Moplah, Mappila kelimesinden türemiştir. İlk defa Malabar bölgesinde zamanla sayıları artmaya başlayan melez Müslüman nesli tanımlamak amacıyla kullanılmaya başlanan Moplah adı, aynı zamanda bu topluluğa karşı bir saygı göstergesi anlamını da taşımıştır.⁵ Bu ad daha sonraları ise Hindistan’ın alt kast sistemi içerisindeki Hindu ve Müslümanları tanımlamak içinde kullanılmıştır.⁶ Sanskrit, Tamil ve Malayâlam dillerinden etkilenen Moplahlar’ın, Güney Arabistan menşeli, kendilerine özgü bir Arapça konuşma dili ve alfabeleri vardır. 25 milyonu aşkın bir nüfusa sahip olan Kerala eyaletinin %19,5’ini oluşturan Moplahlar, bu bölgenin dışında Birmanya, Seylan, Batı Tamil Nad, Güney Karnataka, Malezya, Lakdiy adaları, Körfez ülkeleri ve Pakistan’da yaşamaktadırlar.⁷

İslamiyet henüz Arap yarımadasında yayılmadan önce Arapların, Hindistan’ın güneyi ile yoğun bir ticaret içerisinde olmaları, daha sonraları İslamiyet’in bu bölgede yayılmasında ve Moplah topluluğunun oluşumunda önemli bir etken olmuştur. Bugün Asya kıtasının arazi ve nüfus bakımından Çin’den sonra ikinci en büyük devleti olan Hindistan’a adını verenlerin ise Müslüman Araplar olduğuna dair genel bir kabul vardır. Nitekim bu ad ilk defa İslamiyet’in Hindistan’da yayıldığı Ganj ve Cemne nehirlerinin bulunduğu bölgeye

² Kerala: Hindistan’ın güneybatısındaki eyaletin adıdır. Bu bölge aynı zamanda kaynaklarda “Malabar” olarak da geçmektedir. “Malabar” adı daha çok 17. yüzyılın sonlarında İngilizlerin hâkimiyetiyle birlikte bugünkü Kerala eyaletinin kuzey kısımları için kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Azmi Özcan, “Malabar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (27), Ankara 2003, s. 465-466.

³ Roland E. Miller, *Mappila Muslims of Kerala: A Study in Islamic Trends*, Hartford Seminary Foundation, Canada 1973, s. 458-459; Ramesh Chandra Majumdar, *The Sepoy Mutiny and The Revolt of 1857*, Oriental Press, Calcutta 1957, s. 26-33; John J. Banninga, “The Moplah Rebellion of 1921”, *The Muslim World*, 1923, s. 379.

⁴ Malayalamca, Hindistan’ın tanınan 22 dilinden bir tanesidir. 35 milyondan fazla insanın konuştuğu Malayalamca; Kerala eyaleti, Puduçeri ve Lakşadvip Adaları bölgelerinin resmi dilidir.

⁵ M. Naeem Qureshi, “Moplahlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (30), Ankara 2020, s. 278.

⁶ Hüseyin Günarlan, “Hindistan’da İngilizlere Karşı Ortaya Çıkan İlk İsyân Hareketlerinin Sebepleri”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (45), Eylül 2019, s. 431.

⁷ Qureshi, “Moplahlar...”, s. 278.

verilmiştir. Hindu racaların Kuzey Hindistan'da Türk hâkimiyetine son vermelerinin ardından Arapların, ilk olarak ticari faaliyetlerde bulunmak üzere Güney'deki Malabar bölgesine gelişlerinin takriben 612 ya da 629 yıllarına dayandığı ifade edilir.⁸ İslamiyet'in, Müslümanlığı kabul eden Araplar vasıtasıyla bölgeye gelişi ise 710-711 yıllarına dayanmaktadır. Bu yıllarda, artık ticaretinde ötesinde bölgeyi ele geçirmek amacıyla hareket eden Müslüman Araplar, Muhammed bin Kasım kumandasındaki kuvvetlerle Sind bölgesini aldıktan sonra Multan'a kadar ulaşmış, ancak buradan daha ileriye gidemedikleri için İslam dininin Hindistan topraklarının tamamına yayılmasında muvaffak olamamıştır.⁹ İslam'ın, Hindistan'ın diğer bölgelerine yayılmasının yolunu ise 10. yüzyılda bölgeye seferler düzenleyen Gazneliler açmış, daha sonra Gazne'ye hâkim olan Gurluların 12. yüzyılın ikinci yarısındaki akınları, İslam dininin Hindistan topraklarının diğer kısımlarına yayılmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda sonuç itibarıyla ticaretinde yoğun olmasıyla daha çok Malabar'da etkin olan Müslüman Araplar ise yine bu dönemde Malabar kıyılarında yaşayan yerli halk ile olan temasları sayesinde kendilerine buralardan eşler edinmişler ve yapılan bu evliliklerden dolayı bölgede yeni bir topluluğun oluşumuna zemin hazırlanmıştır.¹⁰

Güney Hindistan'daki ticaret ve evliliklerin dışında İslam'ın kabulü ile birlikte bölgeye giden Müslüman Araplar burada yoğun olarak yaşayan Hindulara İslam'ı tebliğ etmiş, davete uymayanlara karşı fetih amacıyla kılıç zoru kullanmıştır. Hikmet Bayur "Hindistan Tarihi" adlı eserinde Müslümanlığı kabul eden Arapların ele geçirdikleri yerlerde halkı İslam'a davet ettiklerini, bu daveti geri çevirenleri, "Ehl-i Kitap'tan" yani kitap sahiplerinden iseler (Yahudiler ve Hristiyanlar) Cizye'ye (kişisel vergi) bağladıklarını, olmayanları ise öldürdüklerini kaydeder.¹¹ Nitekim adına Moplah denen bu Müslüman topluluğun varoluş sürecini incelediğimizde Müslüman Arapların, bölgede yaşayanlara karşı salt bir baskı çerçevesinde yaklaşmadıklarını, İslam'ı yaymanın yanı sıra önemli derecede ticari ilişki içerisine girdiklerini de belirtmekte fayda var.

Moplahlar'ın Kültürel ve Sosyal Hayatı

Moplahların kökeni ve geleneklerine dair en temel bilgilere, Kerala'nın ilk Müslüman kadısı ve yazarı olan din âlimi Şeyh Ahmed Zainuddin Makhdoom'un 1583 yılında tamamlanan eseri *Tuhfat-ul Mücahidin* adlı eserinde rastlıyoruz. Bu eser Hindistan Müslümanları hakkında yapılan tüm araştırmaların ana kaynağını oluşturmaktadır. Malabar adıyla da bilinen Kerala bölgesine coğrafi yakınlıktan dolayı İslam'dan önce ticaret için gelen

⁸ H. Hilal Şahin, *Hindistan'da Türk Rönesansı Ekber Şah ve Din-i İlahisi*, Selenge Yayınlar, İstanbul 2020, s. 52-54.

⁹ Azmi Özcan, "Türk-İslam Tarihinin Kayıp Sayfası Hindistan", *Derin Tarih*, (19), 2021, s. 17.

¹⁰ R. Nagar, N. Mukherjee, *Early Uprising Against the British and Revolt of 1857*, Delhi 2016, s. 6; William A. Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, (Çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2008, s. 425; William Logan, *Malabar Manual*, At The Government Press, Madras 1887, s. 116-142.

¹¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 94.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Arapların, hicretten hemen sonra bu defa buraya dini yayma maksadıyla gelmeye başlamaları, adına Moplah denilen bu yeni nesille beraber Hindistan Müslümanlarının ilk nüvesini oluşumuna olanak sağlamıştır. Dolayısıyla buraya ilk gelenler arasında din âlimi Şeyh Ahmed Zainuddin Makhdoom’unda olması, Malabar’da İslam’ın yayılmasına ve Moplah topluluğu aracılığıyla Hindistan Müslümanlarının ilk nüvesinin ortaya çıkışında önemli bir rol oynamıştır. Malabarlılar’ın kendilerine has kültürel bir kimliğe ve hayat tarzına sahip olmalarında hiç kuşkusuz İslamiyet’in burada herhangi bir siyasi ya da askeri engel ile karşılaşmadan yayılması önemli ölçüde etki etmiştir.¹²

Mezhep yönünden Sünnî-Şâfiî olan Müslüman Moplahlara ait 1971 yılında Kerala’da 5350 cami ve 2500 medresesinin bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Moplahlar’ın önde gelen dini liderlerine ise “Tangal, Mevlevî, Musliyar, Molla” gibi isimler verilmiştir. Dini eğitim verilen en önemli kurumlarından birinin Ponnani şehrindeki Şeyh Mahdûm Enstitüsü olduğu bilinmektedir. Ayrıca Moplahlar tarafından inşa edilen ilk cami örneklerinin Hint mabetleri ile benzerlik gösterdiği de kaydedilir.¹³

Malabar hakkında bilgiler veren en önemli kaynaklardan biriside İbn Battûta’nın seyahatnamesidir. 14. yüzyılın başlarında Malabar bölgesini dolaşan İbn Battûta, burada yaşayanların önemli bir kısmının yerli Moplahlar olduğunu bazı şehirlerde ise birkaç bin kadar Fars ve Arap asıllı kişilerin yaşadığını aktarır. Aynı dönemlerde Malabar sınırlarında Kannur (Kuzey Malabar bölgesinin en büyük şehri) hâkimi Ali Raca tarafından Arakkal adıyla bir hanedanlık kurulmuş ve ilk bağımsız Müslüman sultanlığı varlık göstermiştir. 20. yüzyıla kadar varlığını koruyan hanedanlığa mensup bazı kişiler, İngilizlere karşı 18. yüzyılda Osmanlılardan destek beklemişlerse de o sırada Osmanlıların, Rusya ile savaş halinde olmaları nedeniyle bekledikleri desteği görememişlerdir.¹⁴ Çoğunluğu Arap kökenli Müslümanlardan oluşan Malabarlı Moplahlar, geçimlerinin önemli bir kısmını buldukları coğrafi konumdan dolayı balıkçılık ve tarımdan elde ediyorlardı.¹⁵ Malabar’ın güney sahillerinde ve çetin dağ yamaçlarında yaşayan bu Müslüman topluluğun geçim kaynağını hem denizde hem de karada temin etmesi onların bulunduğu coğrafya şartlarının buna imkân tanınması kadar atalarından aldıkları ticari tecrübeye sahip olmalarının da sosyal ve ekonomik hayatlarına etkisi olmuştur.

İbn Battuta Hindistan tarihinin her döneminde en yoğun nüfuslu ve tarım faaliyeti yüksek bölgelerinden biri olan Kerala (Malabar) için geniş ekili tarım arazilerinin

¹² Ahmet Özel, “Melibârî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (29), Ankara 2004, s. 48-49; Miller, *age*, s. 44-260.

¹³ Qureshi, “Moplahlar...”, s. 278.

¹⁴ Azmi Özcan, *Panislamizm; Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İsam Yayınları, Ankara 2020, s. 34; Logan, *age*, s. 345; Özcan, “Malabar...”, s. 465-466.

¹⁵ Hussain Fida, *Hindistan Matbu’atında Türk Kurtuluş Savaşı ve İnkılabı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2012, s. 21.

bulduğunu, burada her insanın etrafı çitle çevrili, ortasında ahşaptan yapılmış evleriyle geniş bahçelere sahip olduklarını yazmıştır. Malabar'ın o dönemki kültürel ve sosyal yapısına ilişkin önemli bilgiler veren İbn Battuta, bölgenin genel özellikleri ve yöre sakinlerinin yaşayış biçimleriyle ilgili ise şu ifadelerle yer vermiştir:

Mulaybar bölgesinde hiçbir Müslüman, gâvur evine girmez; onların kaplarından yemek yemez. Eğer Müslüman tesadüfen gâvur kabından yemek yese çevredeki gâvurlar o kabı derhal paramparça eder yahut Müslümanlara verirler. Bir Müslüman bu bölgede hiç Müslüman evi bulunmayan bir semte girse gâvurlar ona yemek pişirerek muz yaprakları üzerinde servis yaparlar. Üzerine katık eklemeyi de ihmal etmezler. Müslümanın sofrasından artan yemekleri köpekler ve kuşlar yer. Bu yoldaki menzillerin hepsinde Müslüman evleri bulunmaktadır. Müslüman yolcular oralarda konaklamaktadır. Ev sahipleri [hancılar] yolculara yemek hazırlar ve ihtiyaç duyulan her şeyi satarlar. Onlar da olmasa buralara asla Müslüman gelmez. Bahsettiğimiz iki aylık uzun yol boyunca her karış toprak değerlendirilmiş ve işlenmiştir. Bu bölgede kimse hayvana binerek dolaşmaz. At sadece sultanda bulunur. Ben bu güzergâh kadar emniyetli bir yol görmedim. Bir Hindistan cevizi dahi çalınsa hırsız öldürebilirler. Meyveler yere dökülür de kimse eğilip almaz; nihayet ağacın sahibi gelip toplar. Bana anlattıklarına göre bir gün Hindular grup halinde yoldan geçerken içlerinden biri uzanıyor, yerden bir ceviz alıyor. Haberi duyan "hâkim" [bölge emniyet amiri], yere bir kazık çakıp üst tarafının sivriltilmesini emrediyor. Bu sırığa evvela bir tahta levha geçiriliyor sonra da o adam oturtuluyor levhanın üzerine! Sırık adamın karnından girip sırtından çıkıyor! Ve adam günlerce bu halde bırakılıyor ibret olsun diye! Millet seyredip akıllansın diye yol boyunca dikilmiş daha nice kazıklara rastladık. Geceleyin bu yolda gâvurlarla karşılaştığımızda onların bizi görür görmez rahatça geçelim diye kenara çekildiklerine şahit olduk. Müslümanlar burada en üstün durumdadır ama demin de belirttiğimiz gibi kâfirler onlarla yemek yememekte, onları evine sokmamaktadırlar.¹⁶

Malabar'da yaşayanlar, ilk zamanlarda geçimlerini her ne kadar ticaretten elde etmişlerse de bu insanlar zamanla tarım toplumuna dönüştüler. Ancak bölgede tam bir hâkimiyet sağlayan Hindu prensleri ile toprak ağaları haricinde hiçbir yerlinin arazi sahibi olmalarına imkân tanınmıyordu. Henüz sömürge devletlerinin buraya ayak basmadığı sıralarda kast sisteminin en alt seviyesinde bulunan Müslüman ve Hindular "Moplah" olarak adlandırılıyor ve toprağı işlemeleri karşılığında kendilerine pay veriliyordu.¹⁷ Dolayısıyla kast sistemi altında ezilen ve işledikleri topraklardan elde ettikleri mahsulün büyük bir kısmını Hindu prensler ve toprak ağalarına vermek zorunda kalan Malabarlıların gittikçe kötüleşmeye

¹⁶ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 794-796.

¹⁷ Günarslan, "Hindistan'da İngilizlere Karşı Ortaya Çıkan İlk İsyân Hareketlerinin Sebepleri...", s. 431; Nagar ve Mukherjee, *age*, s. 6.

başlayan yaşam koşulları, 16. yüzyıldan itibaren Portekizlilerin bölgeye gelmesiyle beraber daha da bozulmuştur.¹⁸

Portekizlilerin hâkimiyetiyle istikrarsızlığın had safhaya çıktığı bölgede misyonerlik faaliyetlerine girişilmesi ve Hristiyanlaştırma çabalarının artması, Malabar Müslümanlarının huzur ortamına daha da sarstı.¹⁹ Bölgeye sömürge maksadıyla gelen Portekizlilerin ardından diğer sömürgeci devletlerinde ilgisini çeken Malabar'ın, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hollandalıların hâkimiyetine geçmesi burada daha uzun süre kalacak olan İngiliz ve Fransızların bu topraklara yerleşmelerinin önünü açtı.²⁰ Bölgenin tek hâkim gücü olma yolundaki mücadelede galip gelen İngilizlere karşı en güçlü direnişi, 18. yüzyılın ikinci yarısında bir dönem Malabar'a da egemen olan sınır komşusu Meysûr Sultanı Haydar Ali Han ve oğlu Tîpû Sultan gösterdi. 1792 yılından başlayarak Malabar'a hâkim olan İngilizlerin bölgede uyguladığı sömürge politikaları nedeniyle Malabar Müslümanları ekonomik, siyasi, kültürel ve sosyal alanlarda diğer toplulukların gerisinde kaldı.²¹ İlk olarak ekonomik açıdan iyice fakirleştirilen ve refahı bozulan Moplahlar'ın daha sonraları kültür ve inançlarına da karışılmaya başlanması onlar için artık bir isyanı kaçınılmaz hale getirdi.

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ve Moplahlar'ın İlk İsyanları

Hindistan ve Uzakdoğu'nun zengin baharat ticaretini tekelinde bulduran İspanya ve Portekiz ile rekabetini geliştirmek isteyen İngiliz tüccarlar, İngiltere Krallığı'ndan aldıkları beratla 31 Aralık 1600'de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ni kurdu. Böylece 17. yüzyılın hemen başında İngiliz kraliyeti adına Hindistan'a ticari faaliyette bulunmak maksadıyla gelen İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (East Indian Company), zaman içerisinde İngiliz sömürgeciliğinin Asya'daki temsilcisi haline geldi.²² Fakat bu ekonomik sömürme zamanla işgale dönüştü ve 250 yıl gibi uzun bir zaman dilimi içinde doğunun en zengin ülkesi olan Hindistan'dan geriye artık halkı tamamen fakirleşmiş bir ülke kaldı. Kendi gücünü Hindistan topraklarında hissettirmek isteyen İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz askerlerinden kurulu bir orduya sahip olmadığından yüz binlerce paralı askerden oluşan üç büyük ordu meydana getirdi.²³ Şirketin Hindistan'a geldiği sıralarda geniş bir coğrafyaya sahip olan bu ülke

¹⁸ Mehmet Özay, "Hindistan Raporu; Tarihî ve Siyasi Değişim Süreçleri ve Hindistan Müslümanları", *İnsamer*, İstanbul 2021, s. 11-47; Özcan, "Türk-İslam Tarihinin Kayıp Sayfası Hindistan...", s. 20.

¹⁹ Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 27-38.

²⁰ Suat Vural, *Hindistan'da İngiliz Yönetimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi, Malatya 2006, s. 57; Özcan, "Türk-İslam Tarihinin Kayıp Sayfası Hindistan...", s. 20.

²¹ Berna Korucu Üçüncü, "II. Abdülhamid ve Bopal Nevvabları", *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), Kış 2019, s. 79; Özcan, "Malabar...", s. 465-466; Qureshi, "Moplahlar...", s. 78.

²² Azmi Özcan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", TDV İslam Ansiklopedisi, (22), İstanbul 200, s. 294-295; Fida, *agt*, s. 53.

²³ Günarslan, "Hindistan'da İngilizlere Karşı Ortaya Çıkan İlk İsyen Hareketlerinin Sebepleri...", s. 418; Özcan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi...", s. 294-295

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

topraklarında birbirinden farklı krallık ve prenslik olması, dolayısıyla merkezi bir yönetimin olmaması İngilizlerin işgal politikalarını hayata geçirmede büyük kolaylıklar sağlamıştır.²⁴ Her ne kadar ilk başlarda bu şirketin amacı, karşılıklı kazanma esasına dayalı şekilde ticari faaliyetlerle devam etmiş olsa da ülkedeki merkezi otorite boşluğunu fırsat bilen İngilizlerin, Hindistan'ı topyekûn sömürge haline getirme isteği, işgal sürecinin başlamasında ki en önemli etken olmuştur.

İngilizlerin Malabar'a egemen olmasıyla kast sistemi altında ezilen Moplahlar için artık vaziyet daha da kötü bir hal aldı. Zira onlar daha da geçinemeyecek duruma düşürülmüş ve dini yaşamlarına da müdahale edilmeye başlanmıştı. Maddi ve manevi yönden tüm bu olup bitenler Moplahlar'ın İngilizlere karşı nefret duygularını daha da derinleştirdi.²⁵ Bölgedeki tüm bu gelişmeler Moplahları, İngiliz ile Hindu toprak ağalarına karşı isyanlara sevk etti ve 1835-1854 yılları arasında toplamda 22 kez kendi refah ve özgürlükleri için başkaldırmalarına neden oldu. Müslüman Moplahlar, bu isyanlar sırasında İngilizler tarafından öldürülenlerin şehit olduklarına inanıyorlardı. 1857 yılında İngilizlere karşı gerçekleştirilen büyük isyana kadar ülkedeki otorite boşluğu, farklı krallık, hanedanlık ya da prensliklerin hüküm sürdüğü Hindistan coğrafyasında henüz ulus bilincinin oluşmaması ortaya çıkan tüm isyanların mahalli düzeyde kalmasına sebep oldu. Bu nedenle 1835 yılında Güney Hindistan'ın Malabar bölgesinde yaşayan Müslüman Moplahlar'ın İngiliz ve Hindu toprak ağalarına karşı başlattıkları bu ilk isyanlar, özgürlüklerine giden yolda her ne kadar etkili olduysa da sonuçsuz kaldı. 1836-1854 yılları arasında baş gösteren bu isyanların temelinde tamamen ekonomik nedenlerin olduğunu söylemekte yarar var. Zira uzun bir süre sömürgeci devletlerin tekelinde kalan ve en son İngilizlerin eline geçen Malabar'da, Hindistan Genel Valisi Lord Dalhousie'nin göreve gelmesine kadar inanç kısıtlamasının olmadığı çeşitli kaynaklarda ifade edilmiştir. İngilizlerin bölgede ekonomik açıdan uyguladığı ağır politikalar altında ezilen Moplahları başkaldırmaya iten ve asıl kanlı eylemlerin gerçekleşmesine sebep ise kuşkusuz Müslüman ve Hinduların inanç özgürlüklerine müdahale edilmeye başlanması olmuştur.²⁶

1857'ye kadar farklı bölgelerde özellikle Vahhabilerin başını çektiği isyan girişimlerinin bir netice doğurmaması Hindu ve Müslümanların birlikte hareket ederek ilk defa ulus bilinci içinde büyük bir isyana kalkışmasının önünü açtı.²⁷ Çünkü her iki dini kesimin ortak noktası da halkın tamamen fakirleşmesi idi. Ancak zaman içerisinde fakirleşmenin de ötesinde inanç sistemlerine de müdahalede bulunulmaya başlanması hem

²⁴ Dharma Kumar, *The Cambridge Economic History Of India (1757-1970)*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 250; John Zubrzycki, *Kısa Hindistan Tarihi*, (Çev. Zeynep Demir), Say Yayınları, Ankara 2023, s. 157; Taha İ. Özel, *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*, Vadi Yayınları, İstanbul 2021, s. 241-266.

²⁵ Nagar ve Mukherjee, *age*, s. 6.

²⁶ Günarslan, "Hindistan'da İngilizlere Karşı Ortaya Çıkan İlk İsyân Hareketlerinin Sebepleri...", s. 431; Qureshi, "Moplahlar...", s. 78.

²⁷ Nagar ve Mukherjee, *age*, s. 6.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Müslüman hem de Hindu dini liderlerin İngilizlere karşı halkı ortak şekilde savaşımaya çağırmasında etkili oldu. Nitekim sadece Müslümanların değil aynı zamanda Hindularında gelenek ve inançlarına karışılması bölge halkı tarafından tepkiyle karşılanıyordu. Özellikle Vali Dalhousie'nin birtakım Hindu geleneklerini yasaklaması ve İngilizlerin asimile politikası izlemesi gibi adımlar Moplahlar nazarında, Hristiyanlaştırılmak istendiklerine olan inancı daha da kuvvetlendiriyordu.²⁸

1857'deki büyük Hint İsyanı'na kadar Moplahlar'ın, Malabar'da kendi hak arayışları ve köleliğin ortadan kalkması için başlattıkları isyanların ilki 1836 yılında meydana geldi. Malabar'ın 1792'de İngilizlere teslim edilmesinden ve sürgün edilen Namboodiri Brahminleri ile Nayarların geri dönmelerinden sonra hükümetin “toprak sahipliği” haklarını yeniden düzenleyerek kabul etmesi ilk çatışmanın fitilini ateşlemiş oldu. Bu isyana Hindularında destek vermesiyle sayıları artan Moplahlar, alt kastta köle işçi statüsünden çıkıp daha iyi bir sosyal statü kazanmayı umdular.²⁹ Ancak İngilizler, jenmileri (toprak sahibi) arazinin mutlak sahipleri olarak tanıyarak onlara kiracılarını istedikleri zaman tahliye etme hakkı verdi. Mahkemeler ve hukuk memurları da jenmileri destekledi. Böylece gelir yetkilileriyle hukuk mahkemesinin ve polislin desteğini alan jenmiler, alt sınıflarda yer alan köylü Moplahlar üzerindeki kontrollerini ve taleplerini sıkılaştırmaya başladılar. Git gide artan bu baskılar neticesinde Moplahlar için artık isyan etmekten başka bir seçenek kalmamıştı. Rajinder Nagar'ın, çiftçilerin hareketleri ve kırsal sosyoloji konusunda uzmanlaşmış Hintli bir sosyolog olan Dhanagare'den aktardığına göre, ilk isyan 1836'da meydana geldi ve 1836-1854 döneminde 22 ayaklanma yaşandı. 1841 ve 1849'daki isyanların boyutu ise oldukça ciddiydi. 1836'dan 1854'e kadar olan ayaklanmaların ilk aşaması 22 isyana tanık oldu. Ekonomik sebeplerin dışındaki isyanlar silsilesi ise genel olarak dinsel argümanlara sahipti. İnananlar, yani Müslüman Moplahlar bu isyanlar esnasında doğrudan cennete gidecekleri inancıyla hayatlarını feda ettiler. İsyanın ikinci aşaması ise 1882-1885 tarihleri arasında, farklı zaman dilimlerinde meydana gelmişti.³⁰

Moplah isyanlarını bir *Köylü Hareketi* olarak da nitelendiren bazı tarihçiler, yukarıda vurguladığımız gibi bu kıyıların ilk başta tamamen ekonomik nedenlerden meydana geldiğini ısrarla belirtmiştir. İngilizlere karşı girişilen 1857'deki büyük *Hint İsyanına* kadar Malabar'da olduğu gibi diğer yerlerde de ortaya çıkan başkaldırıları sonuçsuz kaldı. Ancak bu

²⁸ Günarslan, "Hindistan'da İngilizlere Karşı Ortaya Çıkan İlk İsyan Hareketlerinin Sebepleri...", s. 431-432.

²⁹ Simon James Bytheway, "The Moplah Rebellion Reconsidered: Islamic Insurrection in Southern India, 1921-1922", *Journal of International Studies*, 6(1), 2020, s. 38; Logan, *age*, s. 150; Nagar ve Mukherjee, *age*, s. 7-8.

³⁰ Conrad Wood, "The Moplah Outbreaks: A Discussion Contribution", *The Journal of Asian Studies*, 2(36), 2011, s. 394-395; Burton Stein, *Hindistan Tarihi*, İnkılap Kitapevi, (Çev. Müfit Günay), İstanbul 2021, s. 283; Nagar ve Mukherjee, *age*, s. 7-8; Ataöv, *age*, s. 37-38.

bölgesel başkaldırıları, daha sonraki büyük isyana kadar geçen süre zarfında Hindistan'da ulusal bilincin gelişerek ön plana çıkarılmasına katkı sağlamıştır. 1857'den sonra ekonomik, siyasi ve sosyolojik sorunların giderilemediği, aksine daha da derinleştiği Malabar'da çözümünü İngilizlere ve Hindu toprak ağalarına karşı yeni bir isyanda gören Sünni Müslüman Moplahlar, 1921 Ağustos'ta başlayıp Hindistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1947'ye kadar etkisi sürecektir olan yeni isyanlar silsilesini başlattılar.³¹

1921-1922 Moplah İsyanı

Malabar'ın yerlileri olan Müslüman Moplahlar'ın özgürlük hareketi, 1835'ten 1947'ye kadar toplamda otuz beş ayrı isyanın yaşandığı uzun süren bir zaman dilimini kapsamıştır. Moplahlar'ı bu isyanlara teşvik eden ekonomik ve sosyal geçmişlerine bakıldığında oldukça karışık ve çok yönlü olduğu görülmektedir. Öteden beri Hindistan'daki sömürgeci İngiliz hükümetine ve Hindu toprak sahiplerine karşı tedirgin olan Moplahlar'ın şikâyet ettikleri durumların başında; herhangi bir teminat güvencesine sahip olmamaları, işledikleri topraklar için ödedikleri yüksek kiralama ve ev sahiplerinin ekonomik baskıları gelmiştir. 19. yüzyılda, toprak sahiplerinin baskısına karşı gösterilen direnişlere göre 1921'de patlak veren isyan ise tamamen farklı bir boyuttaydı.

Yüksek kasttaki büyük ev sahiplerinin kiracıları konumundaki Moplahlar, geçimlerini küçük tarımcılar olarak bu ev sahiplerinin topraklarını işleyerek kazandılar. Onlar fakir olmalarına rağmen Tiyarlar gibi kendi kökenlerinin bir diğer kolu olan Nayarların savaşçı geleneklerini takip ettiler ve böylece buldukları bölgede ün kazandılar. Malabar'da egemen olan İngilizler, Hindu toprak sahipleri ile iş birliği yaparak toprakların işletilmesi için Moplahlar'dan istifade etti. Ancak bu istifade şekli zamanla onlara karşı uzun yıllar sürecektir olan baskılara dönüştü. Tüm bu baskılar ise Moplahlar'ın 1921'de başlayacak olan büyük isyanından önce 1835'ten bu tarihe kadar devam eden daha sonrasında ise Hindistan'ın bağımsızlığını elde ettiği 1947 yılına kadar sürecektir olan irili ufaklı çeşitli ayaklanmalar gerçekleştirmelerine neden oldu.³²

Ağustos 1921'in sonlarında Bombay'ın güneyinde Malabar kıyılarının çetin dağlarında yaşamakta olan ve sayıları bir milyonu bulan Müslüman Moplahlar'ın bazı ileri gelenlerinin hükümet tarafından yakalatılmasına teşebbüs edilmesi üzerine ayaklanan Moplahlar, bir takım İngiliz'i ve kendilerine katılmayan bazı Hindu'ları öldürdüler.³³ Ağustos 1921'de ise Moplah halkı, İngiliz sömürge yönetimine karşı açık bir isyan başlattı ve altı ay boyunca Madras

³¹ Mohammad Sadiq, *Türk Devrimi ve Hindistan Özgürlük Hareketi*, Türk Tarih Kurumu, (Çev. Funda Keskin Ata), Ankara 2018, s. 4-5; Hüseyin Günarslan, "1857 Hint İsyanı: Kanpur Katliamı ve Lucknow Mücadelesi", *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 3(1), 2019, s. 91; Özcan, "Türk-İslam Tarihinin Kayıp Sayfası Hindistan...", s. 20.

³² Banninga, *agm*, s. 379; Bytheway, *agm*, s. 38.

³³ Bayur, *age*, s. 547.

Başkanlığı'ndaki Malabar bölgesinin iki bin mil karelik bölümünü kontrol etti. Moplahlar'ın gerilla savaş stratejisi izlemeleri isyanın altı ay daha uzamasına yol açtı. Bu ayaklanmaların en şiddetlisi, Osmanlı halifesini destekleyen "Hindistan Hilâfet Hareketi'nin" öncülüğünde gerçekleştirildi.³⁴ Bu durum 1921-22'deki Moplah isyanını, Hindistan'ın İngiliz sömürge yönetimi dönemindeki en önemli ayaklanmalardan biri haline getirdi.

Yirminci yüzyılın başlarında meydana gelen Malabar olayları, Malabar'daki önceki bir buçuk yüzyıl İngiliz sömürcülüğünün pratikleriyle bütünleştiğinde, 1921-22'deki Moplah isyanı, Moplahlar'ın sosyal durumlarından ve sömürge yönetiminden hoşnutsuzluğunun doruk noktası olarak görülebilir. 1921'in ikinci yarısında, güney Malabar'ın Moplah köylülüğü arasındaki hoşnutsuzluk yoğunlaşıyordu. Moplahlar'ın durumu pek çok açıdan on sekizinci yüzyıldakine benziyordu, ancak küresel savaş, savaş sonrası ekonomik krizler ve Hilafet Hareketi olmak üzere iki yeni unsur çok önemliydi. Ekonomik cephede, 1918-1921 savaş sonrası Avrupa'daki yapay talebin neden olduğu dört yıllık sürekli fiyat artışları, Moplah köylülüğünün ekonomik konumunu daha da aşırdı. Moplah köylülerinin çaresizliği, güney Malabar'daki hemen hemen tüm Moplahlar'ın toprak üzerinde tanınan mülkiyet haklarına sahip olmaması ve dolayısıyla tahliye veya kira artışlarına karşı hiçbir korumalarının sağlanmaması gerçeğiyle daha da arttı. Böylesi korkunç ekonomik koşulların ortasında, İngilizlerin tehdidine karşı korunmak ve Osmanlı halifeliğini desteklemek için kurulan Hilafet Hareketi, Moplah topluluğunun mevcut dini ağının üzerine kolayca kendini koyabildi. Gerçekten de Hilafet örgütü, gerilim arttıkça Moplahlar'ın hoşnutsuzluğunu İngiliz yetkililere yöneltmeyi başardı.³⁵ Zaten ekonomik buhranlar yaşayan ve bu duruma bir çözüm yolu arayan Moplahlar'ın, İngilizlere karşı kışkırtılması noktasında özellikle dönemin önde gelen Hindistan'ın kurucu lideri Mahatma Gandhi tarafından dini duygularında aşındırılarak bu başkaldırlılara bir zemin oluşturulması, onlar için yeni ve daha geniş çaplı isyana başlamalarında etkili oldu. Şüphesiz bu etki, Hindistan'daki diğer Müslüman toplulukların "Hilafet Hareketi" adı altında birleşmesinden ve Moplahların'da bu güce ortak olma isteklerinden ileri gelmiştir. Hareketin fiilen başlamasıyla beraber İngilizlerden kurtuluşu, bu gücün bir parçası olmakta gören Müslüman Moplahlar'ın, 1921-22'de meydana getirdikleri isyanlar Malabar'da kendilerine ait özerk bir yönetim kurma arzusunu boşa çıkardıysa da Hindistan'ın topyekûn bağımsızlığına giden yolda önemli bir ivme kaydetmesinin önünü açtı.³⁶

1921-22 Moplah isyanını tetikleyen bir başka önemli etken ise 20 Ağustos 1921 Cumartesi gününün erken saatlerinde başlayan Tirurangadi'deki olaylar oldu. Halkın

³⁴ M. Naem Qureshi, "Hindistan Hilafet Hareketi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (18), İstanbul 1998, s. 109-111; Salim Cönce, "Türk İstiklal Savaşı ve Hindistan Müslümanları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 13(37), 1997, 84; Qureshi, "Moplahlar...", s. 278.

³⁵ Bytheway, *agm*, s. 39.

³⁶ Zubtzycki, *age*, 213-214.

huzursuzluğunu kontrol altına alma girişimlerinde hüsrana uğrayan ve baskınlar düzenleyemeyen veya Hilafetçileri tutuklayamayan yerel yetkililer, Madras Hükümeti'nin sömürge yönetiminden askeri yardım istedi. Böylece, Madras Hükümeti, kararlı bir darbenin Moplah ayaklanmasını etkisiz hale getirebileceğine inanarak, Tirurangadi'deki baskınları kolaylaştırmak için askeri bir birlik oluşturulmasını onayladı. Tirurangadi baskınlarının ilk aşamaları olaysız geçti. Yüz özel polis ve yetmiş dokuz İngiliz askeri, birkaç lideri evlerinde yakalayıp tutukladı. Ancak önde gelen Moplah Hilafetçilerinden Ali Musliyar, yetkililerden kaçmayı başardı ve Tirurangadi camisinin kuşatma altında olduğunu ileri sürerek çevredeki kasabalara yardım isteyen mesajlar gönderdi. Musliyar ve Tirurangadi camisine verilen destek öyle büyüktü ki, yirminci günün erken saatlerinde İngiliz birlikleri ve özel polis, halkın direnişi tarafından ezilme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Tanur'da sabah saat yedi sularında davul sesleriyle Müslümanlar camiye çağırıldı. Müslümanlar, cami içine girdikten sonra, yerel bir Hilafetçi, Musliyar ve onun arkadaşı olan Kunhi Kadir ile içeridekilere hitap ettiler. Kadir, Tirurangadi'de Bölge Yargıcı ve hükümet birliklerini öldürüp, devlet dairelerini yakıp, demiryolu ve telgraf hatlarını tahrip ederek İngiliz racasını kovmanın ve bir "Hilafet Hükümeti" kurmanın zamanının geldiğini ilan etti. Kadir, daha sonra coşkulu bir destekle Tanur'da yaklaşık iki veya üç bin kadar Moplah'tan oluşan bir grubu Tirurangadi'ye götürdü. İngilizlerin Tirurangadi'den çekilmesiyle birlikte, Güney Malabar'daki hükümet güçleri neredeyse yalnızca Kalküta'ya konuşlandırıldı. Güney Malabar boyunca hükümet binaları yakıldı ve demiryolları sabote edildi. Parapanangadi, Tanur ve Tirurangadi, belki de bu tür eylemlerin ilk yerleriydi. Bununla birlikte, Musliyar'ın Tirurangadi baskınına ve Tirurangadi camisine yönelik sözde saldırıya ilişkin mesajının yayılmasına, Malabar'ın güneyindeki isyan eylemleri eşlik etti.³⁷ Buradan anlaşıldığına göre Müslüman Moplahlar, önde gelen Hilafet liderlerinin ardına takılarak kurulması planlanan "Hilafet Hükümeti" sayesinde hem ekonomik hem de dini özgürlüklerine kavuşacaklarını umut ediyor ve kendilerine vaat edilenlerden dolayı isyana girişmekten çekinmiyordu.

Arap ve Hint menşeli insanlardan oluşan Moplahlar, Ali Musliyar gibi Moplah Hilafet liderlerinin sert ve coşkulu konuşmalarıyla ani dini heyecan dalgalarına kapılıyorlardı. Hilâfet Konferansı'nın Temmuz kararı ve Moplahlar'ın Hilafet çatısı altında "öz-yönetim" istekleri 1921-22 isyanını daha da ateşledi. Bölge yönetimi felç edilir edilmez Moplahlar "öz-yönetim" ilân ettiler. Moplah liderlerinden Ali Musliyar, raca ilân edilerek Hilâfet bayrakları dalgalandırıldı. Ernad ve Walluvanad'da Hilâfet krallıkları ilân edildi.³⁸ Ancak Ernad ve Walluvanad'ın doğu bölgelerindeki "Hilafet Hükümeti" kurma girişimleri, İngiliz güçlerinin muazzam baskısı altında kaldı.

³⁷ Robert L. Hardgrave, "The Mappilla Rebellion, 1921: Peasant Revolt in Malabar", *Modern Asian Studies*, 11(1), 2008, s. 72-81; Bytheway, *agm*, s. 39-40.

³⁸ Vural, *agt*, s. 18.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

26 Ağustos 1921'de bölgeye bir harekât gerçekleştiren İngilizler üç ila dört yüz kadar Moplah'ı öldürdü. 25 Ekim'de ise Kerala'daki Melmuri Kasabası'na baskın düzenleyen İngiliz birlikleri, burada tam bir katliam örneği sergileyerek evlerinde alıkoydukları insanları sürükleyip dışarı çıkardı ve 246 kişiyi vurarak infaz etti. Böylece Kasım ayına kadar, İngiliz kuvvetleri doğu Ernad'ın büyük bölümünü yeniden ele geçirdi. İnisiyatifi yeniden kazanmak ve belki de morali korumak için Moplahlar'ın önemli bölgesel liderlerinden olan Chembrasserı Tannal ve Variyamkunnath Kunhahammad Hacı, Moplah isyanının son umutsuz savaşını organize etti. Peygamber'in vefatının yıl dönümü olduğu söylenen 14 Kasım sabahı, iki bin isyancı Pandikkad'da İngilizlere ait ordu kampına saldırdı. Bıçaklar ve bir düzine kadar silahla donanmış Moplah kuvveti, kampa öfkeyle hücum etti. Bunların arasından elli altı kişi kampa girmeyi başardı, ancak hepsi öldürüldü. Bu son saldırılarda 178 Moplah öldürülürken buna karşılık, çatışmada sadece dört İngiliz askeri hayatını kaybetti. Pandikkad'daki yenilginin ardından Tannal, Hacı ve diğer Moplah liderlerinin güçleri yavaş yavaş parçalanmaya başladı. Birlikler tarafından takip edilen ve umutsuzca yiyecek ve mühimmat arayan Moplah isyancıları, artık büyük ölçekli iş birliği düşüncesini aklından geçiremezdi. Doğu Ernad'da ise bir Moplah grubu, isyanı Arikkod'a ve daha kuzeyde Tamarasherı'nin saçaklarına kadar genişletmekten sorumluydu. Sürekli askeri baskı, bazı isyancıları Beypore Nehri'nin kuzeyine çekilmeye zorlarken, giderek artan sayıda isyancı, İngiliz birliklerine teslim oluyordu. Tüm bu çözümler sonucunda Moplahlar'ın bölgesel liderlerinden Tannal, Aralık ortasına kadar teslim oldu ve 7 Ocak 1922'de ise bir başka bölgenin Moplah lideri olan Hacı yakalandı.³⁹

İsyana karşı sert bir tutum sergileyen sömürge hükümeti bölgeye koloni birliklerini göndererek sıkıyönetim ilan etti. 1921-22 isyanının ana sebebini oluşturan toprak paylaşımındaki haksızlıkların önüne geçilmesi gibi Moplahlar'ın ekonomik ve sosyal durumlarının iyileştirilmesine yönelik bütün taleplerini görmezlikten gelen İngilizler, bu olayları yalnızca dinî fanatizm şeklinde değerlendirerek şiddetli bir şekilde bastırdılar.⁴⁰ İsyanı bastırma sırasında meydana gelen trajik olaylardan biride "Moplah treni (veya vagonu) trajedisi" olarak bilinen hadisenin vuku bulması oldu. 19 Kasım 1921'de, 122 Moplah mahkûmu Kerala'daki Tirur Kasabası'nda bir yük vagonuna bindirildi ve mühürlenmiş penceresiz vagon Coimbatore ve Bellary hapisanelerine götürülmek üzere su ve yiyecek almadan yola çıktı. Yolda mahkûmların hava için yalvaran çığlıkları gardiyanlar tarafından dikkate alınmadı. Coimbatore'de vagon açıldığında, altmış dört mahkûmun boğularak öldüğü tespit edildi. Daha sonraki araştırmalar, bir hava deliğinin boyayla kapatıldığını ve bir doktorun arabayı insan taşımaya uygun olmadığını beyan etmesine rağmen Moplah mahkûmlarını taşıdığını ortaya çıkardı. Bugün Tirur'daki "trajedi" için beceriksiz bir betonarme anıt, bitişik salondaki büyük ahşap levhalar ve kurbanlar için iki toplu mezar,

³⁹ Wood, *agm*, s. 396; Bytheway, *agm*, s. 41.

⁴⁰ Qureshi, "Moplahlar...", s. 278.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Moplah isyanının en somut hatırlatıcılarıdır. Bu hadisenin duyulması üzerine ulusal ve uluslararası kınama mesajları yayımlandı.⁴¹

Yaşanan bu trajedi dünya basınında da geniş yer buldu. Amerika’da yayımlanan ve ünü dünyaya yayılan *New York Times Gazetesi*, 1921 yılının 22 Kasım’ında çıkan sayısında, “Hindistan’da 100 Moplah Mahkûmundan 64’ü Trende Kapalı Bir Arabada Boğuldu” başlığıyla bu trajediyi okurlarına aktardı. Haberin içeriğinde ise şu ifadelerle yer verilmiştir, “*Madras'tan The Daily Mail'e yapılan bir gönderiye göre, 100 Moplah mahkûmundan altmış dördü Hindistan'ın Madras Başkanlığı'ndaki Tirur'dan Bellary'ye kapalı bir demiryolu vagonuyla nakledilirken boğularak öldü.*”⁴²

Neticede Moplahlar bu isyanlar sırasında on bine yakın kayıp verdiler. Andaman adalarına sürgüne gönderilenler hariç mahkûm edilenlerin sayısı da 7900’dür. Ayaklanma sonuç itibarıyla Moplahlar’ın kaderini büyük ölçüde değiştirmiş ve güçlerinin tamamen zayıflamasına yol açmıştır. İçinde buldukları olumsuz şartlardan kurtulmak için önceleri cihat yolunu seçen Moplahlar daha sonra aşamalı olarak siyasete atılmış ve zamanla Hindistan Müslümanları Birliği (All India Muslim League) etrafında toplanmışlardır. Halkın büyük çoğunluğunun desteklediği yeni bir stratejiyle cihat anlayışı yerini Hindistan’ın özgürlüğünü hedefleyen barışçı arayışlara bırakmıştır. Bağımsız bir millî devlet kurma arzusunu dile getirmeyen Moplahlar, Güney Malabar’da Müslümanların çoğunluğunu oluşturduğu *Moplastan* adıyla bağımsız bir eyalet kurulmasını istemiş ve Pakistan hareketini desteklemişlerdir. Fakat 1947 Haziran’ında Madras Legislative Assembly’ye verilen bu yöndeki teklif Pencap ve Bengal’in bölünmesi de gündemde olduğu halde kabul edilmemiş ve *Moplastan* hedefine ulaşılamamıştır. Ağustos ayında gerçekleşen Hindistan’ın parçalanmasıyla birlikte Moplahlar’ın çoğunluğu Hindistan yönetiminde kalmış ve yaşadıkları bölgede Kerala eyaleti kurulmuştur (1956).⁴³

Hükümetin aksine Moplah isyanının asıl yükünü, nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Hinduların çektiğine dair ileri sürülen görüşlere Türkiye’den de kimi araştırmacıların katılması Malabar’da yaşananların tam olarak anlaşılamadığını açıkça ortaya koymaktadır. Öyle ki söz konusu bu isyanların; “*Tapınaklara saldırılar, din değiştirmeye zorlamalar, yağmalamalar, kadınlara çirkin tecavüzler, kundaklama ve yıkımlarla devam ettiği ve bu nedenle dini fanatizmin 1921-1922’deki Moplah isyanının temel unsuru haline geldiği*”⁴⁴ şeklinde gerçeklerden tamamen uzak bir yaklaşımla ele alınması derinlemesine bir araştırma

⁴¹ M. R. Manmathan, "Temple as the Site of Struggle: Social Reform, Religious Symbols and the Politics of Nationalism in Kerala", *Advances in Historical Studies*, 2(2), ss. 57-58; Bytheway, *agm*, s. 43.

⁴² Tribune, C., “64 of 100 Moplah Prisoners Drowned in A Closed Car on Train In India”, *New York Times*, 22 Kasım 1921.

⁴³ Hermann Kulke ve Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, İmge Kitabevi, (Çev. Müfit Günay), Ankara 2001, s. 456; Hardgrave, *agm*, s. 61; Qureshi, “Moplahlar...”, s. 278; Stein, *age*, s. 283.

⁴⁴ Bytheway, *agm*, s. 41; Vural, *agt*, s. 18.

yapılmamasının ürünüdür. Zira 1921-22 isyanının haklı nedenlerinin üzerini örtmek üzere bu gibi trajik söylemlere sıkça başvurulduğunu aktaran yazar Bytheway, bu algıların medya yoluyla yaratıldığını ve yaşanan hadiselerin tek suçlusu olarak Moplahlar'ı göstermede medyanın nasıl kullanıldığını şu ifadeleriyle açık bir şekilde ortaya koyuyor:

“...İngiliz kuvvetlerinin isyanı basturmada kesinlikle zor bir görevi olsa da medyayı basturmaları ve çarpıtmaları şüphesiz daha kolay hale geldi. Hükümetin medya üzerindeki kontrolü, yönetimin en üst düzeylerinde yer alanlar dışında herkesin olayları net bir şekilde anlamasını engelledi. Bu nedenle, en başından beri, günlük haberler zorla din değiştirme, Hindu tapınaklarına saygısızlık, tecavüz ve yağma haberleri ile doluydu. Ancak bu haberlerin çoğunun yanlış veya kasten yapılmış olduğu sonradan anlaşıldı. Kışkırtıcı hicivler Moplahlara karşı nefreti körükledi ve Hindu okuyucuların korkuları üzerinde oynayarak farklı bir algı yarattı.”⁴⁵

Bytheway'ın bu ifadelerini destekleyen bir başka yazar ise Qureshi'dir. Moplahlarla ilgili makalesinde, 1921 Şubat'ında başlayan ayaklanmaların öncelikle Avrupalılar, hükümet görevlileri ve Hindu yetkililer üzerinde yoğunlaştığını daha sonra ise isyanın suçsuz Hinduların çok ötesinde bir hareketle “...Moplahlar'ın kendilerine kötü davranan herkese yönelttikleri geniş çaplı bir oç alma eylemine”⁴⁶ dönüştüğünü vurgulamaktadır.

Sonuç

Hindistan, isyan geleneğinin öteden beri bir hayli yaygın olduğu Asya kıtasının en büyük kara parçalarından biridir. Bu coğrafyada Hindu ve Müslümanları aynı hedef doğrultusunda ilk defa ulusal bilinçle bağımsızlık hareketine iten hadise, 1857 yılında İngiltere kraliyeti namına faaliyet gösteren Doğu Hindistan Şirketi'nin ekonomi politikalarına karşı gerçekleşen *Büyük Hint İsyanı* olmuştur. Daha sonra özellikle başta Mahatma Gandhi olmak üzere Hindistan devrimcilerinin de desteklediği Hintli Müslümanlar tarafından ortaya atılan ve neredeyse ülkenin tamamına yayılan Hilafet Hareketi, İngilizleri bu topraklardan kovmanın en önemli unsuru haline geldi. 1857'de gerçekleşen büyük isyana ve daha sonra Hilafet Hareketi ile beraber Hindistan'ın 1947'deki bağımsızlığına giden süreçte yaşanan acıların önemli bir kısmını da Malabar'ın yerlileri olan Sünni Müslüman Moplah halkı çekmek zorunda kaldı.

Kerala Hükümeti'nin 1971 yılında aldığı kararla Moplahları “Özgürlük Savaşçıları” olarak kabul ve ilan etmesi, onların anlatıldığı gibi “yağmacı, suçsuz Hinduları öldüren katiller veya tecavüzcüler” olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Malabar'da kendi halinde yaşayan bir toplulukken onların Hindistan'ın bağımsızlığına giden yolda en fazla tesiri

⁴⁵ Bytheway, *agm*, s. 44.

⁴⁶ Qureshi, “Moplahlar...”, s. 278;

göstermeye sebep olacak kadar önemli bir güç haline gelmeleri sömürgecilerin, yaşadıkları bölgeyi ekonomik kıskaca almalarından ileri gelmiştir.

Her ne kadar birçok bilim insanı Moplah isyanlarını sömürge hükümetine karşı bir *Köylü Hareketi* olarak nitelendirse de 1836 yılından başlayarak İngilizleri Hindistan'dan kovmak üzere gerçekleştirilen 1857'deki Büyük Hint İsyanına zemin hazırlamaları, Malabar'da yaşananların yalnızca bölgesel olaylar şeklinde değerlendirilemeyecek kadar büyük bir nüfuza sahip olduğunu göstermektedir.

İslam'ın Hindistan coğrafyasındaki ilk Müslüman temsilcileri veya ilk nüvesi olarak kabul edilen Moplahlar, kast sistemi altında en fazla ezilen topluluk olmuştur. Hayatlarını sürdürdükleri bölgede hiçbir ekonomik güvencelerinin olmayışı, sömürge düzeni tarafından köle muamelesi görmeleri, sonraki dönemlerde ise misyonerlik faaliyetleriyle birlikte dini yaşantılarına müdahale edilmesi, onları bu olup bitenlere dur demek için direnişe sevk etmiş ve neticede isyanlar silsilesine sürüklemiştir.

Kaynakça

ATAÖV, Türkkaya, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

BANNİNGA, John J., "The Moplah Rebellion of 1921", *The Muslim World*, 13(4), 1923, ss. 379-387.

BATTUTA, İbn, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

BAYUR, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

BYTHEWAY, Simon James, "The Moplah Rebellion Reconsidered: Islamic Insurrection in Southern India, 1921-1922", *Journal of International Studies*, 1(6), 2020, ss. 37-66,

CÖHCE, Salim, "Türk İstiklal Savaşı ve Hindistan Müslümanları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(37). 1997, ss. 77-88.

GÜNARSLAN, Hüseyin, "1857 Hint İsyanı: Kanpur Katliamı ve Lucknow Mücadelesi", *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 3(1). 2019, ss. 91-110.

GÜNARSLAN, Hüseyin, "Hindistan'da İngilizlere Karşı Ortaya Çıkan İlk İsyan Hareketlerinin Sebepleri", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45. 2019, ss. 417-439.

HARDGRAVE, Robert L., "The Mappilla Rebellion, 1921: Peasant Revolt in Malabar", *Modern Asian Studies*, 11(1), 2008, ss. 57-99.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

HAVILAND, William A., Prins, H., Walrath, D., Mcbride, B., *Kültürel Antropoloji*, (Çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2008.

HUSSAİN, Fida, “Hindistan Matbu'atında Türk Kurtuluş Savaşı ve İnkılabı”, Ankara Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2012.

KUMAR, Dharma, *The Cambridge Economic History Of India (1757-1970)*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

KULKE Hermann ve ROTHERMUND Dietmar, *Hindistan Tarihi*, İmge Kitabevi, (Çev. Müfit Günay), Ankara 2001.

LOGAN, William, *Malabar Manual*, At The Government Press, Madras 1887.

MAJUMDAR, Ramesh Chandra, *The Sepoy Mutiny and The Revolt of 1857*, Oriental Press, Calcutta 1957.

MANATHAN, M. R., "Temple as the Site of Struggle: Social Reform, Religious Symbols and the Politics of Nationalism in Kerala", *Advances in Historical Studies*, 2(2), ss. 57-69.

MİLLER, Roland E., *Mappila Muslims of Kerala: A Study in Islamic Trends*, Hartford Seminary Foundation, Canada 1973.

NAGAR, R., Mukherjee, N., *Early Uprising Against the British and Revolt of 1857*, Delhi 2016.

ÖZAY, Mehmet, “Hindistan Raporu: Tarihî ve Siyasi Değişim Süreçleri ve Hindistan Müslümanları”, *İnsamer*, İstanbul 2021.

ÖZCAN, Azmi, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (22), İstanbul 200, ss. 294-295.

ÖZCAN, Azmi, “Malabar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (27), Ankara 2003, ss. 465-466.

ÖZCAN, Azmi, “Türk-İslam Tarihinin Kayıp Sayfası Hindistan”, *Derin Tarih Dergisi*, 19, 2021, ss. 16-24.

ÖZCAN, Azmi, *Panislamizm; Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İsam Yayınları, Ankara 2020.

ÖZEL, Ahmet, “Melîbârî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (29), Ankara 2004, ss. 48-49.

ÖZEL. Taha İ., *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*, Vadi Yayınları, İstanbul 2021.

QURESHI, M. Naeem, “Hindistan Hilafet Hareketi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (18), İstanbul 1998, ss. 109-111.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

QURESHI, M. Naeem, “Moplahlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (30), Ankara 2020, ss. 278.

SADİQ, Mohammad, *Türk Devrimi ve Hindistan Özgürlük Hareketi*, Türk Tarih Kurumu, (Çev. Funda Keskin Ata), Ankara 2018.

STEİN, Burton, *Hindistan Tarihi*, İnkılap Kitapevi, (Çev. Müfit Günay), İstanbul 2021.

ŞAHİN, H. Hilal, *Hindistan’da Türk Rönesansı Ekber Şah ve Din-i İlahisi*, Selenge Yayınlar, İstanbul 2020.

TRİBUNE, C., “64 of 100 Moplah Prisoners Drowned in A Closed Car on Train In India”, *New York Times*, 22 Kasım 1921.

ÜÇÜNCÜ, Berna Korucu, “II. Abdülhamid ve Bopal Nevvabları”, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), Kış 2019, ss. 79-94.

VURAL, Suat, “Hindistan’da İngiliz Yönetimi”, İnönü Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya 2006,

WOOD, Conrad, "The Moplah Outbreaks: A Discussion Contribution", *The Journal of Asian Studies*, 2(36), 2011, ss. 3914-399.

ZUBRZYCKİ, John, *Kısa Hindistan Tarihi*, (Çev. Zeynep Demir), Say Yayınları, Ankara 2023.

**Ambassador Koray Ertaş's Interview to the Journal of Anglo-Turkish Relations,
(13 December 2023)**

Çiğdem BALIM¹

As the new Turkish Ambassador to the UK, could you please tell the readers about your background and career?

I started my diplomatic career in 1997 at the Policy Planning Department of the Turkish Foreign Ministry. I served in the Turkish Embassies in Sofia, Washington, and Bucharest, as well as the Turkish Permanent Mission to the UN Office in Geneva. While in Ankara, I served as the Chief of Staff to the President and Chief Advisor to the Foreign Minister. It has been almost a year now that I have been serving as Türkiye's Ambassador to the UK.

After completing my bachelor's degree in political sciences at Ankara University, I obtained my MA degree in Contemporary European Studies at Sussex University in 1996. I later completed my PhD degree at George Mason University's School of Conflict Analysis and Resolution during my tenure in Washington, DC.

Returning to the UK now after almost 27 years, I am honoured to be appointed as the Turkish Ambassador to a country where there are vast opportunities for cooperation. With my colleagues at the Embassy and three Consulates, we do our best to promote and enhance our relations across various spheres. And, of course, I feel lucky to be the Turkish Ambassador in this important capital, as we have proudly celebrated the centenary of the Republic of Türkiye through several events in this country.

Based on your experience, could you tell us a bit about the nature of the diplomatic work?

For an outsider, the life of a diplomat is probably charming and fancy. The reality is that diplomacy is quite a demanding effort that requires dedication and sacrifice.

Serving in various geographies and in different political and cultural settings requires hard work, perseverance, empathy, a strong ability to adapt, as well as good negotiation, communication, and social skills.

A diplomat should know a bit about everything. You should be able to talk about world affairs, culture, technology, defence, and the academy, among others. While at times you

¹ Emerita, Indiana University, E-mail: cbalim@indiana.edu. <https://orcid.org/0000-0002-0771-9865>

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

work like a logistical staff, dealing with protocol and critical scheduling issues, often times you need to grasp deep technical files and excel in diplomatic negotiations, in addition to consular work that requires a strong legal background.

Being a Turkish diplomat and carrying the Turkish flag in far-away geographies is a privilege and a big responsibility. It requires additional skill sets. Given the heavy agenda of our foreign policy, a Turkish diplomat should have in-depth knowledge on various issues in different parts of the world.

Although some traditional features of diplomatic work are still in place, diplomats should also adapt to the rapid changes in the world. Diplomacy is no longer a field that only a select few operate in. There are different layers and various actors that need to be taken into account.

As diplomats, we should also adopt to new technologies. We already have mechanisms such as large language models at our disposal, that can support us in our daily work. Therefore, now we can work on adding new skill sets to our diplomatic toolbox. And, as the Turkish diplomatic service, we are also adapting to these new realities.

What can you say about Turkish-UK relations?

Our relationship is deeply rooted in a history spanning over 400 years. The British Empire was one of the first to appoint an ambassador to the Ottoman Empire. William Harborne was sent in 1583 to the Court of Murad the Third. Likewise, Yusuf Agah Efendi was the first resident ambassador of the Ottoman Empire, and he was appointed to London in 1793.

Today, we are NATO allies, strategic partners, and two pivotal powers geographically located at both ends of Europe. Our relations have gained momentum in all areas with the 2010 Strategic Partnership Document.

After Brexit, the strategic value of the relationship has increased even more.

Economy, trade, tourism, investments, energy, defence industry and cooperation on security are the driving forces of our close relations. We look forward to strengthening and diversifying our bilateral relations in every possible field. Areas such as the defence industry, AI, and green technology have huge potential in that regard.

Has anything related to the bilateral relationship changed after Brexit?

As I mentioned earlier, things have developed in a positive direction since Brexit. Türkiye and the UK have emerged as two major non-EU European powers and NATO Allies that can make a real difference for the safety, security, and welfare of the entire continent.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Our countries already have a significant trade volume, reaching 20 billion dollars. We are now working on updating and expanding the existing Free Trade Agreement. That alone is a concrete outcome of Brexit.

The UK is the third largest foreign investor in Türkiye. We are pursuing major long-term strategic projects in defence and green energy.

Another area of focus is tourism, with Türkiye being among the top 10 favourite tourism destinations for British tourists. Britons continue to be the third largest group visiting my country.

Green transformation, AI, innovation, and health are critical areas that we have huge potential to develop partnerships in. We look forward to working with various actors in all these areas.

How about the Turkish community in the UK?

The Turkish community in the UK is a half-million-strong group that contributes to our relations. We are happy to see their increasing presence in many areas, including the economy, finance, trade, culture, sports, arts, politics, and science. They have a reputation for being hard-working, practical, and skilled.

In addition, we also have over 5,000 students at UK universities.

I attach importance to getting to know the Turkish community and actively engaging them in our activities. We have been organising at our historic residence many networking events for various groups, such as students, academics, teachers, and IT professionals. We will continue these outreach events.

Together with my colleagues, we also continue to offer extensive consular, educational, and cultural services to our community.

Turkish Cypriots also have a special place in our community. Although they have a separate representation office, I always take pride in their achievements and being part of the larger community.

Lastly, let me take this opportunity to thank you and the Journal of Anglo-Turkish Relations for this interview. I appreciate your efforts contributing to the Türkiye-UK relations and I look forward to working with you.

OSMAN KORAY ERTAŞ

Ambassador O. Koray Ertaş serves as Turkish Ambassador to the UK since March 2023. He previously served as the Turkish Ambassador to Romania (2014-2019), Special Advisor to the Foreign Minister (2019-2023), and Chief of Staff to the President (2011-2014). Prior to that he worked at the Turkish Embassy in Washington, D.C. (2008-2011), Turkish Permanent Mission to the UN Office in Geneva (2003-2005), Turkish Embassy in Sofia (2000-2003), and the Policy Planning Department at the Turkish Foreign Ministry (1997-2000). Mr. Ertaş also worked at the U.S. State Department as a Transatlantic Fellow (2008-2009).

O. Koray Ertaş has a PhD degree from George Mason University's School of Conflict Analysis and Resolution. He has an M.A. in Contemporary European Studies from University of Sussex and a bachelor's degree in International Relations from Ankara University.

Ambassador Ertaş was born in Iskenderun, Türkiye, in 1974. He is married with three children.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Konferans Çevirmenliğinin Tarihi ve Önemi

Batuhan ULUKÜTÜK¹

Giriş

Türkiye’de cumhuriyetin ilanına müteakip farklı alanlarda yurtdışındaki öncü nitelikli ilerlemelerin Türkiye’ye tanıtılması ve dünyayla eşgüdümlü ilerlenmesi bir ihtiyaç olmuştur. Bu ihtiyacın giderilmesi bakımından uluslararası konferans ve kaynaklar önem arz etmekte olup, Türkçeye çevrilerek de kazandırılması lazım gelmektedir. Bu çalışma, bu meselede konferans çevirmenliğinin önemini konu almaktadır.

İletişim, çeviri ve sözlü çeviri

İletişim her devirde ve her coğrafyada insanlar için son derece önemli bir gereklilik olmuştur. En basit ve temel ihtiyaçlardan büyük çaplı mutabakatlara kadar pek çok beşeri temas için iletişim, tarih boyunca bir mecburiyet halinde günümüze kadar gelmiş ve pek çok farklı biçimde kendini göstermiştir. İletişim türleri geniş bir yelpazeye yayılmakla beraber inceleyeceğimiz konu sözlü iletişimle ilintilidir. Sözlü iletişim birden fazla birey arasında gerçekleşen, ses vasıtasıyla bir mesajın iletilmesi ve alıcı tarafın duyma yetisiyle mesajın alınması şeklinde tanımlanabilir. Çeviri ise farklı dillerde iletişim kuran kişi yahut kişilerin birbirini anlaması amacıyla ortaya çıkmış bir iletişim yardımcı elemanıdır. Sözlü çeviri ardıl yahut eşzamanlı olmak suretiyle iki şekilde gerçekleşebilir. Ardıl çeviri iletilecek olan mesajın parçalar halinde evvela kaynaktan işitilmesi akabinde hedef dil yahut dillere aktarılarak sesli halde sunulmasından ibaret olup, eşzamanlı çeviri kaynak ifadenin sesli icrası esnasında hedef dile aktarılmasını tanımlar.

Konferans çevirmenliği

Konferans çevirmenliği, bir alıcı grubuna hitap eden konuşmacının ifadelerinin, alıcı grubun üye yahut üyelerine kendi dillerinde sunulması amacıyla çalışan mesleği tanımlar. Belirli bir konu ve amaç etrafında bir araya gelen katılımcıların, konferans esnasında konuşmacıların ifadelerini doğru ve eksiksiz bir biçimde anlamaları, söz konusu çalışmalarının verimliliği açısından çok önemlidir. Farklı dillerde konuşan/anlaşan kimselerin sağlıklı iletişim kurmaları ve müşterek katılım sağladıkları etkinliklerin sağlıklı sonuçlar verebilmesi için konferans çevirmenleri önemli bir görev üstlenmektedirler. Bahsi geçen konferanslardaki mesajın içeriğinin tam ve eksiksiz olarak aktarılacak istenen mesajın taşınmasının sağlanması, amaca yönelik biçimde alıcıya iletilmesi, yanlış veya eksik anlaşılmanın önüne geçerek taraflara kolaylık sağlamakta ve iletişimin kalitesini tesis

¹ İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü, E-mail: batuhanulukutuk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7892-5519>

etmektedir. Bu bağlamda yukarıda tanımı verilmiş olan iletişim ögeleri arasındaki önemli bir bağıntıyı konferans çevirmenlerinin sağladığını söylemek mümkündür.

Cumhuriyet Dönemi'nde konferans çevirmenliği

2023 senesinde 100. kuruluş yıldönümünü idrak ettiğimiz cumhuriyet dönemi, her anlamda yeniliklerin baş gösterdiği, her sektörde modern standartlara erişme arzusunun kendisini hissettirdiği ve Türkiye'nin mevcut ihtiyaçlarına çağdaş çözümlerin bulunması gerekliliğinin bilindiği bir dönemdir. Balkan Savaşları, I. Cihan Harbi, İstiklal Harbi, rejim değişikliği ve cumhuriyet inkılaplarını takiben Türkiye, uzun yıllar süren savaşların getirdiği mahrumiyetin yaralarını kapatmak ve yeni bir rejim ile sağlam temeller üzerinde genç bir cumhuriyet inşa etmek amacıyla her alanda varlığını göstererek ve gelişmek arzusunu taşıyarak uluslararası alanda temsiliyet sağlamaya gayret etmiştir. Bu gayretler sonucunda da pek çok uluslararası standart gözetilerek, uygulanmaya çalışılan yeniliklerin, daha önceden bunları tecrübe etmiş memleketlerdeki emsallerinden faydalanılması başvurulmuş bir tavır olmuştur. Bu uygulama yalnızca cumhuriyetin kuruluş yıllarına özgü olmayıp ilerleyen yıllarda da kullanılagelen bir pratiktir. Nitekim 1960 İhtilali'ni takiben kurulan Cumhuriyet Senatosu'nun tüzüğüne belirlenmesi hususunda Cumhuriyet Senatosu 1 Kasım 1961 tarihli içtihadında Manisa Senatörü Ferit Alpiskender'in dünya parlamentolarından emsal tüzüklerin tercüme edilmesine ilişkin önerisi söz konusu tavra verilebilecek isabetli bir örnektir.¹ Dolayısıyla Türkiye'nin dış dünyaya açılmasını da takiben pek çok alanda çeşitli meselelerin konuşulduğu konferanslarda tercüme ve hatta eşzamanlı tercüme ihtiyacı giderek hasıl olmuştur. Cumhuriyet tarihinde profesyonel anlamda ilk konferans tercümanlığı numunesi ise Lale Arslan Özcan'ın konuyla ilgili tezinden edindiğimiz bilgiler ışığında bilhassa özel sektörün de simültane tercüman ihtiyacından hareketle, 1962 yılında Kilyos'ta Ford Vakfı tarafından tertiplenen "Population Control" adlı konferansta Nejat Eczacıbaşı'nın talebi doğrultusunda Ayşegül Çilli ve Norayır Altınyan'ın görev yapması ardından vuku bulur.² Yine Özcan'ın tezinde geçtiği üzere akabinde simültane tercümeye meyli görülen Norayır Altınyan uluslararası bağlamda çeviri hizmeti sunan Simultat Inc. şirketi yetkililerinden Gloria Wagner tarafından Cenevre'de eğitim görmek üzere davet alır ve daha sonraki eğitim masrafları da Nejat Eczacıbaşı'nca karşılanır. Altınyan, Ford Vakfı'nın profesyonel simültane tercümanı olarak aynı zamanda Türkiye'de de bu sıfatın ilk sahibi olmuştur.³ İlk Türk profesyonel eşzamanlı tercüman ekibi ise yine Nejat Eczacıbaşı tarafından 1961 senesinde faaliyete geçirilen Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti'dir.⁴ Daha sonrasında konferans çevirmenlerinin tek bir çatı altında toplanması amaçlanarak 1969 yılında yirmi üyüyle İstanbul'da kurulan Konferans Tercümanları Derneği, 2010 yılı itibariyle Türkiye Konferans Tercümanları Derneği ismiyle konferans tercümanları adına halen temsil faaliyetleri yürütmektedir.⁵

Sonuç

Konferans çevirmenliği modern Türk cumhuriyetinin çağdaş standartlarla eşgüdümlü çalışmasının en büyük yardımcı elemanlarından biridir. Bu bağlamda özel sektörün çabalarıyla başlatılan girişimlerden olumlu sonuç alınması ve bu alanda Türkiye Cumhuriyeti'nin üst seviyede temsil edilmesi mutluluk vericidir. Konferans çevirmenliği aracılığıyla pek çok sektör kendisiyle aynı kulvarda olan diğer memleketlerdeki emsalleriyle uluslararası düzeyde eşzamanlı iletişim kurabilmekte ve Türk dilini, Türkçeyi bu alanların literatürüne dahil etmektedir. Bu vesileyle Türkiye'nin temsil gücü ve dünyaya erişimi kuvvetlenmektedir.

Kaynakça

1- *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Cumhuriyet Senatosu, Cilt 1, Dönem 1, Dördüncü Birleşim, 01.11.1961, s.32.*

- 2- ARSLAN ÖZCAN, Lale, *Türkiye’de Konferans Çevirmenliğinin Doğuşu ve Gelişimi*, Fransızca Mütercim Tercümanlık Lisans Bitirme Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi.
- 3- ARSLAN ÖZCAN, Lale, *Türkiye’de Konferans Çevirmenliğinin Doğuşu ve Gelişimi*, Fransızca Mütercim Tercümanlık Lisans Bitirme Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi.
- 4- ARSLAN ÖZCAN, Lale, *Türkiye’de Konferans Çevirmenliğinin Doğuşu ve Gelişimi*, Fransızca Mütercim Tercümanlık Lisans Bitirme Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi.
- 5- *TKTD Hakkında*, 2023, <https://www.tktd.org/tktd-nedir-2/> Erişim tarihi: 20.08.2023.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Osman Okyar, *Mustafa Kemal in Turkish – Soviet Relations in the War of Independence, (1920-1921)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, ISBN: 978-975-458-102-7

Burcu KAYA¹

In the introduction part of the work written by Osman Okyar, the relations of Mustafa Kemal and the founding staff of the Republic with the USSR were discussed in order to finance the National Struggle. Turkey received the help of the USSR in order to make the National Struggle movement successful. The National Struggle cadre succeeded in not being under the control of the USSR, thanks to the rational policies it carried out in return for the financial aid. The policies of Mustafa Kemal, the leader of the National Struggle, towards the USSR between 1920 and 1921 constitute the main axis of this book. Thanks to the rational strategic initiatives of Mustafa Kemal towards the USSR, the necessary resources were provided from the USSR to the National Struggle and also saved Turkey from being one of the satellite states of the USSR.

In the book, the ups and downs of the Turkish-Soviet relations between the years 1920-1921 were examined. Thanks to the agreements signed by Mustafa Kemal and the National Struggle staff with the SCCB and Western states, possible threats from both the West and the USSR were blocked. Osman Okyar also mentioned the books written on the history of the USSR, including the sources he used while writing this work.

In the first part, the main reasons behind the application of the Turkish Government to the USSR for aid in April 1920 are examined in detail. In addition, the financial aid of the USSR, which was very effective in the Turkish Government's success in the National Struggle, was especially emphasized. The principle of self-determination promised by the Bolsheviks to the non-Russian nations in order to find support was also emphasized. The Bolsheviks did not keep the self-determination principle they promised after overthrowing the Tsarist regime. It is known that England, which gave up on ensuring the territorial integrity of Turkey at the end of the First World War, became the common enemy of both Russia and Turkey in the future, and the two countries cooperated together in the face of this situation. It is a proven fact with documents that the first step in the USSR-Turkey rapprochement came from the Russian side. Soviet Russia planned to help Turkey, but on the other hand, it always kept the idea of making a revolution among the peasants and working class in Turkey. In the book, the conditions of the aid provided by the Soviet Russia and the analyzes made by Mustafa Kemal and the National Struggle staff on this issue are mentioned in detail.

¹ Uzman, burcu.kaya3@std.yeditepe.edu.tr ORCID ID: 0000-0001-6467-2744

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

In the second part, we see that Mustafa Kemal's thoughts on the future of Turkey from the very beginning of the Turkish War of Independence are given wide coverage. At that time, there is no doubt that Soviet Russia had a great importance in the thought of Mustafa Kemal Pasha to save the Turkish homeland from occupation. Mustafa Kemal did not make the mistake of being very wise and declaring the Republic right away. He waited for conditions to mature. In his own words, he kept this thought in his conscience as a national secret. In the book, analyzes were made between the Western and Eastern policies of Turkey between the years 1920-1921. It was also mentioned that those who follow a pro-Western policy are the Istanbul Government and that it is impossible to sit at the same table with them. Mustafa Kemal defended Kazım Karabekir in the Parliament in response to his "Communist" accusations and paid great attention to using a moderate language on this issue. He also took care to use a balancing element when talking about Turkey's Western and Eastern policies and he acted very skillfully by paying attention to his actions. Another reason that pushed Turkey to establish closeness with Soviet Russia was the hostile attitude of England towards Turkey. At the end of the First World War, the discourses of Soviet Russia promising freedom and independence to the peoples that were colonized by the imperialist states were also emphasized. Thanks to the rational policies they carried out, Mustafa Kemal and the National Struggle staff both succeeded in the War of Independence and laid the foundation of the new Turkish State. Mustafa Kemal did not put forward the idea of the Republic, which had been in his mind since the beginning before the National Struggle was successful, never mentioned it, and in fact avoided criticizing Communism, which he did not view positively. Later in this section, Mustafa Kemal Pasha's ideas about ensuring the territorial integrity of Turkey while he was in Istanbul before he moved to Anatolia are given in detail. In addition, the military-military and political relations during the period when the Committee of Union and Progress was in power were also covered. It is discussed.

In the third chapter, Soviet Russia's view of the world and Turkey's position in their eyes are given. The general situation in Russia and the activities of Lenin were mentioned and determinations were made about it. The political events that took place in Europe in 1920 were mentioned and analyzes were made about the deteriorating economy of Russia in this period. Lenin's struggle with capitalism and his activities to recover the deteriorated Russian economy were examined. Also, the activities of Lenin, who wanted a revolution in Asian countries, were discussed. The Comintern Congress was also mentioned. In this congress, it was seen that not every country was ready for the Asian Revolution. Undoubtedly, England was the most disturbed by these activities of Russia. It was emphasized that Turkey was the most suitable country to start the Asian Revolution. Mustafa Kemal's knocking on the door of the Soviets for help gave Russia the opportunity it had been waiting for. At the end of the section, information was given about the policies of the Soviets towards Turkey since 1921.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

In the fourth chapter, Turkey's political situation in 1920 is discussed. The reasons for the communist expansionism that started in Turkey during these periods were examined. An analysis of the measures taken by Mustafa Kemal against the expansionism of communism was made. We see that communism has begun to flourish in Turkish society after the Armistice. Despite England's desire to seize Turkish lands, which changed policy at the end of the First World War, Soviet Russia gave up its rights over Turkey and started a fierce struggle with imperialism caused their conversion. Together with the Communism movements that started to mobilize in Turkey as of September 1919, the Workers and Socialist Party of Turkey was established this year and even published a magazine called "Kurtuluş". Communism expansionism, which started in Turkey in 1919, expanded like a neural network when we came to 1920. It even extended to the interior of Anatolia. The Soviet leaders were naturally pleased with these developments. We see that Soviet Russia left Ankara's request for help unanswered for a long time. Although there are many reasons for this, the most important is that Soviet Russia is waiting for the right time to act. Soviet Russia sent representatives and agents to Turkey before diplomatic relations were established. Attention was drawn to the spread of the Communist structures they established in Turkey through the representatives they sent. One of these sent people is Şerif Manatov and he had the opportunity to meet with Mustafa Kemal one-on-one. Another issue mentioned in this part of the book is Russia's efforts to lay the groundwork for Communism to work legally in Turkey. Towards the end of this chapter, political developments in Azerbaijan in 1920 were also mentioned. Discussions on Communism and Bolshevism took place in these meetings. It was decided to send a congratulatory message to this government established in Azerbaijan. In addition, Yeşilordu and its activities are also included and Mustafa Kemal's thoughts about this structure are also discussed. It is emphasized that this structure is a structure that harms the state. Apart from this, the trial processes of the founders of the Turkish People's Participation in Independence Courts are mentioned. Another point mentioned is that the Communism movements in Turkey were suppressed in the late 1920s. At the end of this section, the telegrams of Ali Fuat Pasha and Mustafa Kemal in Moscow were mentioned and Mustafa Kemal mentioned the invisible main aims of Soviet Russia in these telegrams.

In the fifth chapter, the delegation sent by Turkey to Russia for negotiations and the correspondence between Mustafa Kemal and Çiçerin are mentioned. The correspondence between the two took place before the Moscow negotiations. In the letter that Çiçer sent to Mustafa Kemal on 3 June 1920, he stated that the Soviets were in favor of establishing diplomatic relations with Turkey. The Turkish delegation, which arrived in Moscow on July 19, 1920, was kept in Moscow for a long time. After the negotiations started, the Russian side used a top-notch style in response to the soft attitude of the Turkish delegation. The Turkish delegation did not get the expected result from the First Moscow Meetings.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

In the sixth chapter, the Congress of Eastern Nations held in Baku in 1920 is discussed. The owner of the idea of convening this congress is Lenin. Extensive explanations were given about the people who were invited to the congress. Enver Pasha was also invited to the congress. Congress President Zinoviev emphasized that Mustafa Kemal was not pro-Communist and that the main purpose of the Turkish Government, which was struggling for existence in Ankara, was to protect the sanctity of the caliphate. In addition, the discourses of the leaders of the countries who expressed their views on Turkey were also included in this congress. Another subject emphasized in this section is Mustafa Suphi and the first Turkish Communist Party he founded in Soviet Russia. In the exchange of letters with Mustafa Kemal, Mustafa Suphi mentioned his desire to legally carry out Communist activities in Turkey. At the end of the episode, the Soviet leaders who were blindly attached to their ideological thoughts were criticized.

In the seventh chapter, the military operation carried out by the Eastern Front Commander Kazım Karabekir against Armenia in September-December 1920 is given in detail. The historical background of this military operation against Armenia is mentioned. The analysis of Mustafa Kemal's moves against the policies of Soviet Russia was made. Mustafa Kemal accepted the arbitration of Soviet Russia in the determination of Turkey's borders with Armenia, but in return he asked the Soviets to intervene in Armenia, which raided Turkish villages and massacred there. Kazım Karabekir, who was on our eastern border, sent a telegram to Mustafa Kemal that He stated that his persecution, had become unbearable and he asked permission to take action. Mustafa Kemal ordered Kazım Karabekir to start an operation against Armenia in September 1920. Mustafa Kemal asked the army to wait for a while with an order he sent to Kazım Karabekir after the operation started. Mustafa Kemal cited the negative activities of Celalettin Arif as the reason for this situation. The author of the book, Osman Okyar, dwells on the possibility that there may be other reasons that Mustafa Kemal did not mention in this section. Soviet Russia did not react very strongly to this military operation of Turkey against Armenia at first. The military operation, which was suspended for a month, started again on October 28, 1920, with the order of Mustafa Kemal. Armenia, who could not resist against the advance of the Turkish army, wanted peace. The war ended with the Gyumri Treaty signed on December 3, 1920. At the end of the chapter, the analysis of the reasons why Lenin did not show resistance against Turkey and the consequences of this military operation for Soviet Russia and Turkey are emphasized.

In the eighth chapter, the aim of TKP and Mustafa Suphi to spread communism in Anatolia is mentioned. Biography of Mustafa Suphi is included and the reasons for his going to Russia are also emphasized. Mustafa Suphi, who gained the trust of Stalin while he was in Russia, was appointed to the head of the newspaper "Yeni Dünya", on the other hand, he pioneered the rapid spread of communism with his activities. We can see that there is no such help, but that he wants to spread communism in Turkey in return for this help. In the

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

exchange of letters with Mustafa Kemal, Mustafa Suphi stated that Soviet Russia was ready to respond to the help Turkey demanded, on the other hand, he tried to find out what Mustafa Kemal thought about the legal functioning of Communism in Anatolia. Mustafa Kemal and the Ankara Government, who turned their route to Soviet Russia due to the threat of necessity, and the Ankara Government, in this very sensitive and very critical period, the Soviet Russia looked positively on some demands, but in some cases showed a definite and uncompromising attitude. Towards the end of this section, Mustafa Kemal We see the process of Suphi and some of his friends moving to Anatolia. This process has been explained in a plain and fluent language. Mustafa Suphi and his friends who came to Anatolia were killed and thrown into the sea by Yahya Kaptan and his friends, who are known to be former Unionists in Trabzon. Another important issue here is that the news of the death of Mustafa Suphi and his friends was reported in the Soviet press three months later.

In the ninth chapter, the change in Soviet Russia's view towards Turkey is discussed. In the first meeting, Soviet Russia did not take kindly to the request for help and even demanded some land from Turkey, so the expected positive result could not be obtained from these negotiations. Budu Midvani, the Ambassador of Soviet Russia, met with the Eastern Front Commander Kazım Karabekir on 5 December 1920 and decided to revisit Moscow. He stated that they were waiting for a delegation from Turkey to hold negotiations. The determined Turkish delegation set off on January 15, 1921 and arrived in Moscow on February 19, 1921. As of 1921, we see that the Soviets did not express their demands in 1920. In this period, the most important person in the change of Soviet attitude towards Turkey was Lenin. We also see that the strict attitude of Soviet Russia towards Turkey has changed in the territorial division in the Caucasus. The most important reason for the change in Soviet Russia's attitude towards Turkey was the collapsed Russian economy day by day. Lenin developed an economic model called "NEP" to fix the deteriorated Russian economy. As a leader who knew how to get rid of his ideological fixations, Lenin acted more realistically and followed an underhanded attitude in Soviet Russia's relations with the West.

During this period, Soviet Russia put aside its fight with Turkey and decided to stand by Turkey. Soviet Russia extended an olive branch to the West and first tried to establish commercial relations with England, and as a result of the negotiations, a Trade Agreement was signed in 1921. By putting a clause in this treaty, England prevented Soviet Russia from taking a hostile attitude towards England. As a result of Soviet Russia's approach to the West, anti-imperialism lost its power day by day. In addition to Soviet Russia's changing attitude towards Turkey, Turkey's changing attitude is also important in this period. We see that there is strictness in his attitude towards Turkey. However, Turkey has not made an effort to completely distance itself from Soviet Russia. Two other important reasons for the Soviet Russia's change of attitude towards Turkey are also emphasized. The first is Turkey's military operation against Armenia. The second is the prevention of Mustafa Suphi's arrival in

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Anatolia. “NEP”, which is the economic model he developed to recover the deteriorating Russian economy, has been examined in detail. With this economy model, it is aimed to revitalize the agricultural production of Russia. The functioning of the Russian economy before the Bolshevik Revolution is examined in the book. With the NEP, the strict control of the state over agriculture, industry and other branches of economy was tried to be reduced. It is aimed to open the Russian economy to the market. The possibility that Lenin used the NEP as a ladder to return to Communism after correcting the Russian economy was also emphasized. There was a change in Soviet Russia during this period. It is true, but it is not possible to say that they abandoned communism completely. Lenin frequently emphasized the importance of establishing bonds with the Russian peasants with the NEP. In a speech he made in, he said that NEP was a “forced trouble”. These contradictions of it were emphasized.

Stalin, who succeeded Lenin after his death, applied a different economic model. Stalin was a very tough leader who believed that he could solve anything with brute force. It took the entire Russian economy under the control of the state. It shelved some of the capitalist practices implemented with the NEP. He took the free peasants, whom he saw as the biggest obstacle to fully implement Marxism, under the strict control of the state. He confiscated their lands, animals, agricultural implements. In the book, Stalin and Marxism were criticized and it was emphasized that the Soviet administrators at that time were very utopian people. In the last chapter of this section, the Moscow Treaty signed between Soviet Russia and Turkey in 1921 was discussed. Soviet Russia gave Turkey 10 million gold rubles every year. Hasan Saka, Minister of Finance of the period, made necessary explanations about the financial aid given. Information about weapon aid was also given. As far as we learned from this section, Soviet Russia did not give all of the financial aid it promised to give to Turkey. At the end of this section, the importance of the Moscow Treaty for Türkiye was also emphasized.

In the tenth chapter, from the beginning of 1921 until the Battle of Sakarya, the attitudes of Soviet Russia and Turkey were examined in detail. Firstly, Turkey's attitude towards Soviet Russia was discussed in detail. While giving an example of a great struggle for the recognition of its existence, the Western states invited both the Ankara Government and the Istanbul Government to a conference to be held in London in February 1921. Mustafa Kemal, in his correspondence with the Istanbul Government, stated that the only force that could represent the nation was the National Assembly. He stated that the Sultanate and the caliphate would not be touched, and he wanted this offer to be accepted by the sultan. The Sultan did not accept this offer. In order for Turkey to participate in the London Conference, various proposals and opinions presented by the deputies in the Grand National Assembly of Turkey were examined. Mustafa Kemal, in his reply to some of the deputies who said that Turkey's participation in the London Conference would disrupt our relations with Soviet Russia, said, "Turkey is an independent country, an independent country can make a treaty with any country it wants, so we should be at peace with Soviet Russia and end up with Western

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

states." He stated that it will not require us to enter into hostility that will not come. In this section, he also emphasized that Soviet Russia held talks with Britain.

Osman Okyar states that Turkey played a key role in the foreign policy of the Soviets. On the other hand, the contacts of Bekir Sami Bey, which Turkey sent to the London Conference, were mentioned. Bekir Sami Bey stated that he asked Lloyd George for help in order to ensure the independence of the Caucasus, and he sent the recording of his conversation with Bekir Sami Bey in George to Georgi Çiçerin. This behavior of Lloyd was undoubtedly to disturb the relations between Soviet Russia and Turkey. After this incident in Soviet Russia, he sent a note to the Ankara Government to protest this behavior of Bekir Sami Bey. This event took place during the period when the Turkish delegation was in Moscow. In this section, the Kütahya-Eskişehir wars were also mentioned and the fact that the Greek army was able to reach Polatlı is related to the delayed Russian aid.

Our Moscow Ambassador Ali Fuat Pasha stated that Soviet Russia was a threat to the existence of Turkey in the reports he sent to Ankara. He stated that Turkey should make an agreement with England. Kamuran Gurun interpreted this proposal in line with the fact that if Greece wins the Battle of Sakarya, there may be a weak Ankara or they may disappear completely, in the face of this situation, the only way out is to make an agreement with England. It is also very significant that the Russian aid was delayed during this period when the Turkish-Greek war was raging. Soviet Russia's thinking was that Turkey was getting closer to the West and its suspicions on this issue are another reason for the delay in this aid.

Mustafa Kemal turned his back neither to the West nor to the East with his enormous policy of balance between Soviet Russia and Western countries. Because he knew that the Turkish War of Independence would not be successful if the necessary help could not be obtained. Mustafa Kemal was more concrete in his relations with Soviet Russia. He asked Çiçerin, through our Ambassador Ali Fuat Pasha, that the grain collected from the Black Sea coasts would be gifted to the Russians, who were at risk of starvation, to be informed. Both Turkey and Soviet Russia have not completely separated from each other despite all their negative thoughts towards each other.

In the last chapter of this section, the attitude of Soviet Russia has been examined. After the Bolsheviks made a revolution in October 1917, they had to deal with the uprisings in the country and the Western states that supported these rebellions. Soviet Russia considered it very important to get the support of Muslim Turks in order to cope with all these. Therefore, Lenin gave the right of self-determination to the Muslim Turks in Russia. Until the beginning of 1920, Muslim Turks were treated with tolerance. They understood the importance of the importance of Turkey's support to realize this revolution was an indisputable issue. Soviet Russia carried out the project of seizing the Muslim Turks by proceeding from three branches. First, they supported the nationalist and socialist movements in the disintegrating Ottoman

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Empire. Soviet Russia, in a way, took into account the possibility that the National Struggle movement that started in Anatolia could turn into a socialist revolution. But it is useful to explain here. 's expectations from Soviet Russia were different. Turkey's aim was to get help from Soviet Russia. The Soviets, on the other hand, aimed to get Turkey's support for the European Revolutions they wanted to realize in Asia and Europe. Second, Lenin saw the Turks as the most important support element for the Asian Revolution. He planned to attract the Turks, who had been the standard bearers of Islam for centuries, to his side and influence other Asian societies. Thirdly, we can say that Soviet Russia established close relations with Enver Pasha in order to dominate the Anatolian geography. In the summer of 1921, when Soviet Russia, Turkish-Greek conflicts continued, if any of the critical battles led by Mustafa Kemal was lost, Enver Pasha would be sent to Turkey and lead the National Struggle movement, and Soviet Russia's plans would have worked. Another point that catches our attention in this part of the book is that Soviet Russia thought that the socialist revolution planned to realize in Turkey could be realized through socialist organizations to be established within the borders of Turkey.

Soviet Russia abandoned its previous policies since the winter of 1920-1921. They got rid of their ideological thoughts and acted more realistically. In this section, the practical difficulties of the Asian Revolution, which Soviet Russia wanted to realize, were discussed. We see that the idea of the Asian Revolution was more than a plan, but more of a propaganda tool. One of them is Stalin. Stalin opposed Soviet Russia's aid to Turkey. Because he did not trust Mustafa Kemal and Kemalists and said that they would betray Russia's cause. There were as many supporters as there were opponents. One of the supporters, Leon Trotsky, did not object to aiding Turkey. Soviet Russia had undergone a radical policy change since from December 1920.

In the eleventh chapter of the book, the situation of Soviet Russia after the Sakarya victory is discussed. Before the Sakarya victory, Soviet Russia delayed the aid it promised to give despite the Moscow Agreement it signed with Turkey and gave it little by little. But after the victory, he took a different stance. He even sent General Frunze and his delegation to Turkey for this. Another subject discussed in this section is the Sakarya Pitched Battle. According to British Historian Arnold Toynbee, there were two reasons why Lloyd George backed the Greeks who were at war with the Turks. The first was to support a Christian community against a Muslim community. The second was to find a subcontractor to implement the Treaty of Sevres against Turkey and Mustafa Kemal. Because Britain did not want to keep its soldiers in the Middle East for a long time. In the following parts of this section, Turkey's preparations before the Sakarya Pitched Battle are given extensively. After the Sakarya victory, the Ankara Agreement was signed with France on 20 October 1921. With this treaty, France withdrew its troops from all regions except Syria and Iskenderun. He recognized and accepted the borders of the National Pact. He took care to improve his

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

relations with Turkey. On the other hand, Soviet Russia reacted to Turkey's signing of the Ankara Agreement with France and their development of relations. The fact that Turkey has signed a treaty with France and improved its relations does not mean that it has turned its back on Soviet Russia. From the very beginning, Mustafa Kemal Pasha followed a balancing policy between the Soviets and the Western World.

Mustafa Kemal Pasha sent the recordings of his conversations with the French to Soviet Russia, which was not on good terms with France at that time, to the Soviet Embassy in Ankara. Another issue discussed in this section is that Soviet Russia sent General Frunze and his delegation to Turkey. The purpose of sending this delegation to Turkey was to determine the details of the aid that Soviet Russia would send to Turkey. But this was reflected not as aid to the public, but as a Treaty of Friendship. Frunze and his delegation came to Ankara on 19 December 1921. The Turkish-Ukrainian Treaty was accepted in 1922. An important point here is that the situation of Soviet Russia looking down on Turkey disappeared after the Sakarya victory.

In the conclusion part of the book, the balancing strategy that Mustafa Kemal applied in the Turkish-Soviet relations at that time is included. Mustafa Kemal never gave up on the idea of ensuring the independence of Turkey and democracy based on the will of the nation from the very beginning. Despite all the pressures, he never made any concessions on these two issues. The reason why he was flexible sometimes was that he wanted to get help from the Soviets and establish bilateral relations with them on solid ground. In this section, an analysis of the policies that Mustafa Kemal followed towards Soviet Russia was made. Although Mustafa Kemal acted harshly against the socialist structures in the country, he managed to be moderate in his attitude towards Soviet Russia. Although Mustafa Kemal had points that he did not compromise, he often managed to give sherbet according to the pulse very well. He sent friendship messages to Soviet Russia from time to time in order to reduce the shock effect of the military operation on Armenia. There is no doubt that the secret underlying the success of Mustafa Kemal and the National Struggle staff was that they acted decisively for a goal. But they certainly knew very well the importance of being flexible for this cause.

The last three pages of the book are devoted to footnotes, one page to the bibliography, and three pages to the index. This book is a very important book in terms of learning the strategies and policies implemented by Mustafa Kemal in Turkish-Soviet relations during the critical days of the National Struggle.

M. H. Donohoe, *İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi (1918)*, ed. Kaya Ataberk, çev. Cengiz İ. Çay, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016, 219 sayfa., ISBN: 978-605-9833-33-2

Fuat UÇAR¹

Önsöz ve 23 bölümden oluşan kitabın Türkçe baskısına tarihçi Prof. Dr. Abdulhalûk Çay “M. H. Donohoe'nin ‘İran Seferi’ Adlı Eseri Üzerine” değerlendirme yazısında; coğrafi, etnik ve siyasi yönlerden bölgeye yabancı İngiliz subayının hatıratında, Almanlardan *Hunlar* olarak bahsetmesini bilinçaltındaki Türk düşmanlığının yansıması olarak ifade etmiştir.

Binbaşı M. H. Donohoe, hatıratına Ekim 1919'da yazmış olduğu Önsöz (s. 17-18)'de; İran seferinin anlatmaya değer olduğunu, burada yazılanların aynı zamanda General Dunsterville'nin komuta ettiği ve *Dunsterforce*² olarak bilinen Gizli Ordu'ya katılma hikâyesi olduğunu ifade etmiştir.

Gizli Tugayın Başlangıcı başlıklı Bölüm I (s. 19-26)'de; İtalya'nın Taranto şehrinden Mısır'ın İskenderiye limanına ulaşana kadar geçen dört günlük seyahat anlatılmıştır. Burada çevirmen, yazarın anlatımlarında yer alan ve ilerleyen sayfalarda da kullandığı *Hun* betimlemesi ile *Almanları* ifade ettiğini dipnot bilgisi olarak belirtmiştir.

Mısır'dan İran Körfezi'ne başlıklı Bölüm II (s.27-32)'de; Suveyş'ten Kuveyt'e ulaşana kadar geçen on yedi günlük yolculuk esnasında, personelin dil ve alfabe öğrenimine ilişkin tasvirler yer almaktadır. Ayrıca Anadolu Demiryolu'nun Bağdat ve Körfez'e uzatılması tartışmalarına da değinen Donohoe, Türklerin ve Almanların uzun zamandan beri Kuveyt'in büyük imkânlarına gözlerini diktiklerini belirtmek suretiyle Körfez ve Orta Doğu bölgesinde tarihi İngiliz-Alman mücadelesi gibi önemli bir konudan bahsetmiştir. Yine Türklerin 1898'deki işgal girişimlerinin İngilizler tarafından engellendiğini, Şeyhin Türkler tarafından

¹ Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, fuat.turkuaz@gmail.com, <http://orcid.org./0000-0002-2036-6689>

² İngiliz Tümgeneral Dunsterville'in komutasında oluşturulan *Dunsterforce* (Gizli Ordu) Ocak 1918'de kurulmuştur. Görev alanı İran sınırları içindeki Güney Azerbaycan'dan ve Bakü'ye kadar uzanan Rus ve Ermeni işgali altındaki yerlerde gizli ordunun amacı Kuzey İran ve Kafkasya'da savaşılan çeşitli anti-Bolşevik ve anti-Türk grupları ortak bir güç etrafında birleştirmektir.

yutulma tehlikesini fark ederek ülkesini İngiltere'nin himayesi altına aldirmek suretiyle bu tehlikeyi önlediğini iddia etmiştir.

Sinbad'ın Şehri başlıklı Bölüm III (s. 33-37)'de; Asya Türkiyesi ve İran'da, sağlık biliminin henüz doğmadığı, sokakların çöplük içinde olduğu iddia edilerek “*Basra'yı işgal etmekle 'pis ve tembel Türk'ün varisi olan İngilizler, hemen vaziyeti düzeltmeye koyuldular*” ifadeleriyle, bölge halkını tanımayan ve Türk düşmanlığını ifade eden değerlendirmelerde bulunmuştur. Özellikle Donohoe'nin “*İngilizlerin bir ülkeyi işgallerini belirginleştirmek için bir kriket sahası ve bir kilise inşa ettikleri hususu her zaman söylenir ve genellikle buna inanılır. Bütün bu şeyleri ve daha fazlasını Basra'da da yaptılar.*” şeklindeki ifadeleri, İngilizlerin bölgeyi askeri bakımdan işgal etmelerinin yanında, misyonerlik faaliyetlerine de önem verdiklerini göstermektedir. Donohoe, hiçbir zaman bir Müslüman kadının bir sinema gösterisine geldiğini ve sinemayı görmediğini ifade ederek, Basra'nın gündelik yaşamı ve sportif faaliyetlerini de tasvir etmiştir.

Bir İran Düğününde başlıklı Bölüm IV (s. 39-43)'de; İngiliz subayı Binbaşı Donohoe, askeri gözlemlerinin yanında aynı zamanda yörenin kültürel yapısına ve geleneklerine ilişkin değerlendirmelerde de bulunmuştur. Bu kapsamda, günümüzde Irak'ın ikinci büyük kenti olan Basra'da katıldığı İran düğününde, akşam yemeğini çatal ve bıçakla yediklerini, her şeyin Avrupa modasına göre düzenlendiği, İran görgü kurallarına göre bir oğulun babasının bulunduğu yerde oturmadığı gibi İran geleneklerinden bahsedilmesi, askeri amaçlı gezi ve gözlemlerin yanında bölgenin sosyal ve kültürel yaşamına verilen önemi de ortaya koymaktadır.

Dicle'den Yukarı Kut'a Doğru başlıklı Bölüm V (s. 45-51)'de; yazar Kut kasabesindeki gözlemlerini anlatırken, İngiliz Generali Townshend'i, rakipsiz hastalık ve açlık içerisinde kuşatmanın karanlık günlerinde Türk'ün boğazına yapışmış elinden kurtulmak için planlar yaptığını anlatmaktadır. Ayrıca yazarın Kut kasabasında kutsal bir zemin üzerinde durduklarını hissettiklerini, ortak bir duygusallığa kapıldıklarını ve selam durmak suretiyle Townshend ve kahramanları için takdir ve saygı gösterdiklerini ifade etmesinden İngilizlerin tarihinde Türkler karşısındaki önemli yenilgilerden biri olan Kut Muharebeleri'nin İngilizler için ne derece önemli olduğu anlaşılmaktadır. Donohoe “*Türkler her gün Kut gibi böyle bir zaferle öğünemiyorlardı ya da bir İngiliz generali ile açlıktan kıvranan İngiliz kuvvetinin silahlarını teslim etmesi hadisesiyle karşı karşıya kalmıyorlardı.*” ifadeleriyle, Türklerin kısa ömürlü zaferlerini kutlamak için Dicle'nin kıyısına hatıra anıtı dikmek için zaman kaybetmediklerini ifade etmiştir. Ayrıca, kitabede Türkçe olarak, Kut'un düşüşünü, Townshend ve adamlarının esir edilişinin kaydedildiği, bu başarının Allah'ın lütfu ve kuşatmayı yapan Türk Ordusu'nun kahramanlığı ile elde edildiğini belirtmek suretiyle, tarihi Kut Zaferi üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur.

Bağdat başlıklı Bölüm VI (s. 53-60)'de; Bağdat'ı tasvir ederken; Arap kahvehanesinin yanında İngiliz lokantasının bulunması gibi örneklerden dolayı tamamen zıtlıklar şehri olarak nitelendirmiştir. Doğulu'nun kendisinin değişen şartlara kolayca adapte ettiğini, yeni geleni takip etmek için dünkü efendilerini tereddütsüzce terk ettiğini belirten Donohoe, Basra'nın önceden Osmanlı dominyonu olduğuna dair izleri yok etmeye başladığını ifade etmiştir. Böylece Türk Dili'nin dükkânlardan kaybolmaya başladığını, yerini İngilizce ve Fransızcanın almaya başladığını belirtmiştir. Bir berber dükkânı için "*British tommy share room*" ifadesinin kullanılmasını, İngiliz dilinin incelikleri ile boğuşmak için övülmeye değer bir teşebbüs olarak görmüştür. Bağdat şehri üzerinde daha fazla duran Donohoe bu durumu "*Bağdat, bir şehir olarak, bizi dünya tarihinin ufuk çizgisine geri götürüyor. Zorlu hijyen bilimi ve Batı medeniyetinin yeni ve tuhaf icadları ile şehrin yeni efendilerinin, yani İngilizlerin çabalarının bile kökünü kurutmadığı küflü geçmişin havası ve tarih öncesi pislik, bu şehre hâlâ yapışmıştır.*" değerlendirmesiyle, bilinçaltındaki Türk düşmanlığını da ortaya koymaktadır. Bu bölümde ayrıca, Bağdat-Anadolu Demiryolu'nun mevcut imtiyaz altında Batı Asya'da ticari ve ekonomik olarak İngiltere'nin sonunu getirebilecek, Alman dünya yayılma siyasetinin tamamlanması ile irtibatlı büyük çelikten bir bağlantı olduğunu ifade ederek, bölgedeki İngiliz-Alman rekabetinin önemine dikkat çekmiştir.

Dunsterville Kuvvetinin Erken Tarihi başlıklı Bölüm VII (s. 61-70)'de; Binbaşı Donohoe, Bakü'nün Alman, Türk ve Bolşevik faaliyetlerinin bir merkezi haline gelmesinden dolayı, General Dusterville'nin Bakü'yü askeri operasyonlar için bir üs olarak kullandığını ifade etmesi bölgedeki aktörlerin güç mücadelesini göstermektedir. Ayrıca Almanya'nın saldırgan tutumundan çekinen İngiltere'nin, İran'ın tarafsızlığını ihlal ederek Dusterville'nin ve ordusunun İran'da bulunmasının cevabını "*Kendi davamızı ve Müttefik davasını müdafaa etmek kadar İran'ın haklarını da savunmak için İran'a girdik. Şah'ın toprakları Türkler ve Rusların çatışan orduları tarafından enkaz haline getirilmişti*" şeklinde ifade ederek, İngiltere'nin emperyal emellerine meşruiyet kazandırmak istemiştir. Bolşevik-Alman yakınlaşmasına hatta işbirliğine vurgu yapan Donohoe, utanç verici olarak nitelendirdiği Brest-Litovks Antlaşması'ndan sonra Almanların ve Bolşeviklerin kendilerini Kafkasya'da efendi olma yarışına girdiklerini, Tiflis'in düşmesinden sonra Türklerin kötü idaresinin kurbanı olan Ermenilerin, Gürcülerin ve Tatarların, Osmanlı despotuna karşı duyulan nefretin çok daha fazlasını birbirlerine karşı hissederken, bir yandan da Alman kuzusu kılığındaki Bolşevik kurduna karşı mücadeleyi ortak dava yapmanın arayışı içinde olduklarını ifade etmiştir. Bolşevikleri ve onların Almanları efendilerinin hızla Bakü'yü ve onun petrol kuyularını ele geçirdiklerini belirten Donohoe'nin ifadelerinden Hazar bölgesinde Türkiye yanlısı Küçük Han'ın kuvvetleriyle İran-Azerbaycan yoluna hâkim olmasıyla Hazar yolunda İngilizlere engel teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

İran'a Gidiş başlıklı Bölüm VIII (s. 71-75)'de; yolculuk esnasında görmüş olduğu gözetleme kulelerinden hareketle yapılan değerlendirmede; Osmanlı İmparatorluğu ile İran

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

hakkında her ikisinin de dağılma sürecine giren iki Asya İmparatorluğu olarak, yüzyıllarca birbirlerini gözetlediklerini, bir ya da iki millik tartışmalı bir toprak parçası için bütün hınçlarıyla birbirlerinin Doğulu kanlarını döktüklerini ifade ederek, iki komşu ülke hakkında tarihsel değerlendirmede bulunmuştur.

Çamur'un İçinden Kirind'e başlıklı Bölüm IX (s. 77-83)'de; İran'ın Kirmanşah bölgesindeki Kirind köyünde açlık ve sefalet içerisinde olan halkın bu durumun nedenleri arasında yüksek özveri ve görev aşkı isteyen, aynı zamanda çok eleştirilen bir iş olarak nitelendirdiği misyonerlik faaliyetlerinin yetersizliğinden bahsetmiştir.

Kirind'den Kirmanşah'a başlıklı Bölüm X (s. 85-100)'de; bölgenin Türkler ve Ruslar tarafından istila edilip, halkın soyup soğana çevrildiği ve kıtlık sancısı içerisinde olduğu iddia edilmiştir. Donohoe, hatıratının birçok yerinde olduğu gibi bu bölümde de hiçbir dayanak olmadan, Türklere ve Ruslara yönelik yağmacı ve pisboğaz gibi ifadeleri kullanmaya devam etmiştir. Bölgede bu şartlar altında, halkın saldırgan bölümünü sindirmiş olan General Dunsterville'nin garnizonunun hala İran'ın kalbi durumundaki bu mıntıkaya sahip olduğunu görmenin mutluluğunu ifade etmesi, bölgede devam eden İngiliz hâkimiyetinin etkisini göstermektedir.

Kıtlık Şehri başlıklı Bölüm XI (s. 101-111)'de; Hamedan'da her gün açlıktan iki yüz kişinin ölmesiyle şehrin kıtlık ve korku şehri haline dönüştüğü anlatılmaktadır. Bu kapsamda yamyamlığın şimdiye kadar İran'da bilinmeyen bir suç olduğu ve İran kanunlarında bununla ilgili bir ceza hükmünün olmadığı, saldırganların genellikle kadınlar olup, kurbanlarının evlerinin kapı eşiklerinden kaçırılan ya da çarşıda rastgele kaçırılan çocuklar olduğu ifade edilmiştir. Kıtlıkla ilgili verdiği bu bilgilerden sonra İngiliz Hükümeti'nin onayı ile General Dunsterville tarafından kıtlığı hafifletmek ile ilgili bir planın yürürlüğe konulduğunu, bu kapsamda işçi ekiplerinin oluşturulduğu ve subayların gözetimi altında açlık çeken kalabalıkların yol yapım işlerine yerleştirildiklerini anlatmaktadır. Aş evlerinden yiyecek alanların memnun ve minnettar kaldığını belirten Binbaşı Donohoe, her şeye burnunu sokan iğrenç İngilizlerin bedavaya halkın boş midesini doldurmasından hiç hoşlanmadığını ifade etmiştir. Böyle bir durumda, eğer yiyecek yardımı durdurulmazsa halkın ayaklanması ve Demokratlara katılmasının beklenemeyeceğini ifade etmiştir. Yine General Dunsterville'nin İranlılar ve onların tavır ve gelenekleri hakkında fazla bilgi sahibi olmasını ve bunlardan bahsetmesi İngilizlerin bölgeye ve halka olan hakimiyetini ve etkisi göstermektedir.

Dunsterville Yeni Baştan Yola Çıkıyor başlıklı Bölüm XII (s. 113-117)'de; General Dunsterville'nin askeri harekâtının önemini belirten Donohoe, Kafkasya'yı istila eden Türklerle, Almanlarla ve Boşeviklerle savaşma mesafesine ulaşmanın yollarını arayan İngilizler için Tebriz'in özel askeri önemine vurgu yapmıştır.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Tebriz için Yarış başlıklı Bölüm XIII (s. 119-125)'de; Emir Afşar'ın hem Türklerle hem de İngilizlerle samimi ve kırılmaz dostluğu idare ettiğini belirtmesi bölgedeki siyasal dengeler hakkında fikir vermektedir. Ayrıca Hamedan civarındaki kıtlıktan bahsetmesi, halkın konuşma dili olarak Farsça'dan uzaklaşmaya başladıklarını ifade etmesi de bölgenin sadece askeri yönlerden değil sosyo-ekonomik yönlerden gözlemlendiğini göstermektedir.

Mîâne'nin Ele Geçirilmesi başlıklı Bölüm XIV (s. 127-133)'de; Günümüz Irak'ın güneydoğusunda İran sınırında bulunan Mîâne'nin ve Tebriz'in İngilizler tarafından ele geçirilme öyküsü anlatılmaktadır. Tebriz'in değerli bir ödül olduğunu, Türkler açısından Azerbaycan'ın başkentine sahip olmanın önemi, buranın İngilizler için arz ettiği önemden daha az olduğunu iddia etmektedir. Daha sonra Küçük Han ile işbirliği yapan Türklerin Tebriz'i ele geçirdiğini, burada kendilerini İttihad-ı İslam birliği hareketi olarak tanıtan yerli İran Demokratlarının yardımı ile Türklerin İngiltere'ye karşı saldırmak için yerli halktan asker toplamaya başladıklarını ifade etmektedir. Böylece bölgedeki ünlü Türk askeri liderlerinden biri olan Mahmud Muhtar Paşa'nın Temmuz'da Tebriz'e girdiğini ve İslam Birliği hareketine şükranlarını sunarak, İngilizleri derhal def edeceği vaadinde bulunduğunu, fakat Türklerin vaadinin unutulduğunu, halkın kâfirin parasının her şeyden daha iyi olduğunu düşünmesi sonucu Mîâne'deki İngiliz hâkimiyetine girdiklerini ifade etmektedir.

Mîâne'de Yaşam başlıklı Bölüm XV (s. 135-140)'de; Türklerin büyük faaliyet gösterdikleri Tebriz'i güçlendirmeye başlamalarını, Azerbaycan'dan İngilizleri kovmaya teşebbüs etme girişimlerini gizlemediklerini, Tebriz yolunda karakollar kurdukları yönündeki ifadelerden, bölgedeki Türk-İngiliz mücadelesinde dengelerin Türkler lehine gelişmeye başladığını göstermektedir.

Tıkmandaş'ta Savaş başlıklı Bölüm XVI (s. 141-150)'de; Türklerin Tıkmandaş'ta İngilizlere darbe vurmasından sekiz gün önce, Türk bayrağı altında hizmete alınan kabilelere mensup yardımcı kuvvetleri, İngilizlere karşı Cihad ilan ederek halkı İttihad-ı İslam bayrağı altında toplanmaya ve böylece İran'daki kâfir işgaline son vermeye çağıran bildiriler dağıttıkları görülmektedir. Binbaşı Donohoe'nin anlatımına göre bunlara açıkça karşı olduğunu ifade eden köyler harabe, ahaliye de eziyet edilerek bazen kılıçtan geçirilmişlerdir.

Mîâne'nin Tahliyesi başlıklı Bölüm XVII (s. 151-157)'de; Ağızdan ağıza, köyden köye aktarılan Türk başarılarının kendilerinden önce Mîâne'ye ulaştığını, İngiliz ekmeği ile semiren ve İngiliz parası ile nispeten zenginleşen Mîâne halkının geri çekilen İngiliz birliğini soğuk bir şekilde karşıladığını, Türkmençay'dan sonra Türklerin yavaş ve düzenli olarak ilerlediklerini ifade etmiştir.

Bir Komplonun Ezilmesi başlıklı Bölüm XVIII (s. 159-162)'de; Hamedan'ın Demokratlarının İngilizlere karşı gizli bir komplo hazırlayan gizli bir siyasi örgüt haline geldiğini, İttihad-ı İslam'ın yine işbaşında olduğunu, bu örgütün gizliden Türkiye ve Türk

davası için gayretli bir şekilde çalıştığını ifade etmiştir. Bu şekilde Binbaşı Donohoe'nin anlatımları, İran ve Kafkas bölgesinde etkili olan din faktörünün Kafkas-İslam Ordusu³'nun faaliyetlerinde olduğu gibi gerek o dönemde gerekse daha sonraki dönemlerde etkili bir unsur olarak varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.

Bakü'ye İlk Sefer başlıklı Bölüm XIX (s. 163-167)'de; Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesi sürecini anlatırken; Bolşevizm virüsünün Bakü'deki Rus birliklerine bulaştığını iddia edilmiştir. Donohoe, Almanların Batum'a çıktıklarını, Gürcülerle barış yaparak Tiflis'i ele geçirdiklerini; Türklerin de Ermenilerle yaptıkları antlaşma sonucu, ordularını İran'ın kuzeybatısını istila etmek, Nasturülere karşı güçlü bir harekât yürütmek ve Bakü'ye yürümek için Almanlarla işbirliği yapmak ve Kafkasya'yı istila girişimlerinden bahsetmiştir. Bakü'ye doğru Türklerin ve Almanların ilerlemesine karşı çıkan Bolşeviklerin, İttifak Devletleri ile başa çıkma konusunda, birçok kez kendilerine teklif edilen İngilizlerin yardımını ısrarla belli bir süre reddetmesinden bahsetmiştir.

Bakü'ye Yeni Hücum başlıklı Bölüm XX (s. 169-176)'de; yeni Bakü Hükümeti'nin ilk resmi faaliyetlerinden birisinin İngilizlerin çağrılması olduğunu ve Bakü halkının Bolşevik baskısı ve beceriksizliğinden oldukça acı çektiği ifade edilmiştir. Donohoe, Türklerin artık Bakü kapılarında olduğunu, şehri Türk cenderesinden kurtarmak için herhangi bir savunma tertibi ya da karşı saldırı planının tertip edilemediğinden bahsetmiştir. Bakü'deki vaziyetin güven telkin etmediğini, Bolşeviklerin, İngilizlerin gelişinden duydukları memnuniyetsizliği gizlemeye dahi gerek duymadığını belirten Donohoe, "Kızıl Komite"nin General Dusterville'yi Bakü'ye davet eden hükümeti düşürmeye yönelik girişimlerinden dolayı şehirde karmaşanın hüküm sürdüğünü ifade etmiştir. Şehirdeki savaşın askeri ve psikolojik atmosferini anlatan Donohoe, İngilizlerin Türkleri dışarı püskürtmek için çabalarken, içeride de Bolşevik başını yola getirmek için çaba gösterdiğini, Türklerin başarıları karşısında iç müdafaa hattındaki garnizonun yavaşça geri çekilmeye başladığını ifade etmiştir. Ayrıca, İngilizlerin Bakü'yü tahliyesinin ertesi günü şehre giren Türklerin iki gün boyunca şehri talan ettiklerini, birçok Ermenin başıbozuk düşman (Türkler) tarafından soğukkanlılıkla öldürüldüğü iddiaları ile yine Türk düşmanlığını açıkça göstermiştir.

Türkler ve Hristiyan Kabileler başlıklı Bölüm XXI (s. 177-180)'de; Türklere karşı gerilla savaşı yürüten ve Urumiye Gölü civarında yaşayan Nasturülerin Türk Ordusu'nun eline düşmek üzere olduğu ifade edilerek Nasturülerin tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. Ocak 1915'in başlarında Rusların Urumiye'den çekilirken beraberinde götürmedikleri Urumiyeli binlerce Hristiyan'ı Türklerin ve onların vahşi yardımcıları olarak nitelendirilen Kürtlerin insafına terk edildikleri ve bunu olağan katliamların izlediği iddia edilmiştir. Ayrıca bölgede

³ İngiliz Generali L. C. Dunsterville'nin Türk-İslam Kafkas Ordusu'na karşı Bakü direnişi hakkında bkz. L. C. Dunsterville, *Dunsteforce Gizli Ordu Bakü'de İngiliz Ermeni İşgali*, ed. Kaya Ataberk, çev. Cengiz İ. Çay, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

Nasturîlere refakat eden Asurilerin askeri lideri Ağa Petros'un bölgedeki faaliyetlerinden bahsetmiştir.

Kürdistan'da başlıklı Bölüm XXII (s. 181-188)'de; bölgede Türkler ile İngilizler arasında devam eden savaşın son aşamasının Güneybatı Kürdistan'da görüldüğü ifade edilmiştir. Aynı zamanda General Dunsterville'nin gizli ordusu olan *Dunsterforce*'nin en azından bu isim altındaki varlığının sona erdirdiği, petrol sahalarının ele geçirmesinden sonra düşmanın (Türklerin) fiziksel tükenmişliğinin son evresine geldiğini ifade edilmiştir. Ekim 1918'in başında Türklerin, Azerbaycan Kürtlerinin ellerindeki yerleri tutmaya devam ettiğini belirten Donohoe, Kürtleri yağma sever olarak nitelemiş ve Kürtler hakkında bir takım tarihi bilgiler de vermeyi ihmal etmemiştir.

Düşmanlıkların Sonu başlıklı Bölüm XXIII (s. 189-198)'de; Binbaşı Donohoe, bir İngiliz subayı olarak, İngiltere'nin İran ve Azerbaycan bölgesinde askeri harekât amacıyla bulunduğu süredeki gözlemlerini ifade ederken "*İngilizlerin, Asya'nın bu uzak ve az bilinen köşesinde İngiliz çıkarlarını sürdürmeye yardımcı olan farklı insan tipleri hakkında herhangi bir fikre sahip olup olmadıklarını sık sık merak etmişimdir*" düşünceleri ile bölgeye yönelik İngiliz politikasını sorgulama gereği duymuştur. Bölge halklarının bazı özelliklerini ifade ederken İran'ın ikiyüzlülüğünden, genellikle Kürt reislerin İngilizlerle yaptıkları barış anlaşmaları şeklinde Kürt-İngiliz ittifakından bahsetmiştir. Mondros Mütarekesi imzalandığı zaman buldukları çoğunluğu Kürt olan bölgenin valisinin savaş süresince, İngilizlerin zaferi için duacı olduklarını söylediğini, İngilizlerin zaferi üzerine çarşının bayraklarla süslendiğini, Bicar'dan geri çekilme gündeme gelince Vali'nin üzüntülü bir şekilde "*Hepimizin hali ne olacak? İngilizler gittiği zaman, Kürtler gelecek ve o zaman ...*" sözleriyle; bölgede İngilizlerle yapılan işbirliğinin sona ermesinin yönetim kademesinde yarattığı hayal kırıklığına dikkat çekmiş olmaktadır.

Kitabın sonunda bölgedeki askeri operasyonları anlatan ve 5 ayrı başlıktan oluşan Ek Bölümü, anlatılan konularla ilgili toplam 16 resimden oluşan Resimler Listesi ile Dizin yer almaktadır.

Hatıratlar yakın dönem tarih yazıcılığının önemli kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Bu kapsamda coğrafi, etnik ve siyasi yönlerden bölgeye yabancı İngiliz subayı olan Binbaşı Donohoe, I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere Savunma Bakanlığı tarafından orduya "özel hizmet subayı" olarak çağrılmış, görevli olduğu İran ve Kafkasya bölgesindeki gözlemlerini 1919'da Londra'da yayımlamak suretiyle hatıratına dönüştürmüştür. Donohoe'nin bu hatıratı İngilizlerin Kafkasya politikası ve Ortadoğu'daki misyonerlik faaliyetleri yönünden önemli bilgiler vermektedir. Donohoe'nin hatıratını önemli hale getiren özelliklerin başında Basra, İran ve Kafkasya bölgelerine yönelik etnik, sosyal yaşam ve siyasal ilişkiler hakkında önemli bilgilerin verilmesi gelmektedir. Kitapta anlatılanlar aynı zamanda, İngiltere'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Basra Körfezi, İran ve Bakü civarında etkinliğini

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 1 January 2024

arttırmasına yönelik olarak, I. Dünya Savaşı sonu itibariyle meydana gelen askeri gelişmelerin bir İngiliz subayının gözünden değerlendirmesi yönünden hatırat kapsamında araştırmacılara kaynak niteliğinde bir eserdir. Çevirmen tarafından metin içerisinde geçen birçok kavram ve kelimelere ilişkin çok sayıda dipnotun kullanılması okuyucunun bilgilendirilmesi yönünde yararlı olmuştur.